

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ISSN 2312-2595

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

**Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка**

Серія «Історія»

ВИПУСК 40

ДРОГОБИЧ
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
ДДПУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
2017

УДК 009+1+4+15+93

Д 75

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 21 від 11 грудня 2017 р.)

«Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка». Серія «Історія» перереєстровано і затверджено в Переліку наукових фахових видань рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 № 515. Збірник індексується у міжнародних базах даних: Google Scholar, Index Copernicus.

Від 2004 р. виходять за серійним принципом.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 21254-11054Р від 27.02.2015 року Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. **О. Петrenchко (головний редактор)** та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. – **Випуск 40.** – 302 с.

© Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2017
© Галик В., Кізлова А., Ставнюк В., Тельвак В. та ін., 2017
© Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017

Редколегія

Петrenchко Олег Михайлович – головний редактор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Попп Руслана Петрівна – заступник головного редактора, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Андрєєв Віталій Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Бальбуза Катерина, доктор габілітований з історії, професор, професор кафедри історії античних суспільств Університету Адама Міцкевича у м. Познань (Польща).

Зашкільняк Леонід Опанасович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії країн Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ільницький Василь Іванович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Кондратюк Костянтин Костянтинович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Луць Іренеуш, доктор габілітований з історії, ад'юнкт з науковим ступенем доктора габілітованого кафедри історії стародавнього світу Університету Марії Кюрі-Скłodовської у м. Люблін (Польща).

Масненко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Слапек Даріуш, доктор габілітований з історії, професор, завідувач кафедри стародавньої історії Університету Марії Кюрі-Скłodовської у м. Люблін (Польща).

Ставнюк Віктор Володимирович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Тимошенко Леонід Володимирович, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Футала Василь Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Медвідь Оксана Василівна – відповідальний секретар, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

УДК 94 (477.8):2-67:2-773
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123237

БИЛА Світлана – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (bilasvitlana24@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ, ЛЬВІВСЬКІЙ ТА ЛУЦЬКІЙ ЄПАРХІЯХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МИРОСЛАВА МАРУСИНА

У статті доведено, що науковець виробив цілісний та об'єктивний погляд на процес переходу єпархій до унії. У працях історика міститься значний фактологічний та джерельний матеріал; застосовано персоналістський метод до висвітлення проблеми; спростовуються деякі твердження попередньої історіографії; підкреслюється об'єктивна зумовленість унійних процесів.

Ключові слова: Марусин Мирослав, унійні процеси, Перемишльська єпархія, Львівська єпархія, Луцька єпархія.

БИЛА Светлана – доцент, кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобыцкого государственного педагогического университета имени Ивана Франко (bilasvitlana24@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

УНИЙНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПЕРЕМЫШЛЬСКОЙ, ЛЬВОВСКОЙ И ЛУЦКОЙ ЕПАРХИЯХ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МИРОСЛАВА МАРУСИНА

В статье доказано, что в ученого сложился целостный и объективный взгляд на процесс перехода епархий к унии. В работах историка содержится значительный фактологический и источниковый материал; применен персоналистский метод освещения проблемы; опровергаются отдельные утверждения предыдущей историографии; подчеркивается объективная обусловленность унийных процессов.

Ключевые слова: Марусин Мирослав, унийные процессы, Перемишльская епархия, Львовская епархия, Луцкая епархия.

Постановка проблеми. Сьогодні перед істориками унії стоїть завдання остаточно зібрати і проаналізувати історіографічну базу, зокрема церковно-історичні студії української діаспори другої половини ХХ ст. Оскільки діаспорні історики-унієзнавці змогли переосмислити українську релігійну історію на просторовому тлі східного й західного християнства, ввели до наукового обігу потужний археографічний комплекс. Показовими у цьому контексті є праці о. Мирослава Марусина (1924 – 2009).

Аналіз основних досліджень і публікацій засвідчує, що основні здобутки і недоліки діаспорної церковної історіографії проаналізовано у працях О. Оглоблина [5] та Б. Гудзяка [4]. Найбільшим її досягненням, на думку Б. Гудзяка, є видання джерел з римських архівів, а недоліком – брак синтетичного історичного осмислення.

С. Плохій більш виважено підійшов до оцінки української церковної історіографії у діаспорі [7, 3 – 6]. Він відзначає, що основним здобутком діаспорної історіографії було вивчення політики папства на українських землях Речі Посполитої у XVII – XVIII ст. на підставі архівних збірок Ватикану.

Високо оцінив дослідження М. Марусина про унієзацію Перемишльської єпархії Б. Балик. Водночас дослідник вказав на схематичність та недосконалість праці, наявність у ній помилкових тверджень. На думку Б. Балика, помітний у роботі і брак використання всієї сукупності джерел, зокрема з архіву Перемишльської капітули та знання ситуації у Перемишльській єпархії під час поширення унії [3, 3].

Дослідження української діаспори про унійні процеси у західних єпархіях Київської митрополії проаналізовано у студіях автора статті [1], [2]. З'ясовано, що проведена велика пошукова робота, безсумнівно, дала змогу дослідникам діаспори глибше і ґрунтовніше проаналізувати окремі аспекти досліджуваної проблеми, проте наукові роботи майже всіх зарубіжних істориків відзначаються одним суттєвим недоліком – слабким опрацюванням джерел з вітчизняних архівосховищ та бібліотек. Крім того, історико-церковні дослідження у діаспорі будувалися переважно на застарілих (здебільшого позитивістських) методологічних засадах XIX – початку ХХ ст. [1, 399 – 402]. Автор підкреслила, що вагомий

внесок у дослідження переходу до унії Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій належить М. Марусину.

Поданий історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що спеціальних розвідок про доробок М. Марусина з унійної проблематики немає.

Метою статті є проаналізувати внесок М. Марусина у дослідження проблеми поширення унії в Перемишльській, Львівській, Луцькій єпархіях та визначити основні здобутки і недоліки напрацювань ученого.

Згаданий історик церкви, о. Мирослав Марусин народився в с. Княже Золочівського району Львівської області. Філософсько-богословські студії розпочав у Львівській Богословській Академії. З 1944 р. перебував в еміграції, навчався у Падерборні (Німеччина), з 1949 до 1951 р. – у Папському Східному Інституті у Римі. З 1982 р. М. Марусин як архієпископ Української Греко-католицької церкви виконував функції секретаря Конгрегації Східних Церков. о. М. Марусин був автором численних видань і наукових праць богословського, історичного, літургійного та біблійного змісту. Наукове Товариство імені Шевченка та інші установи удостоїли владика Мирослава Марусина почесними відзнаками, Віденський університет та Український вільний університет у Мюнхені присвоїли йому звання почесного доктора [6].

Після Другої світової війни основним центром української католицької церковної історіографії стає Рим, де з 1949 р. василіанський чин відновив видання «Записок», організував потужну науково-археографічну роботу в архівах Ватикану. Мирослав Марусин у 1956 р. закінчив дисертаційне дослідження про поширення унії у Перемишльській та Львівській єпархіях [9], перша частина якого була опублікована у «Записках Чину Святого Василя Великого» [10], а друга згодом – у «Записках Українського технічно-господарського інституту» в Мюнхені [11].

У 1960-х рр. діяльність римського наукового осередку розширюється у зв'язку з відновленням Українського Наукового Богословського Товариства та Українського Католицького Університету імені Св. Климентія Папи, який розпочав видання ватиканських архівних матеріалів до історії української церкви, зібраних свого часу заходами митрополита Андрея Шептицького [1]. У цей час о. М. Марусин продовжує працювати над темою поширення

унії у західних єпархіях Київської митрополії і видає працю про унійну діяльність луцького єпископа Діонізія Жабокрицького [8]. Таким чином, М. Марусин є одним з небагатьох дослідників теми, котрий розглянув її всебічно, тобто висвітлив унійні процеси у всіх західноукраїнських єпархіях.

Заслугою науковця було використання документів римських архівів, зокрема кореспонденції нунціатури, уніатської ієрархії тощо. Основними ініціаторами поширення унії у регіоні був православний львівський єпископ Йосиф Шумлянський та православний перемишльський – Інокентій Винницький. Дослідник детально проаналізував ставлення Римської курії, короля, православних та уніатів до ідеї проведення Люблінського з'їзду. Учений зауважив, що Рим негативно поставився до скликання синоду, оскільки на ньому могли б обговорюватися догматичні питання [10, 420]. Найбільш прихильно до ідеї скликання колоквіуму поставилася уніатська ієрархія. Історик відзначив, що наміри уніатського митрополита К. Жоховського були відмінними від львівського єпископа Й. Шумлянського, що пояснювалося прагненням першого зберегти митрополичі права та створити окремий патріархат [10, 422]. Враховуючи інтереси Риму, уніатська ієрархія зобов'язалась не обговорювати догматичних питань, але православні від них не відмовлялися. Основною причиною зірвання колоквіуму, за М. Марусиним, були політичні обставини, оскільки Річ Посполита у цей період перебувала у війні з Османською імперією. Польський король Ян Собеський планував створити надійний союз проти турків. Для цього йому потрібні були козаки та Московське царство – ревні захисники православної віри. Саме тому король заборонив проведення колоквіуму у Любліні [10, 428].

Заслугою історика є доволі ретельне відчитання унійних умов, висунутих галицькою церковною ієрархією на Варшавському сеймі 1681 р. Історик, зокрема, вказав на такі пункти: збереження православної обрядовості, зрівняння руського духовенства та світської громадськості з поляками – католиками, право уніатських єпископів засідати у сенаті. Дослідник підкреслив бажання І. Винницького та Й. Шумлянського створити окрему Галицьку митрополію [10, 432].

Слушною є думка М. Марусина, що єпископи І. Винницький та Й. Шумлянський не могли одразу після 1681 р. зважитися на

остаточне прийняття унії з огляду на те, що польський уряд не затвердив подані ними умови. Крім того, Інокентій Винницький мав підготувати ґрунт для унійних процесів у Перемишльській єпархії. Найважчим завданням для І. Винницького у цей період, на погляд науковця, було переконати у доцільності зміни конфесії православну шляхту, яка фанатично, ще з часів Берестейського собору, захищала православ'я [10, 435]. Польський король Ян Собеський в силу політичних обставин також переконував єпископа не поспішати з відкритим переходом до унії. Ускладнювали становище ієрарха і напружені стосунки з перемишльським уніатським єпископом Іваном Малаховським, котрий у той час схилив до унії значну кількість парафій та церков [10, 435 – 436].

Дослідник встановив, що ще у червні 1690 р. І. Винницький зважився перейти відкрито до унії. Першим в історіографії М. Марусин аналізує вимоги, сформульовані І. Винницьким та шляхтою на Самбірському унійному соборі 1691 р. За основу формування унійних умов була взята програма 1681 р. [10, 439 – 440]. Історик не приховував надто критичного ставлення Риму до унійних вимог Інокентія Винницького та доцільності переведення Івана Малаховського на іншу парафію і після 1691 р. Вчений з'ясував, що І. Малаховський запропонував Римській конгрегації певні поради для з'ясування намірів І. Винницького, які лягли в основу вимог Римської курії. Винницький не погодився з деякими з цих умов, зокрема про підпорядкування К. Жоховському, мотивуючи це змістом унійної декларації 1681 р. Лише втручання єзуїта Воти привело до прийняття у Римі позитивного рішення у справі юрисдикції І. Винницького над всією Перемишльською єпархією. У результаті унійної діяльності І. Винницького у 1692 р. уніатськими стали 40 деканатів, 1500 парафій, 300 тисяч населення, з них – 3 тисячі шляхти [10, 449].

Дослідник ґрунтовно проаналізував постанови Перемишльського унійного синоду 1693 р., згрупувавши їх у чотири групи. До першої М. Марусин відніс постанови, спрямовані на впровадження унії в єпархії і запровадження культу Св. Йосафата. До другої – інструкції, що стосувалися реорганізації духовництва, третьої – монастирів, четвертої – впорядкування душпастирства і таємниці сповіді [10, 442 – 443].

Досліджуючи процес переходу Львівської єпархії до унії, історик звернув увагу на опір братств та монастирів (не шляхта, як у Перемишльській єпархії) [11, 36]. Він високо оцінив унійний проект Йосифа Шумлянського, який захищав українські національно-церковні традиції [11, 37]. Історик акцентує, що після 1681 р. сам король Ян Собеський в умовах складних політичних обставин і постійної потреби в антитурецькому союзі з Московщиною радив ієрарху бути обережним в унійній акції. У цей період Й. Шумлянський, як стверджує М. Марусин, поводить себе як умілий дипломат і готував підґрунтя до поширення у краї нової конфесії. Методичні заходи ієрарха, спрямовані на реформування духовенства і піклування про піднесення його морально-освітнього рівня та соціального становища, були однією з причин, що клір не чинив опору при запровадженні унії на початку XVIII ст. [11, 39]. На підставі дослідження документів Ватикану вчений з'ясував, що у 1685 р. Йосиф Шумлянський та його брат Афанасій Шумлянський, прагнучи отримати Луцьку єпархію, повторно обіцяли відкрито перейти до унії. Дослідник доволі ретельно описав і невдалий перебіг уійних починань єпископа під час Львівського синоду 1694 р. [11, 47]. Історик поставив під сумнів, з огляду на відсутність документальних джерел, щирість і рішучість рішення єпископа порвати з унією у 1696 р. Основними мотивами написання листів ієрарха до київського православного митрополита Ясинського та московського воєводи Шереметьєва, на думку М. Марусина, були недовіра до нього з боку нунціатури та опір частини парафіян [11, 50]. На думку М. Марусина, Й. Шумлянський діяв у цей час як розумний шахіст добре прихованими і продуманими ходами [11, 50]. Характерно, що вчений поділяє оцінку німецького історика Е. Вінтера, котрий акцентував, що владика був солдатом, єпископом і політиком в одній особі, і, незважаючи на дружбу з польським королем, був відомим українцем, який не хотів через унію шкодити власному народові [11, 50], [12]. Вповні обґрунтовано М. Марусин резюмує, що тривале зволікання єпископа з відкритим переходом до унії було зумовлене складними політичними обставинами, упередженим ставленням до унії шляхти, Львівського Ставропігіального братства, недостатньою підготовкою кліру, інтригами і впливами московського царя, труднощами ратифікації уійних умов польською владою. Іс-

торик акцентує, що лише переконаність Й. Шумлянського, що новий польський король затвердить усі унійні умови, висунуті ієрархами у 1681 р., зумовили остаточний відкритий перехід ієрарха до унії у 1700 р. [11, 55]. Аналізуючи декрет польського короля Августа про затвердження унійної декларації, історик зауважує, що лише два пункти залишилися невиконаними: право уніатських єпископів засідати в сенаті та створення Галицької митрополії. Перший з них міг вирішити польський сенат, а другий – Папа [11, 56].

М. Марусин розглянув і процес поширення унії у Луцькій єпархії [8]. Науковець зауважив, що з метою пропаганди ідеї унії єпархію відвідували Яків Суша та Кипріян Жоховський, які переконували в доцільності нового віросповідання луцького православного єпископа Гедеона Четвертинського, щоправда, безрезультатно [8, 114]. М. Марусин з'ясував, що у травні 1697 р. відбулася зустріч представника шляхти Брацлавщини О. Жабокрицького з нунцієм. Молодший Жабокрицький запевнив нунція, що єпископ-номінант Д. Жабокрицький готовий прийняти унію за умови збереження східної обрядовості та поліпшення дисципліни у церкві [8, 118]. У 1700 р. Діонізій Жабокрицький також шукав у Варшаві дружніх контактів з нунцієм Давіа. Після двох зустрічей з єпископом нунцій не сумнівався у щирості унійних переконань ієрарха, про що з радістю повідомив Рим [8, 119]. На підставі повідомлення нунція Пігнателлі до Риму від 23 листопада 1701 р. дослідник з'ясував факт скликання унійного синоду у єпархії [8, 120]. Водночас М. Марусин зауважив, що в римських архівах майже не збереглося повідомлень про процес переходу до унії Луцької єпархії та діяльність Д. Жабокрицького [8, 121]. Підсумовуючи унійну діяльність Жабокрицького, вчений акцентував, що мотивами переходу ієрарха до унії були не особисті інтереси, а національно-захисні мотиви.

Висновки. Узагальнюючи аналіз доробку вченого, зауважимо, що, завдяки використанню джерельних матеріалів з ватиканських архівів, науковець вніс чимало нових фактографічних деталей у характеристику унійних процесів у Перемишльській, Львівській та Луцькій єпархіях на зламі XVII – XVIII ст. Можна стверджувати, що М. Марусин є одним з небагатьох дослідників, котрий розглянув тему цілісно і висвітлив унійні процеси у всіх західних єпархіях Київської митрополії. Це допомогло йому помі-

тити низку нових деталей, з'ясувати певні закономірності тощо. Так, наприклад, було встановлено, що наміри уніатського митрополита К. Жоховського були відмінними від львівського єпископа Й. Шумлянського (зокрема, митрополит прагнув створити патріархат). З іншого боку, в унійних умовах 1681 р. виділяється позиція І. Винницького та Й. Шумлянського, які хотіли створити окрему Галицьку митрополію. Історик першим в історіографії спробував дослідити спадкоємність вимог Самбірського з'їзду (1691) з унійною програмою галицької ієрархії, висунутою на Варшавському сеймі (1681). Дослідником акцентовано, що мотивами переходу церковної ієрархії до унії були не особисті інтереси, а національно-захисні мотиви.

Ґрунтовно досліджено позицію Римської курії, польського уряду та єпископів стосовно шляхів і методів поширення нової конфесії. Історик відзначав, що Рим в інструкціях до єпископів керувався здебільшого канонічним правом, а не практичною доцільністю. Польський король не поспішав з відкритим проголошенням унії в єпархіях через складні політичні обставини. Дослідник наголошував, що саме тому, а також через певний опір шляхти, братств, монастирів і духовенства процес поширення унії у регіоні був складним і тривалим.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є порівняльний аналіз доробку М. Марусина і напрацювань інших діаспорних істориків цього періоду, а також польської історіографії другої половини ХХ ст. про унійні процеси у Перемишльській, Львівській і Луцькій єпархіях з метою з'ясування напрямів пошуку і публікації архівних документів з окресленої теми і виправлення помилок та штампів попередньої історіографії.

Джерела та література

І. МУН. – Vol. III (1650 – 1670). – Romae, 1966. – 16+399 p. ; Vol. IV (1671 – 1701). – Romae, 1967. – 19+380 p.

1. Біла С. Унійні процеси в західноукраїнських єпархіях Київської митрополії в історіографії української діаспори / С. Біла // ДКЗ. – Дрогобич : Коло, 2003. – Вип. VII. – С. 398–407.

2. Біла С. Унійні процеси в Перемишльській єпархії у дослідженнях Бориса Балика / С. Біла // Проблеми гуманітарних наук : наукові записи Дрогобицького державного педагогічного університету імені

Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. – Випуск 30. Історія. – С. 18–29.

3. Балик Б.І. Іннокентій Винницький. Єпископ Перемиський, Самбірський і Сяніцький (1680 – 1700) / Б.І. Балик. – Рим : Вид-во оо. Ва-силіян, 1978. – XVIII+382 с.

4. Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія / Б. Гуд-зяк // Богословія. – 1990. – Т. 54. – С. 123–136.

5. Оглоблин О. Українська церковна історіографія / О. Оглоб-лин // Український історик. – 1969. – № 1–4. – С. 12–29.

6. Паславський І.В. Марусин Мирослав / І.В. Паславський // Енциклопедія історії України. Т. 6 : Ла–Мі [Електронний ресурс] / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Marusin_M.

7. Плохий С.Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.) / С.Н. Плохий. – К. : Вища школа, 1989. – 224 с.

8. Marusyn M. Bischof Dionisij Żabokryckij und Wiedervereinigung der Eparchie von Luck mit dem Apostolischen Stuhle / M. Marusyn // Записки ЧСБВ. – 1963. – Т. IV. – С. 112–123.

9. Marusyn M. Die Vereinigung der Peremysler und Lemberger Eparchien mit Apostolischen Stuhle / Excerpta e Dissertatione ad Lauream / M. Marusyn. – Romae : Pont. Inst. Orientalium Studiorum, 1956. – 56 p.

10. Marusyn M. Vereinigung der Peremysler Eparchie / M. Maru- syn // Записки ЧСБВ. – 1956. – Т. II. – С. 419–451.

11. Marusyn M. Die im Jahre 1700 Endgültig vollzogene Union der Lemberger Eparchie / M. Marusyn // Український технічно-господарський інститут : Наукові Записки. – Мюнхен, 1966. – Т. XI (XIV). – С. 36–62.

12. Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955 – 1939 / E. Winter. – Leipzig : Otto Harrassowitz, 1942. – 227 s.

References

I. MUH – Monumenta Ucrainae Historica. – Vol. III (1650 – 1670). – Romae, 1966. – 16+399 p.; Vol. IV (1671 – 1701). – Romae, 1967. – 19+380 p.

1. Bila, S. (2003). Uniini protsesy v zakhidnoukrainskykh yeparkhiakh Kyivskoi mytropolii v istoriohrafii ukrainskoi diaspori [Unitarian processes in the Western Ukrainian dioceses of the Kievian Metropolitanate in the historiography of the Ukrainian diaspora]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk* –

Drohobych Local History Collection (Issue VII), (pp. 398–407). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

2. Bila, S. (2012). Uniini protsesy v Peremyslshkii yeparkhii u doslidzhenniakh Borysa Balyka [Unitary processes in the Przemyśl diocese in the researches of Boris Balik]. *Problemy humanitarnykh nauk: naukovy zapysy Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Istoriia – Problems of the humanities: Scientific records of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. History*, 30, 18–29. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

3. Balyk, B.I. (1978). *Innokentii Vynnytskyi. Yepyskop Peremyskyi, Sambirskyi i Sianitskyi (1680 – 1700)* [Innocent Vynnytsky. Bishop of Peremysh, Sambir and Sianitsky (1680 – 1700)]. Rym: Vyd-vo oo. Vasyliian [in Ukrainian].

4. Hudziak, B. (1990). Zakhidna istoriohrafia i Beresteiska uniia [Western historiography and the Union of Brest]. *Bohosloviia – Theology*, 54, 123–136 [in Ukrainian].

5. Ohloblyn, O. (1969). Ukrainska tserkovna istoriohrafia [Ukrainian Church Historiography]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, 12–29 [in Ukrainian].

6. Paslavskyi, I.V. (2009). Marusyn Myroslav [Marusin Miroslav]. In V.A. Smolii et al. (Eds.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of History of Ukraine* (Vol. 6). Kiev: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Marusin_M [in Ukrainian].

7. Plokhii, S.N. (1989). *Papstvo i Ukraina (Politika rimskoi kurii na ukrainskikh zemliakh v XVI – XVII vv.)* [Papacy and Ukraine (Politics of the Roman Curia on the Ukrainian lands in the XVI – XVII centuries)]. Kiev: Vyshcha shkola [in Russian].

8. Marusyn, M. (1963). Bischof Dionisij Żabokryckij und Wiedervereinigung der Eparchie von Luck mit dem Apostolischen Stuhle. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho – Annals of the Order of St. Basil the Great* (Vol. IV), (pp. 112–123) [in German].

9. Marusyn, M. (1956). *Die Vereinigung der Peremysler und Lemberger Eparchien mit Apostolischen Stuhle / Excerpta e Dissertatione ad Lauream*. Romae: Pont. Inst. Orientalium Studiorum [in German].

10. Marusyn, M. (1956). Vereinigung der Peremysler Eparchie. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho – Annals of the Order of St. Basil the Great* (Vol. II), (pp. 419–451) [in German].

11. Marusyn, M. (1966). Die im Jahre 1700 Endgültig vollzogene Union der Lemberger Eparchie. *Ukrainskyi tekhnichno-hospodarskyi instytut: Naukovi Zapysky – Ukrainian Technical and Economic Institute: Scientific Notes Miunkhen* (Vol. XI (XIV), (pp. 36–62) [in German].

12. Winter, E. (1942). *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955 – 1939*. Leipzig: Otto Harrassowitz [in German].

BILA Svitlana – associate professor, candidate of historical science, associate professor of the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (bilasvitlana24@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

THE UNION PROCESSES IN PRZEMYSL, LVIV AND LUTSK DIOCESES IN THE STUDIES OF MYROSLAV MARUSYN

The article proves that the scholar developed the integral and objective view on the process of transition of dioceses to the union. The works of the historian include a significant factual and source material, a personalized method which was used to elucidate the problem, refute some statements of the previous historiography and emphasize the objective conditions of union processes.

The work also thoroughly researches the position of the Roman Curia, of the Polish government and of the bishops towards the ways and methods of spreading of the new confession. The historian noted that Rome was guided by the canon law and not by the practical expediency in its instructions to the bishops. The Polish king was not hurrying to proclaim the union in the dioceses due to difficult political circumstances. The researcher emphasizes that the expansion of the union was difficult and lasted long due to the resistance of the gentry, fraternities, monasteries and clergy.

The historian was the first person in historiography who tried to investigate the continuity of the requirements of the Sambir Congress of 1691 with the union program of the Galician hierarchy, which were offered at the Warsaw sejm in 1681. The researcher emphasizes that the reasons for the transition of the church hierarchy to the union were not of personal interests, but were caused by national-protective motives.

Keywords: Marusyn Myroslav, union processes, Lviv, Przemyśl and Lutsk dioceses.

Стаття надійшла до редакції 11.10.17.

УДК 379.822:791(477)"1944/1958"
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123239

ВУРЛОВСЬКА Марія – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (marya_vurlovska@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1520-3348>

КІНО У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ ДРОГОБИЧЧИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944 – 1958)

У статті розглянуто значення кіно у повсякденні населення Дрогобиччини післявоєнного періоду. Показано, що радянська система розглядала кіно важливим засобом ідеологічного впливу. Досліджено, що кінематограф для мешканців області був популярною формою відпочинку та можливістю урізноманітнити своє дозвілля.

Ключові слова: Дрогобиччина, кіно, кінотеатри, дозвілля, ідеологізація, повсякдення.

ВУРЛОВСКАЯ Мария – аспирант кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (marya_vurlovska@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1520-3348>

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИНОТЕАТРОВ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ДРОГОБЫЧСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1944 – 1958)

В статье рассмотрено значение кино в повседневной жизни населения региона в послевоенный период. Показано, что советская система рассматривала кино как важное средство идеологического воздействия. Доказано, что кино было для жителей области популярной формой отдыха и возможностью разнообразить свой досуг.

Ключевые слова: Дрогобычская область, кино, кинотеатры, досуг, идеологизация, повседневность.

Постановка проблеми. Соціально-орієнтована історія набуває все більшої популярності в сучасній історичній науці. Це пояснюється тим, що вона звернена до звичайних людей, чия роль в історичному процесі була несправедливо применшена. Вивчення повсякденності дає змогу поглянути на певну історичну епоху з точки зору «маленької» людини, яка є забутою та загубленою серед дат, подій, біографій визначних політиків і видатних особистостей. Воно дає розуміння, як люди жили, що їх хвилювало, якими були їхні будні та дозвілля. Дослідження ролі кіно у повсякденному житті населення Дрогобицької області у повоєнні роки допоможе глибше відтворити історію регіону.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія повсякденності різних груп населення радянської України у післявоєнний період подана в колективній монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940 -х – середина 1950-х рр.)» [18]. Радянський кінематограф у Львові у перше повоєнне десятиліття досліджував Р. Генега [2]. Окремі аспекти розвитку кінематографії у Дрогобицькій області у післявоєнний період наведені у наукових доробках Р. Попп [19; 20], у працях Р. Пастуха, П. Со-в'яка та І. Шимка [17]. Документальні відомості про культурні процеси в західних областях України у період утвердження радянської системи в краї, містяться у збірнику «Культурне життя в Україні: Західні землі» [9]. Важливими історичними джерелами, які надають інформацію про вплив театрів на післявоєнне повсякдення населення Дрогобищини, є спогади [V; VI; VII]. Окремих досліджень, які б стосувалися місця та ролі кіно у повсякденному житті населення Дрогобицької області, немає.

Мета статті. Показати роль кіно у повсякденні населення Дрогобищини післявоєнного періоду.

Ідейно-політичне завоювання населення західних областей України було одним із основних напрямів роботи партійно-радянського керівництва області у перші повоєнні роки [19, 459]. Для свого утвердження влада використовувала найрізноманітніші форми та методи. Важлива роль відводилася пропагандистським засобам агітації за радянський лад та суспільство, «героїчну радянську людину», проти злісних ворогів – «буржуазних націоналістів» та фашистів. Напевно, найбільш зрозумілим і тим, що охоче сприймалося населенням, було те, що показували у тогочасному кіно. І

це прекрасно розуміли партійні функціонери. Тому розширення кіномережі та залучення значної кількості глядачів було одним із важливих завдань місцевої влади.

У 1944 р. в Дрогобицькій області працювало п'ять стаціонарних кінотеатрів [II, 5]. У 1946 р. вже діяли Бориславський кінотеатр ім. Горького, Стрийський – ім. Леніна, Самбірський – ім. Держинського, Добромільський – ім. Леніна. Були кінотеатри і у Трускавці, Ходорові, Східниці, Жидачеві [III, 41]. Фільми у кінотеатрах дивилися мешканці й інших містечок області: Хирова, Борині, Турки, Стрілок, Нижанкович, Підбужа [IV, 2 – 6]. Згодом у Дрогобичі були відкриті два кінотеатри – ім. Кірова, «Комсомолец», кіно демонстрували у Будинку офіцерів та культури, філармонії, виробничих клубах [17, 405; IV, 2]. Зростання кількості кінотеатрів у містах області не завжди відображало реальний стан справ у кінофікації. Більшість кінозалів були непридатними для експлуатації, катастрофічно не вистачало меблів, кінотехніки, інструментів, необхідних для ремонту кіноапаратури, дуже часто неякісними були кіноплівки [III, 122]. Кінотехніку ремонтували довго, і досить швидко вона знову виходила з ладу [I, 67]. У 1948 р. глядачі Самбірського кінотеатру ім. Держинського скаржилися, що зал кінотеатру більше нагадує казарму, а не культурний заклад [IV, 48]. Кіносеанси у різних містах області часто переривалися через відсутність світла, палива, недостатню подачу електроенергії, несправність кіноапаратури [IV, 24; III, 10].

Кожен стаціонарний кінотеатр мав кілька кінопересувок для обслуговування населення сіл області. За перше півріччя 1946 р. у Дрогобицькому районі було організовано 185 кіносеансів у селах, у Самбірському районі – 86, Стрийському – 55 [III, 10]. У сільській місцевості кінофільми зазвичай демонструвалися у сільських клубах [47, 3]. Це, як правило, був день неділі [III, 77]. У селах більшість глядачів становили діти та молодь, адже після кіно у клубі були танці – особливо улюблений для цих вікових категорій вид відпочинку [III, 19; V]. Екраном, на якому показували кінофільми, могло служити звичайне біле полотно або простирadlo, часом зображення проектора подавали просто на стіну якогось будинку або стодоли [VI]. Бувало і таке, що сеанс розпочинався, але через технічні причини припинявся [22, 3]. В села привозили перервану кіноплівку, наприклад, без початку

або кінця [I, 87]. Палива виділяли у п'ять разів менше, ніж було необхідно для роботи кінопересувки [III, 18].

Не вистачало машин для перевезення кінопересувок. Бувало, що автотранспорт кінотеатрів використовувалася не за призначенням, в особистих потребах номенклатурних працівників [III, 77 – 78]. Тому кіноапаратуру з одного села в інше везли на возі, який брали у колгоспі [VI]. У 1958 р. жителі с. Колодниця Стрийського району скаржилися, що впродовж тривалого часу не мали можливості переглядати кіно, щоб подивитися фільм йшли пішки до Стрия (це 9 – 10 км) [8, 3].

Проблема була і в тому, що не було кому показувати кіно. У 1946 р. у всій Дрогобицькій області налічувалося лише 44 кіномеханіки [III, 65]. Тому кіно крутили інші працівники кінотеатрів, які часто через некомпетентність ламали кіноапаратуру [III, 94, 54]. Кіномеханіки дозволяли собі систематично прогулювати роботу, або з'являтися у нетверезому стані [IV, 78; III, 77].

Проти показів пропагандистських радянських фільмів виступали українські повстанці. Маючи інформацію про приїзд кінопересувки у село, вони вживали заходів, щоб не допустити показу кінофільмів [III, 32]. Виводили з ладу кінопроектори, забирали пальне, вилучали квитки [III, 34; IV, 79]. 1 червня 1948 р. у с. Дашава Стрийського району опівночі ними був підпалений клуб, в результаті чого уся кіноапаратура згоріла. 19 липня 1948 р. у с. Великі Дідушичі Стрийського району під час демонстрації фільму «Весна» повстанці розбили пересувну електростанцію. У 1948 р. через спротив повстанців кіносеанси не відбулися у таких селах, як Бірче Комарнівського району, Ролів Меденицького району, Воля Якубова Дрогобицького району, Волосянка Славського району, Сусідовичі Старосамбірського району, Конів Самбірського району [IV, 49 – 50; 9, 557 – 558].

З ідеологічних міркувань репертуар кінофільмів тематично регламентувався. У перші повоєнні роки глядачі дивилися фільми про боротьбу з «німецькими загарбниками», про радянських вождів та героїв, звиятжну працю робітників та селян («Сини», «Вона захищає Батьківщину», «Клятва», «Ніч у вересні») [16, 8; 42, 4; 15, 5; IV, 1]. Із середини 1950-х рр. з'явилися художні кінофільми, які заохочували їхати на цілину [VI]. Під час відзна-

чення радянських свят у містах області організовувалися кінофестивалі. Усі кінофільми у рамках фестивалів були присвячені комуністичним лідерам, історії СРСР, боротьбі проти фашистів у роки війни. Тоді демонструвалися винятково ідеологічні фільми: «Ленін в жовтні», «Ленін у 1918 році», «Яків Свердлов», «Партійний квиток», «Кінець черви козира», «Правда», «Прапори на баштах», «Киянка», «Якби каміння говорило», «Гроза над полями» [6, 2; 21 4; 7, 4]. Часто практикувалося колективне відвідування кіно, особливо серед учнівської та студентської молоді. Після колективних походів влаштовували обговорення побачених фільмів [18, 237]. У газеті «Радянське слово» за 8 січня 1958 р. зазначалося, що «хорошою традицією в роботі літературного гуртка Дрогобицького педінституту стало обговорення нових кінофільмів» [25, 4]. Кіно у повоєнні роки стало і активним чинником русифікації, адже більшість фільмів демонструвалися саме російською мовою. Нечасті україномовні фільми, або ті що озвучувались українською мовою, користувалися особливою популярністю серед населення [2, 121].

Охочіше мешканці Дрогобиччини ходили на фільми про життя простих людей, про дружбу, кохання. Популярними в цей час були кінофільми: «Весна», «Сільська вчителька», «Музична історія», «Центр нападу», «Дівчина поспішає на побачення», «Над нами світанок», «Таємнича знахідка», «Вірні друзі», «Стьопа моряк», «Відень танцює», «Весна на Зарічній вулиці», «Квіти нашої батьківщини», «Ластівка», «Телеграма», «Нерішучий стрілець», «Іван Бровкін», «Проти всіх», «Червона водяна лінія», «Вогні на ріці», «З мого життя» [IV, 1; 28, 4; 29, 4; 31, 4; 30, 4; 1, 4; 32, 4; 35, 4; 37, 4; 39, 4; 40, 4; 36, 4].

Популярними були фільми комедійного та музичного жанру, а також фільми, які озвучувалися українською мовою [V; III, 19]. Цікавими населенню були й фільми зарубіжного виробництва. В той час жителі Дрогобиччини могли побачити корейські, італійські, мексиканські, німецькі, фінські, австрійські, чехословацькі, білоруські фільми [10, 4; 45, 4; 5, 4; 31, 4; 29, 4; 35, 4; 11, 4; 14, 4; 36, 4]. У середині 50-х рр. розпочалася епоха великої любові глядачів до індійського кіно [2, 117]. Глядачам пропонувалися фільми різних жанрів – фільми-спектаклі, фільми-балети [13, 2; 3, 4]. Справжньою новинкою були кольорові фільми, першими з

яких були трофейні. У 1948 – 1950 рр. вони займали 80 % радянського кінопрокату [2, 118]. Перша радянська кольорова кінострічка «Кам'яна квітка» режисера О. Птушка, з'явилася у 1946 р. [2, 118]. Мешканці Дрогобицької області побачили її на екранах кінотеатрів у липні цього ж року [4, 8].

Про те, що можна було подивитися у кіно, населення Дрогобиччини довідувалося з повідомлень обласної преси, радіо [12, 4; III, 6]. У повоєнний період увагу глядачів до того чи того фільму привертали рекламні афіші та кіностенди [VII; III, 111]. Кінореклама сприяла поширенню інформації, зацікавлювала глядачів. Однак не вистачало художників, які б створювали якісні стенди, текст на них розмивався дощем, не вказувалися усі дати кіносеансів, через що глядачі просто не знали про показ того чи того фільму [III, 81; IV, 81; IV, 80].

Після прем'єри нового кінофільму у місцевій пресі з'являлися короткі коментарі. Рецензії не були об'єктивними, вони мали винятково ідеологічне спрямування. Наприклад, у рецензії на кінофільм «Тарас Шевченко» Київської кіностудії, який з'явився на екранах кінотеатрів області у 1951 р., зазначалося, що деяким кадрам бракує соціальної гостроти, адже «українське село ніколи не було безкласовим», але, попри це, нічого не згадувалося про неправдиві та викривлені історичні факти, які були у фільмі [46, 3]. Наскільки такі рецензії мотивували людей дивитися чи не дивитися це кіно, сказати важко.

Для зручності населення більшість кінофільмів демонструвалася у вечірній час, тобто після закінчення робочого дня. У Дрогобицькому кінотеатрі ім. С. Кірова кіносеанси розпочиналися з сімнадцятої години вечора. Наступні сеанси відбувалися о дев'ятнадцятій та двадцять першій годині, а найпізніший – о двадцять другій годині тридцять хвилин. У кінотеатрі «Комсомолец», який орієнтувався і на дитячу аудиторію, були денні кіносеанси на дванадцяту, чотирнадцяту та шістнадцяту години дня та вечірні – о вісімнадцятій, двадцятій та двадцять другій годині [41, 4]. Ці кінотеатри мали по 5 – 6 кіносеансів кожного дня [42, 4].

Кіно для пересічного мешканця Дрогобиччини було важливою складовою дозвілля, особливо у вихідні дні. Щоб відпочинок був максимально насиченим і «корисним», перед демонстрацією кінофільмів виступали оркестри, самодіяльні ансамблі,

солісти, декламатори, виголошувалися короткі пропагандистські лекції [17, 405]. Попри заідеологізованість, кіно розширювало кругозір населення, частково відповідало його освітньо-культурним прагненням. Культпохід у кіно планували заздалегідь [18, 237]. Хоча кіно мало свою цільову вікову аудиторію, для дітей у першій половині дня організовувалося окремі кіносеанси [34, 4]. У серпні 1946 р. дрогобицький кінотеатр «Комсомолец» відвідали 4 тис. дітей. Найбільшу кількість кінофільмів для дітей тоді показав Бориславський кінотеатр ім. Горького – 16 кіносеансів, на яких були присутні майже 6 тис. дітей [III, 41]. Масово діти ходили у кіно під час шкільних канікул. Їм показували радянські дитячі фільми. У січні 1947 р. школярі Дрогобищини переглядали такі кінострічки, як «Кутузов», «Син полка», «Зоя», «В людях», «Таджикистан», «По щучому велінні». При цьому кожен кіносеанс супроводжувався бесідою лектора [26, 8]. Під час весняних канікул 1951 р. для дітей у кінотеатрах міста демонструвалися такі кінофільми, як «Жила-була дівчинка», «Привіт, Москва», «Дитинство Горького» та інші стрічки «про життя великих вождів і трудящих» [27, 4]. У цей час з'явилася можливість подивитися мультфільми, такі як «Сніжна королева», «Кутястик і Кутилка», «Доброго ранку», «Оповідання про собачку та кішечку» [33, 4; 37, 4; 38, 7]. Під час організації дитячих кіносеансів виникали різні проблеми. Наприклад, у кінотеатрі «Комсомолец» на дитячі кінофільми продавалися непронумеровані квитки. Батьки маленьких глядачів скаржилися на грубе поводження працівників кінотеатру з їхніми дітьми [22, 3].

У звіті секретаря обкому КП(б)У по пропаганді у 1944 р. зазначалося, що кінотеатри Дрогобицької області, в основному, відвідували військовослужбовці і населення, що приїхало зі східних областей України, а місцеві жителі відвідували кіно менше через високу вартість квитків – від 4 до 7 крб. [II, 5]. Поступово ціни на квитки знижувалися. У 1948 р. вони коштували від 2 до 4.50 крб. [IV, 32]. Ціна на квиток залежала від місцевості (сільські розцінки були наполовину нижчими), дня тижня (вищими були ціни у вихідні дні) та обраного часу відвідування (денні або вечірні кіносеанси). Ціна квитка у кінотеатр була значно нижчою за квиток у театр, максимальна вартість якого у зазначений період становила 12 крб. [IV, 84]. Доступність цін підтверджує їх порів-

няння з вартістю продуктів харчування у регіоні в зазначений період: хліб чорний коштував 5 крб., білий – 8 крб., яловичина – 13 крб., свинина – 23 крб., молоко – 3 крб. 50 коп. за літр, сметана – 16 крб., цукор – 16 крб., картопля – 90 коп. за 1 кг. [20, 387]. При середній зарплаті 1 500 крб. відвідування кінотеатрів стало можливим для більшості мешканців області [2, 121]. Квитки в кіно продавалися у касах кінотеатрів з одинадцятої години ранку [44, 4]. Приймалися колективні заявки (для цього можна було зателефонувати за вказаним в оголошенні номером) та проводився попередній продаж [43, 4].

Дехто з дрогобичан користувався можливістю подивитися кіно за нижчою ціною, наприклад, не у кінотеатрі, а в міському парку. Там діяла нелегальна кінопересувка, тому ціна квитка на такий кінофільм була значно дешевшою [IV, 82]. У селах, де населення було менш забезпеченим, діти та підлітки вигадували різні способи подивитися фільм безкоштовно. Вони заздалегідь домовлялися зі своїми друзями, які були усередині клубу, про те, щоб ті відкрили занавіски на вікнах. Так їм вдавалося подивитися кінофільм. Бували випадки, коли глядачі розраховувалися різними продуктами, наприклад, молоком, сиром, яйцями [VI]. Через різні зловживання та махінації кіномеханіків звільняли з роботи, навіть притягували до судової відповідальності [I, 34].

Привілейоване становище, безкарність та всюдозволеність дозволяла партійним керівникам, працівникам НКВД та міліції часто проходити у кіно безкоштовно [III, 93]. У жовтні 1948 р. під час демонстрації кінофільму «Молода гвардія» у Самбірському міському кінотеатрі ім. Держинського начальник Самбірського районного відділу МДБ разом зі своєю сім'єю намагався пройти в кінозал без квитків. На зауваження контролера він відповів нецензурною лексикою та погрожував звільнити його з роботи [III, 151]. Це яскраво демонструє тип поведінки, моральні якості номенклатурних працівників області у повоєнні роки [24, 177].

У курортних містечках, таких як Трускавець, кіно було чи не єдиною розвагою для людей, які приїжджали на лікування та відпочинок. У 1948 р. кінотеатр ім. І. Франка в Трускавці щомісяця відвідували до 8 тис. глядачів. Обласне партійне керівництво часто критикувало його роботу за обмежену рекламу, ненала-

годжений продаж квитків по санаторіях та відсутність виїзної каси у курортних парках, де гуляли тисячі відпочивальників [IV, 79].

У повоєнні роки, коли мешканців регіону не мали домашніх телевізорів, побачити новий кінофільм можна було лише у міських кінотеатрах або завдяки приїзду кінопересувок у села області. Кіно урізноманітнювало буденність мешканців регіону. У кіно ходили цілими сім'ями. Нерідко це було важливою подією, якої з нетерпінням чекали як діти, так і дорослі [V].

Висновки. Для пересічних мешканців регіону кіно було засобом задоволення культурних та естетичних потреб. Однак радянське керівництво відводило йому роль важливої складової розгалуженої системи ідеологічного впливу. Тому тематика фільмів регламентувалася і контролювалася. Для залучення широкої аудиторії глядачів перед початком кіносеансів організовувалися виступи музичних та самодіяльних колективів. З'явилася реклама, відбувалося поступове зниження цін на квитки. Кіно було доступним для усіх верств населення, його відвідували люди різної вікової категорії, жителі міст та сіл. Незважаючи на заідеологізованість, кіно було популярною формою дозвілля та відпочинку населення.

Перспективним для дослідження залишається вивчення інших форм дозвілля населення області у зазначений період.

Джерела та література

- I. ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 17. – Спр. 150. – 122 арк.
- II. ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 56. – 12 арк.
- III. ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 121. – 126 арк.
- IV. ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 9. – Спр. 134. – 195 арк.
- V. Спогади Радонь Стефанії Григорівни, жительки м. Дрогобича Львівської області (Записала Марія Вурловська 02.09.2017 р. у м. Дрогобичі) // Приватний архів Марії Вурловської у м. Дрогобичі.
- VI. Спогади Софіяника Мирона Івановича, жителя м. Стрия Львівської області (Записала Марія Вурловська 09.01.2017 р. у с. Гаї Верхні) // Приватний архів Марії Вурловської у м. Дрогобичі.
- VII. Спогади Чигиринського Івана Андрійовича, жителя м. Дрогобича Львівської області (Записала Марія Вурловська 10.11.2017 р. у м. Дрогобичі) // Приватний архів Марії Вурловської у м. Дрогобичі.

2. Генега Р. Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття / Р. Генега // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 106–122.
3. Дивіться в кінотеатрах м. Дрогобича і області фільм-балет // РС. – 1958. – 26 січня. – С. 4.
4. Кам'яна квітка // РС. – 1946. – 5 липня. – С. 8.
5. Капітан із Кельна // РС. – 1958. – 11 січня. – С. 4.
6. Кінофестиваль нових художніх кінофільмів // РС. – 1958. – 23 вересня. – С. 2.
7. Кінофестиваль художніх кінофільмів // РС. – 1953. – 3 серпня. – С. 4.
8. Короткі сигнали // РС. – 1958. – 12 липня. – С. 3.
9. Культурне життя в Україні : Західні землі. Документи і матеріали (1939 – 1953) : [в 2-х кн.]. – К. : Наукова думка, 1995. – Кн. 1. – 749 с.
10. Машиніст // РС. – 1958. – 10 вересня. – С. 4.
11. Мовчазна тайга // РС. – 1958. – 23 грудня. – С. 4.
12. Новий художній кольоровий кінофільм // РС. – 1951. – 7 грудня. – С. 4.
13. Новий художній кольоровий фільм // РС. – 1951. – 14 грудня. – С. 2.
14. Новий художній фільм «Пробудження» // РС. – 1956. – 2 грудня. – С. 4.
15. Нові кінофільми // РС. – 1946. – 16 червня. – С. 5.
16. Нові кінофільми // РС. – 1946. – 2 серпня. – С. 8.
17. Пастух Р. Дрогобиччина: свідки епох / Р. Пастух, П. Сов'як, І. Шимко. – Дрогобич : Коло, 2012. – 488 с.
18. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2-х кн., 3-х ч. / відп. ред. В. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1–2. – 351 с.
19. Попп Р. Місто Дрогобич у перші повоєнні роки / Р. Попп // ДКЗ. – Дрогобич : Коло, 2006. – Вип. X. – С. 458–467.
20. Попп Р. Повсякдення інтелігенції Львова 1944 – 1953 / Р. Попп // ДКЗ. – Дрогобич : Коло, 2012. – Вип. XVI. – С. 384–395.
21. Почався кінофестиваль // РС. – 1958. – 21 червня. – С. 4.
22. Слідами неопублікованих листів // РС. – 1950. – 16 лютого. – С. 3.
23. Слідами неопублікованих листів // РС. – 1951. – 10 січня. – С. 3.
24. Стародубець Г. Особливості стилю поведінки партійно-радянської номенклатури західних областей України в умовах повсякдення 1944 – 1945 років / Г. Стародубець // Наукові праці історичного фа-

культету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 174–178.

25. Студенти обговорюють новий кінофільм // РС. – 1958. – 8 січня. – С. 4.

26. Сьогодні в кіно // РС. – 1946. – 18 грудня. – С. 8.

27. Сьогодні в кіно // РС. – 1951. – 27 березня. – С. 4.

28. Сьогодні в кіно // РС. – 1952. – 22 липня. – С. 4.

29. Сьогодні в кіно // РС. – 1953. – 28 жовтня. – С. 4.

30. Сьогодні в кіно // РС. – 1954. – 28 квітня. – С. 4.

31. Сьогодні в кіно // РС. – 1956. – 28 грудня. – С. 4.

32. Сьогодні в кіно // РС. – 1957. – 18 грудня. – С. 4.

33. Сьогодні в кіно // РС. – 1957. – 26 жовтня. – С. 4.

34. Сьогодні в кіно // РС. – 1957. – 29 грудня. – С. 4.

35. Сьогодні в кіно // РС. – 1958. – 1 червня. – С. 4.

36. Сьогодні в кіно // РС. – 1958. – 10 травня. – С. 4.

37. Сьогодні в кіно // РС. – 1958. – 12 жовтня. – С. 4.

38. Сьогодні в кіно // РС. – 1958. – 12 січня. – С. 7.

39. Сьогодні в кіно // РС. – 1958. – 16 березня. – С. 4.

40. Сьогодні в кіно // РС. – 1958. – 19 березня. – С. 4.

41. Сьогодні в кінотеатрах // РС. – 1950. – 23 травня. – С. 4.

42. Сьогодні в кінотеатрах // РС. – 1951. – 11 грудня. – С. 4.

43. Сьогодні в кінотеатрах // РС. – 1951. – 14 грудня. – С. 4.

44. Сьогодні в кінотеатрах // РС. – 1952. – 29 січня. – С. 4.

45. Тореадор // РС. – 1958. – 14 вересня. – С. 4.

46. Фільм про велике братерство // РС. – 1951. – 19 грудня. – С. 3.

47. Чи будуть у Вовчатичах демонструватися кінофільми // РС. – 1951. – 10 лютого. – С. 3.

References

I. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 5001, op. 17, spr. 150, 122 ark.

II. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 5001, op. 2, spr. 56, 12 ark.

III. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 5001, op. 7, spr. 121, 126 ark.

IV. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 5001, op. 9, spr. 134, 195 ark.

V. Spohady Radon Stefanii Hryhorivny, zhytelky m. Drohobycha Lvivskoi oblasti (Zapysala Mariia Vurlovska 02.09.2017 r. u m. Drohobychi). Pryvatnyi arkhiv Marii Vurlovskoi u m. Drohobychi [in Ukrainian].

VI. Spohady Sofiianyka Myrona Ivanovycha, zhytelia m. Stryia Lvivskoi oblasti (Zapysala Mariia Vurlovska 09.01.2017 r. u s. Hai Verkhni). Pryvatnyi arkhiv Marii Vurlovskoi u m. Drohobychi [in Ukrainian].

VII. Spohady Chyhyrnskoho Ivana Andriiovycha, zhytelia m. Drohobycha Lvivskoi oblasti (Zapysala Mariia Vurlovska 10.11.2017 r. u m. Drohobychi). Pryvatnyi arkhiv Marii Vurlovskoi u m. Drohobychi [in Ukrainian].

1. Vesna na zarichnii vulytsi [Spring on Zarechnaya Street]. (1956, December 8). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

2. Heneha, R. (2011). Radianskyi kinematohraf u Lvovi v pershe povoienne desiatylyttia [Soviet cinema in Lviv in the first post-war decade]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical journal*, 2, 106–122 [in Ukrainian].

3. Dyvitsia v kinoteatrakh m. Drohobycha i oblasti film-balet [Look the film-ballet at the cinemas in Drohobych and Drohobych region]. (1958, January 26). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

4. Kamiana kvitka [Stone Flower]. (1946, July 5). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 8 [in Ukrainian].

5. Kapitan iz Kelna [Captain from Cologne]. (1958, January 11). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

6. Kinofestyval novykh khudozhnikh kinofilmiv [Film's Festival of New feature films]. (1958, September 23). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 2 [in Ukrainian].

7. Kinofestyval khudozhnikh kinofilmiv [Film's Festival of feature films]. (1953, August 3). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

8. Korotki syhnaly [Short signals]. (1958, July 12). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 3 [in Ukrainian].

9. Kulturne zhyttia v Ukraini: Zakhidni zemli – 1939 – 1953. Dokumenty i materialy [Cultural life in Ukraine: Western lands – 1939 – 1953. Documents and materials]. (1995). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

10. Mashynist [Machinist]. (1958, September 10). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

11. Movchazna taiha [Silent Taiga]. (1958, December 23). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

12. Novyi khudozhnii kolorovyi kinofilm [New feature color film]. (1951, December 7). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

13. Novyi khudozhnii kolorovyi film [New feature color film]. (1951, December 14). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 2 [in Ukrainian].

14. Novyi khudozhnii film «Probudzhennia» [New feature color film «Revival»]. (1956, December 2). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
15. Novi kinofilmy [New films]. (1946, June 16). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 5 [in Ukrainian].
16. Novi kinofilmy [New films]. (1946, August 2). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 8 [in Ukrainian].
17. Pastukh, R., Sowiak, P., & Shymko, I. (2012). *Drohobychchyna: svidky epoch [Drohobych region: witnesses of the epochs]*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
18. Danylenko, V.M. (Ed.). (2010). *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) [Postwar Ukraine: essays social history (late 1940s – mid 1950s)]* (Book 1, part 1–2). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
19. Popp, R. (2006). Misto Drohobych u pershi povoienni roky [Drohobych in the first postwar years]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, 10, 458–467 [in Ukrainian].
20. Popp, R. (2012). Povsiakdennia intelihentsii Lvova 1944 – 1953 [Everyday life of the Lviv' intelligentsia in 1944 – 1953]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, 16, 384–395 [in Ukrainian].
21. Pochavsia kinofestyval [The film's festival has begun]. (1958, June 21). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
22. Slidamy neopublikovanykh lystiv [Following unpublished letters]. (1950, February 16). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 3 [in Ukrainian].
23. Slidamy neopublikovanykh lystiv [Following unpublished letters]. (1951, January 10). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 3 [in Ukrainian].
24. Starodubets, H. (2013). Osoblyvosti stylu povedinky partiinoradianskoi nomenklatury zakhidnykh oblastei Ukrainy v umovakh povsiakdennia 1944 – 1945 rokiv [The peculiarities of the behavior of party-soviet nomenclature in Western regions of Ukraine in circumstances of the routine in 1944 – 1945]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of historical faculty of Zaporizhzhya National University*, 35, 174–178 [in Ukrainian].
25. Studenty obhovoriuiut novyi kinofilm [Students are discussing a new films]. (1958, January 8). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
26. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1946, December 18). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 8 [in Ukrainian].
27. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1951, March 27). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].

28. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1952, July 22). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
29. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1953, October 28). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
30. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1954, April 28). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
31. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1956, December 28). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
32. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1957, December 18). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
33. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1957, October 26). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
34. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1957, December 29). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
35. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1958, June 1). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
36. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1958, May 10). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
37. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1958, October 12). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
38. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1958, January 12). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 7 [in Ukrainian].
39. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1958, March 16). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
40. Sohodni v kino [Today in the cinema]. (1958, March 19). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
41. Sohodni v kinoteatrakh [Today in the cinemas]. (1950, May 23). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
42. Sohodni v kinoteatrakh [Today in the cinemas]. (1951, December 11). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
43. Sohodni v kinoteatrakh [Today in the cinemas]. (1951, December 14). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
44. Sohodni v kinoteatrakh [Today in the cinemas]. (1952, January 29). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
45. Toreador [Bullfighter]. (1958, September 14). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 4 [in Ukrainian].
46. Film pro velyke braterstvo [The film about big brotherhood]. (1951, December 19). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 3 [in Ukrainian].
47. Chy budut u Vovchatychakh demonstruvatysia kinofilmy [Will the films be shown in Vovchatuchi]. (1951, February 10). *Radianske slovo – Soviet word*, p. 3 [in Ukrainian].

VURLOVSKA Mariia – postgraduate at the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (marya_vurlovska@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1520-3348>

CINEMA IN EVERYDAY LIFE OF THE INHABITANTS OF DROHOBYCH REGION IN THE POSTWAR PERIOD (1944 – 1958)

For party leaders, cinema was an instrument of propaganda. Therefore, the opening of new cinemas was one of the most important tasks. In the first postwar years, the number of cinemas grew. However, most of the cinemas were unsuitable for use. There was a disastrous lack of furniture, film technology and tools to repair them. The managers of the cinemas did not have a separate workplace or room. Often the office and accounting department of the cinema worked in the manager's or cinema cashier's flat.

For the purpose of ideological influence on the population, propaganda films that praised Soviet life were shown to the inhabitants of the region with comedies and music films being the most popular. Movies, plays and ballet films were also shown. Cinemas demonstrated Italian, Mexican, German, Finnish, Austrian, Czechoslovak, Belorussian, and Indian films. During the celebration of Soviet holidays, film festivals were organized in the region's cities. All the films, within the framework of the festival, were devoted to communist leaders, the history of the USSR, and the struggle against the Nazis during the war years. It was reported in the press, on radio and on advertising stands.

To attract more viewers, the Soviet leadership reduced the price of tickets. In 1948, the ticket price ranged from 2 to 4.50 rubles. And it was much lower than the price of a theater ticket the maximum cost of which was 12 rubles.

Movie theaters for children were organized in the cinemas of the region as well. During the holidays, cinemas showed films of Soviet cinematography for pupils. In children's cinemas, cartoons were shown apart from full-length films.

The films were shown not only in the cities but also in the villages. Each stationary cinema had several travelling cinemas for servicing the villages of the area. In the villages, cinema shows often

were disrupted because of the lack of cinema mechanics, fuel, and the failure of cinema equipment. Often, the screens, which were used to show films in villages, were a white canvas or just a sheet. Sometimes, travelling cinemas did not have motor vehicles for transportation. Senior officials often used cars which were the property of the cinema for their personal needs. Film equipment from one village to another was carried on a cart which was taken from a collective farm. The movie was a means of russification. That is why the Ukrainian Insurgent Army's (UIA) representatives obstructed the organization of cinema shows in the villages.

For ordinary inhabitants of the region, cinema was a means of satisfying cultural and aesthetic needs. In the postwar period, cinema was accessible to all segments of the population. It was visited by people of different age groups, residents of cities and villages. It was a popular form of leisure and recreation for the inhabitants of the area.

Keywords: Drohobych region, film, cinemas leisure, ideologization, everyday life.

Стаття надійшла до редакції 28.09.17.

УДК 821.161.2-7.09(092):728.8
DOI: 10.24919/2312-2595.40.125519

ГАЛИК Володимир – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (volodymyr.halyk@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-7661>

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПЛАН БУДІВНИЦТВА ФІЛЬВАРКУ ІВАНОМ ФРАНКОМ: НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВЧЕНОГО

У запропонованій статті простежено історію одного із нереалізованих планів Івана Франка – будівництва власного господарства. Тут на основі малознаної кореспонденції від і до Івана Франка, визначено витoki Франкового задуму щодо будівництва власного фільварку.

Встановлено, що першій задуми щодо цього плану в Франка з'явилися ще у серпні 1878 р., коли той мав намір, після свого одруження, разом зі своїми товаришами скластися та купити на селі обширний шмат ґрунту для ведення спільного господарства. Саме цими аспектами І. Франко ділився з О. Рошкевич у листі до неї від 14 серпня 1878 р. Проте весілля І. Франка із О. Рошкевич так і не відбулося, що й стало основною причиною відкладення Франкових задумів.

Ключові слова: Іван Франко, нереалізований план, власне домогосподарство, маєток, епістолярна спадщина.

ГАЛЫК Владимир – доцент, кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобыцкого государственного педагогического университета имени Ивана Франко (volodymyr.halyk@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-7661>

НЕРЕАЛИЗОВАННЫЙ ПЛАН СТРОИТЕЛЬСТВА ПОМЕЩЬЕ ИВАНОМ ФРАНКО: НА МАТЕРИАЛАХ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ УЧЁНОГО

В предлагаемой статье прослежена история одного из нереализованных планов Ивана Франко – строительства собст-

венного господарства. Здесь на основе малоизвестной корреспонденции от и до Ивана Франко, определены истоки замысла Франко по строительству собственного поместья.

Установлено, что первые замыслы относительно этого плана у И. Франко появились ещё в августе 1878 г., когда тот намеревался, после женитьбы, вместе со своими товарищами сложиться и купить на селе большой кусок земли для ведения совместного хозяйства. Именно этими аспектами И. Франко делился с А. Рошкевич в своем письме к ней от 14 августа 1878 г. Однако свадьба И. Франко с О. Рошкевич так и не состоялась, что и стало основной причиной неисполнения замыслов И. Франко.

Ключевые слова: Иван Франко, нереализованный план, собственное домохозяйство, имение, эпистолярное наследие.

Постановка проблеми. Важливе місце у сучасній франкознавчій науці посідає епістолярна спадщина Івана Франка, зміст якої дає можливість пролити світло на малознані, або майже невідомі факти з біографії вченого, а саме на окремі аспекти із його життя та багатогранної діяльності. Наприклад, низка Франкових кореспонденцій розповідає про його нереалізований план еміграції до Америки [Див. про це у: 2], чи то про нездійснений задум створення особистого рибного господарства [Див. про це у: 6]. З огляду на це актуальним, на наш погляд, вбачається і звернення до висвітлення історії ще одного нереалізованого задуму Івана Франка – плану будівництва приватного фільварку для ведення широкого господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що сьогодні існує чимало франкознавчих наукових студій, у яких дослідники намагаються заповнити прогалини у біографії Івана Франка. Проте поміж них немає спеціальних досліджень, які стосуються порушеної нами проблеми. У них розміщено лише поодинокі згадки про Франків намір обзавестися власним господарством. Окремі аспекти зазначеної проблеми представлені у наших дослідженнях, у яких ми лише мимохідь торкаємось факту про вищезгаданий задум Франка [Див. про це у: 1; 3; 4]. Щодо джерельної бази дослідження, то вона є громіздкою. Зокрема до нас дійшли низка Франкових листів [X – XII], а також кореспонденцій від його адресантів [I – IX], зміст яких дає змогу у максимальному обсязі розкрити порушену нами проблему.

Мета статті. На основі малознаної двосторонньої епістолярної спадщини Івана Франка простежити історію Франкового задуму щодо будівництва власного господарства та визначити причини, які призвели до нереалізації цього плану.

Початки Франкового задуму щодо організації власного господарства припадають ще на літо 1878 р. Саме в цей час вчений зустрічався з О. Рошкевич, з якою мав намір побратися. З огляду на це у листі від 14 серпня 1878 р. І. Франко, окреслюючи свої мрії про подружнє майбутнє, пише до О. Рошкевич: *«Ах, якими-то чарівними красками малювали ми собі не раз з П[авли]ком будуще життя на селі. Збереться нас кількох (П[авли]к, я, Бандрівський, Полянський, Олеськів, Білецький, Озаркевичі, Дідицький, Мох, ще деякі). Поженимося, закупимо на зложені гроші хорошиї кусень ґрунту і обширний фольварок і почнемо господарити...»* [XI, 99 – 100].

Але задуму Івана Франка не судилося втілитися у життя. Цьому передували несприятливі для нього події. Річ у тому, що рідні О. Рошкевич спочатку підтримували її дружні відносини з І. Франком, плекаючи надію, що він зробить собі променисту кар'єру, адже у цей час він був студентом Львівського університету і довкола нього активно ґрупувалося тогочасне передове юнацтво. Проте 2 червня 1877 р. Івана Франка заарештували й ув'язнили, приписавши вину у приналежності до потаємного соціалістичного товариства. Після арешту І. Франка та його прихильників поліція здійснювала обшуки у всіх можливих причетних до справи. З огляду на це 25 червня і 7 липня 1877 р. за клопотанням Львівського намісництва старості з Долини було надіслане розпорядження атестувати Франкові контакти із родиною лолінського священика М. Рошкевича. Відповідно, в отця було взято покази, а у домі проведено обшук. Але О. Рошкевич спромоглася приховати всі матеріали (листи, книжки), які вказували на контакти з Іваном Франком. Через ці перипетії М. Рошкевич, побоюючись неприязні з боку влади, що могло б у майбутньому негативно вплинути на подальшу його кар'єру «драбину», змусив дочку відмовитися від обіцянки стати дружиною І. Франка, а йому самому безпеліційно заборонив з'являтися у їхньому домі.

Після цієї трагічної для І. Франка події, він ще більше року таємно спілкувався з О. Рошкевич, плекаючи надії на подружнє життя з нею. Його посланцем до Ольги став університетський товариш Йосип Олеськів, який перевозив їй листи та літературу від Івана Франка, а також виконував, проте не часто, його найрізноманітніші доручення.

Саме він у червні 1879 р. приніс І. Франкові листа від О. Рошкевич (написаний впродовж 16 – 18 червня 1879 р.), в якому мова йде про те, що вона вже не в силах чекати на І. Франка, терпіти наругу батьків і тому змушена вийти заміж за В. Озаркевича [VIII, 543 – 546]. Відписуючи їй у кінці червня цього ж року, І. Франко зазначив: «...твій лист, присланий через Олеськова, страшенно вразив мене. Я не знав, що гадати о тобі; я враз з надією на будучність стратив був і віру в доброту і чесноту; я почув, що єдина опора, на котрій я держався стільки літ, самохіть усувається передо мною...» [XII, 192]. Пізніше О. Рошкевич повідомляє І. Франка про своє весілля, яке призначалося на вересень 1879 р. [IX, 561 – 562]. У зв'язку з цим І. Франко змушений був шукати найглухіший кут для особистої розради, щоб пережити нещастя, а тому і відклав на далеке майбутнє реалізацію плану щодо організації приватного господарства.

Повернувся І. Франко до своїх планів аж через вісім років. До цього його спонукало те, що у травні 1886 р. він одружився з О. Хоружинською, взявши за нею невеликий посаг грошима, за які мав намір зреалізувати свою давню мрію, яка визріла у нього ще тоді, коли був з О. Рошкевич, тобто купити якійсь маєток чи господарство і замешкати на ньому. За його задумом, це мало виглядати щось на зразок комуни: «*Літом мужчини працюють з християнами в полі, жінки в городі та саду, а зимою студії, література...*» [XI, 100].

Дізнавшись про те, що І. Франко після одруження має намір придбати маєток, його родичі і колеги намагаються йому допомогти. Так, протягом 1886 – 1887 рр. Іван Франко отримав кілька листів від свого вітчима Григорія Гаврилика. У них Г. Гаврилик повідомляв І. Франка про садиби та земельні ділянки в селі Рихтичі та в Дрогобичі, які могли б підійти як маєтки для постійного проживання та господарювання. У листі від 7 вересня 1886 р. віт-

чим розкажує про маєток у Рихтичах, який коштує 5 тис. ринських і має дуже добру забудову [I, 533]. У своєму листі-відповіді до вітчима І. Франко розповідає, що їздив до Ферусівки дивитися на садибу, але не збирається її купувати через незадовільний стан. Також І. Франко говорить, що йому радять маєток у Галичі, біля Жовкви, але поки що ще нічого не купує [X, 79 – 80]. Згодом, майже через рік, 2 жовтня 1887 р., Г. Гаврилик знову відправляє І. Франкові та О. Франко лист з Дрогобича, в якому повідомляє, що є ще одне помешкання на продаж у місті. Цей маєток розміщувався біля жупи, мав сад, город, мурований будинок та сільськогосподарські будівлі. Власник будинку перебував у Самборі. Ціна садиби сягала 6 тис. ринських [II, 11 – 12]. Проте ні цей, ні інші маєтки, про які говорив у своїх листах до І. Франка Г. Гаврилик, учений так і не придбав.

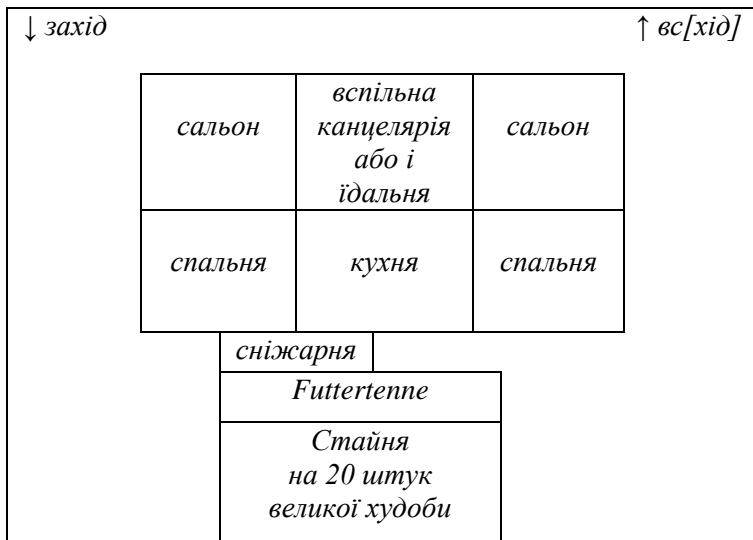
Паралельно із родичами, Франкові товариші також звертаються до колеги із пропозиціями. Зокрема, П. Мельник 12 листопада 1886 р. пише йому листа, де мова йде про те, що він віднайшов для вченого маєток на продаж: «...в Ролеві 100 моргів отого 24 ліса 15 толоки дуже добрий на котрі росте солодке сіно (чорнозем і торф) добра жерелова вода і легко [дальше] запровадити став. Посесор зато платит 500 з. р. До того належит [пронація] несе 100 почта. Комунікація дуже близько (Добрівляни). Ціна 12. 000 з. Кренуверку. Хороше помешканє огород сад і 8 морг орного. Ціна 3. 500 почта [...] з на глинім. Красний огород з деревами дуже гарна околиця ціна 100 і в тім самім містци добувайесь уголь кам[']яний дотого йє добрий чоловік с котрого був би добрий сосід для Вас» [IV, 561 – 562]. Ще одним дописувачем, який дещо пізніше пропонував І. Франкові придбати маєток, був Сальо Гаінсберг, котрий, довідавшись від В. Унгара, що вчений хоче придбати в Дрогобичі господарство, пише: «Якщо Ви ще й тепер залишаєтесь при тій думці, мій батько може Вам продати гарно розташований родючий ґрунт з двором, збудованим, як Ви забажаєте» [III, 97].

Назагал зазначимо, що таких пропозицій І. Франко отримав чимало, але все ж таки, здебільшого через брак матеріальних статків, жодного маєтку він не придбав. І. Франко вишукував най-

дешевші пропозиції, щоб купити такий фільварок та знайти друзів до спілки. Після того, як нічого не вийшло зі спробою придбання його поблизу Нагуєвич чи Дрогобича, І. Франко звертається з подібним проханням до свого близького, уже згадуваного університетського товариша, Йосипа Олеськіва, щоб той посприяв йому у придбанні землі поблизу Скваряви Нової у пана Мечислава Мнішка. Звичайно, що Й. Олеськів не відмовив другові і вже у листі розповідає йому про свої плани щодо такої пропозиції: *«Приїхавши до Прошови заставем отже лист від мого батька, в котрім запрошує мене до обняття своєї господарки... Тільки звикла біда і тому довершити діла не дає. З Прошови дають нам троха худоби і 100 з[о]л[отих] р[инських], бо більше на разі не мають. Мені те потреба буде багато гроша на перепровадини... Чи не моглибисте мені позичити 150 з[о]л[отих] р[инських] на 5 % до Великодня... Якби нам удало ся з Мнішком, то булисьмо сусідами!»* [V, 559 – 562].

Із іншого листа отримуємо інформацію про результати переговорів Й. Олеськіва з М. Мнішком, де зазначено, що поле, яке хотів придбати І. Франко, називалося Селиськами, але пан Мнішек *«ціну заломав же таку, що чорт єго матері. На разі не ма отже що о них думати. Алеж то спритна шельма той Mniszek!»* [VI, 573 – 574]. Також Йосип Олеськів пропонує вченому купити землю в Прошовій, але і цей план не був реалізованим [VI, 577 – 578].

Після таких невдач щодо купівлі І. Франком господарства, у Й. Олеськіва виникає задум осісти разом із товаришем на батьківському ґрунті у Скваряві Новій. Невдовзі у листі до вченого Й. Олеськів пропонує на спілку організувати господарство, подає основні напрямки розширення ґрунтів та навіть деталізований задум, як розжитись на новому місці, чим займатися. У кінці кореспонденції автор розробляє докладний план спільної хати з Франками й сільськогосподарських споруд, які має намір звести на господарстві: *«Над будовою помешканя для нас я ще не думав, але можна би то легко урядити, щоби нам і Вам було догідно. От [чи] хотьби і так:*

Над помешканєм з одної сторони шпихлір з другої стрих. Стайню кінчит тік для молоченя збіжжа, котре поміщене в оборотах, згрупованих недалеко току. Над стайнею склад наші для худоби. На шпихлір і стрих вхід з Futtertenne. Звідтам як також ш з току заповняє ся стрих над стайнею. На будинок не вільно би нам видати більше над 2500 – 3000 з[о]л[отих] р[инських]» [VII, 579 – 586].

Проте коштів на переїзд та на початок ведення господарства в Скваряві Новій у І. Франка не було, і він готовий був позичити їх з посагових грошей дружини, але з цього через низку причин також нічого не вийшло, й думка про спільне господарство відійшла на задній план, а згодом так і не була реалізована.

Висновки. Підсумовуючи, акцентуємо, що упродовж своїх молодих років І. Франко плекав мрію про зведення свого господарського комплексу, який би слугував одним із джерел сімейного доходу. Проте спочатку цьому планові перешкодив перший арешт Івана Франка, одним із болючих наслідків якого став розрив відносин із О. Рошкевич. Згодом, через певний період, після свого одруження 16 травня (4 за старим стилем) 1886 р. з О. Хоружинською, І. Франко знову повернувся до реалізації свого задуму – купівлі маєтку для створення фільварку. Вчений довго, через рід-

них та знайомих, шукав вигідну пропозицію купівлі землі для створення господарського маєтку, проте цього разу низьке матеріальне становище не дозволило йому реалізувати задумане.

Та незважаючи на все це, І. Франко хоч і не обзавівся господарським маєтком, проте будинок у Львові все таки збудував. Будівництво дому було здійснене по сусідству з М. Грушевським, який на околиці Львова у 1901 р. придбав велику земельну ділянку і запропонував Франкові оселитися поряд, відпустивши йому частину землі. Окрім грошей, які були подаровані І. Франкові на 25-річний ювілей з нагоди його наукової і літературної діяльності (святкування відбулося 30 жовтня 1898 р.), він використав і кошти від продажу паперів з посагу дружини. Проте цього не вистачало, і вчений вдався до позики під проценти у Крайовому банку Галичини і Володимирії. Франків будинок було споруджено навесні 1902 р., але сім'я заселилася аж восени цього ж року, після його посвяти. Проте відсотки з позики І. Франкові так і не вдалося погасити за життя, і сплачувати їх довелося аж дітям, а саме на початку 20-х рр. ХХ ст. їх погасив Франків син – Тарас [Див. детальніше про це у: 5].

Перспективним напрямом є подальше, прискіпливе вивчення багатющої епістолярної спадщини як від, так і до Івана Франка з метою пошуку та висвітлення окремих малознаних або невідомих аспектів із життя й багатогранної діяльності Івана Франка.

Джерела та література

I. Га[врилик] Г. Листівка до І. Франка від 07 вересня 1886 р. / Г. Га[врилик]. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – С. 533.

II. Га[врилик] Г. Лист до Франків І.Я. та О.Ф. від 2 жовтня 1887 р. / Г. Га[врилик]. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1602. – С. 11–12.

III. Гаїнсберг С. Лист до І. Франка від 5 червня 1887 р. / С. Гаїнсберг. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1602. – С. 97.

IV. Мельник П. Листівка до І. Франка від 12 листопада 1886 р. / П. Мельник. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – С. 561–562.

V. Олеськів Й. Лист до І. Франка від [1886] р. / Й. Олеськів. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – С. 559–562.

VI. Олеськів Й. Лист до І. Франка від [листопада 1886] р. / Й. Олеськів. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – С. 573–578.

VII. Олеськів Й. Лист до І. Франка від [листопада 1886] р. / Й. Олеськів. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – С. 579–586.

VIII. Рошкевич О. Лист до І. Франка від 16 – 18 червня 1879 р. / О. Рошкевич. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1604. – С. 543–546.

IX. Рошкевич О. Лист до І. Франка від 19 серпня 1879 р. / О. Рошкевич. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. збр. 1604. – С. 561–562.

X. Франко І. Лист до Гриня Гаврилика від 31 жовтня 1886 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 79–80.

XI. Франко І. Лист до О.М. Рошкевич від 14 серпня 1878 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 98–102.

XII. Франко І. Лист до О.М. Рошкевич від кінця червня 1879 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 191–192.

1. Галик В.М. Дрогобицькі юристи – кореспонденти Івана Франка / В.М. Галик // Збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Посвіт, 2012. – Вип. І. – С. 360–372.

2. Галик В.М. Нереалізований план еміграції Івана Франка до Америки (США) (за листами до Івана Франка) / В.М. Галик // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (гол. редактор), В. Бодак, В. Возняк та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. – Вип. 26. Філософія. – С. 169–179.

3. Галик В.М. Професор-аграрник Йосип Олеськів та Іван Франко / В.М. Галик // Жовква крізь століття. – Львів : Видавництво «Растр-7», 2012. – Вип. II. – С. 61–74.

4. Галик В.М. Родинні кореспонденції з Дрогобича до Івана Франка / В.М. Галик // Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (головний редактор), О. Петrenchко, Л. Тимошенко та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2012. – Вип. 30. Історія. – С. 169–180.

5. Горак Я. Франкова оселя у Львові [Електронний ресурс] / Я. Горак. – Режим доступу : <https://frankolive.wordpress.com/2017/10/12/історія-будівництва-та-доля-франково/>.

6. Halyk V. Fishing as Ivan Franko's Passion on Vocations (Based on the Selected Letters of F. Derhalo, O. Nyzhankivskyi and S. Borachok to

I. Franko) / V. Halyk // *Spheres of Culture* / Ed. by Ihor Nabytovych. – Lublin, 2013. – Volume 5. – P. 228–236.

References

I. Ha[vrylyk], H. «Lystivka do I. Franka vid 07 veresnia 1886 r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1615, ark. 533 [in Ukrainian].

II. Ha[vrylyk], H. «Lyst do Frankiv I.Ya. ta O.F. vid 2 zhovtnia 1887 r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1602, ark. 11–12 [in Ukrainian].

III. Hainsberh, S. «Lyst do I. Franka vid 5 chervnia 1887 r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1602, ark. 97 [in Ukrainian].

IV. Melnyk, P. «Lystivka do I. Franka vid 12 lystopada 1886 r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1615, ark. 561–562 [in Ukrainian].

V. Oleskiv, Y. «Lyst do I. Franka vid [1886] r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1615, ark. 559–562 [in Ukrainian].

VI. Oleskiv, Y. «Lyst do I. Franka vid [lystopada 1886] r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1615, ark. 573–578 [in Ukrainian].

VII. Oleskiv, Y. «Lyst do I. Franka vid [lystopada 1886] r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1615, ark. 579–586 [in Ukrainian].

VIII. Roshkevych, O. «Lyst do I. Franka vid 16 – 18 chervnia 1879 r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1604, ark. 543–546 [in Ukrainian].

IX. Roshkevych, O. «Lyst do I. Franka vid 19 serpnia 1879 r.». *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*, f. 3, od. zb. 1604, ark. 561–562 [in Ukrainian].

X. Franko, I. (1986). *Lyst do Hrynia Havrylyka vid 31 zhovtnia 1886 r.* [Letter to Grynia Havrylyk from October 31, 1886]. In Franko I. *Zibrannia tvoriv – Collected works* (Vols. 1–50; Vol. 49), (pp. 79–80). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

XI. Franko, I. (1986). *Lyst do O.M. Roshkevych vid 14 cernia 1878 r.* [Letter to O.M. Roshkevych of August 14, 1878]. In Franko I. *Zibrannia tvoriv – Collected works* (Vols. 1–50; Vol. 48), (pp. 98–102). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

XII. Franko, I. (1986). *Lyst do O.M. Roshkevych vid kintsia chervnia 1879 r.* [Letter to O.M. Roshkevych from the end of June 1879]. In Franko I.

Zibrannia tvoriv – Collected works (Vols. 1–50; Vol. 48), (pp. 191–192). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

1. Halyk, V.M. (2012). Drohobyski yurysty – korespondenty Ivana Franka [Drohobych lawyers – correspondents of Ivan Franko]. In V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomria (Eds.), *Zbirnyk naukovykh prats molodykh uchenykh Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Collection of scientific works of young scientists of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University* (Issue I), (pp. 360–372). Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

2. Halyk, V.M. (2013). Nerealizovanyi plan emihratsii Ivana Franka do Ameryky (SShA) (za lystamy do Ivana Franka) [Unrealized plan for the emigration of Ivan Franko to America (USA) (by letters to Ivan Franko)]. In T. Bilenko, V. Bodak, V. Vozniak et al. (Eds.), *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofiia – Studios of human studies: Collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Philosophy*, 26, 169–179. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

3. Halyk, V.M. (2012). Profesor-ahrarynyk Yosyp Oleskiv ta Ivan Franko [Professor agrarian Joseph Oleskov and Ivan Franko]. *Zhovkva kriz stolittia – Zhovkva through centuries* (Issue II), (pp. 61–74). Lviv: Vydavnytstvo «Rastr-7» [in Ukrainian].

4. Halyk, V.M. (2012). Rodynni korespondentsii z Drohobycha do Ivana Franka [Correspondence from Drohobych to Ivan Franko]. In T. Bilenko, O. Petrechko, L. Tymoshenko et al. (Eds.), *Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Istoriiia – Problems of the humanities: Scientific notes of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. History*, 30, 169–180. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

5. Horak, Ya. (2017). *Frankova oselia u Lvovi [Franko's residence in Lviv]*. Retrieved from <https://frankolive.wordpress.com/2017/10/12/history-building-and-share-france/> [in Ukrainian].

6. Halyk, V.M. (2013). Fishing as Ivan Franko's Passion on Vocations (Based on the Selected Letters of F. Derhalo, O. Nyzhankivskyi and S. Borachok to I. Franko). In I. Nabytovych (Ed.), *Spheres of Culture* (Vol. 5), (pp. 228–236). Lublin [in English].

***HALYK Volodymyr** – associate professor, candidate of historical science, associate professor of the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (volodymyr.halyk@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-7661>*

IVAN FRANKO'S NON-REALIZED LAND PLAN OF A MANOR HOUSE: ON THE MATERIALS OF THE SCIENTIST'S EPISTOLARY HERITAGE

The presented article clarifies the story of one of Ivan Franko's non-realized plans, – namely, his plan to set up his own household.

Here, on the basis of the little-known correspondence from and to Ivan Franko, it defines the origins of Franko's plan concerning the establishment of his own household. As has been ascertained, the first intentions of the plan occurred to Franko as early as in August, 1878, after his expected marriage, when he and several of his friends – fellow club members bought a large plot of village land in order to jointly keep a household. Franko shared his considerations on the matter with his bride O. Roshkevych in his letter to her of August 14th, 1878. However, their marriage had never taken place, and that became the principal reason of Franko's deferment of his plans into the background.

Franko returned to his deferred plans only in 1886, after he had married O. Khoruzhynska. She gave her husband a small dowry in money, for which he, at first, intended to carry out his old dream, which he had cherished ever since his intention to marry O. Roshkevych, specifically, that of purchasing an estate or a manor and to live there, keeping his own household. According to his idea, it all had to resemble a kind of an agricultural community. Also, on the basis of the manifold epistolary heritage to I. Franko, it has been ascertained that many of Franko's friends, after they had learnt about his dream of purchasing a manor right after his marriage, tried to help him. In particular, P. Melnyk, S. Heinsberg and others offered favourable options for purchasing real estate in the area around Drohobych.

As the article emphasizes, Franko had received a great lot of the similar offers, but, this notwithstanding, he bought no household of his wish. He was trying to find the cheapest offer to buy such a household and to select the friends into the union with him. After the

futile attempt to acquire a household in the vicinity of the village of Nahuievychi or the town of Drohobych, I. Franko addresses with the same request to Y. Oleskiv, asking his assistance in the purchase of a relevant plot near Skvariava Nova in Zhovkva district. Y. Oleskiv willingly undertook his helping mission and even made a plan of the future household, but Franko, unfortunately, had no means either to move in or to start housekeeping in Skvariava Nova, hence, although I. Franko was ready to borrow the money from his wife's dowry, his attempt also failed, for a number of reasons, and his plan of keeping a household receded into the background and found no realization afterwards.

Keywords: Ivan Franko, non-realized plan, own household, household, epistolary heritage.

Стаття надійшла до редакції 15.11.17.

УДК 821.161.2.09(092)+94(477.83)
DOI: 10.24919/2312-2595.40.126161

ДРАГАН Володимир – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (zosh3_borislav@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

ІВАН ФРАНКО І СТЕФАН КОВАЛІВ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ТА СПІВРОБІТНИЦТВА

У запропонованій статті автор, на матеріалах джерел та наукових досліджень репрезентує процес зародження і розвитку взаємин й співпраці Івана Франка зі Стефаном Ковалівим. У дослідженні акцентується на особливостях співпраці, двостороннього діалогу через призму збереженого листування тощо. Представлено ставлення Івана Франка до творчої спадщини Стефана Коваліва.

Ключові слова: Іван Франко, Стефан Ковалів, взаємини, співробітництво, творча спадщина.

ДРАГАН Владимир – аспирант кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (zosh3_borislav@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

ИВАН ФРАНКО И СТЕФАН КОВАЛИВ: К ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ И СОТРУДНИЧЕСТВА

В предлагаемой статье, на материалах источников и научных исследований, автор представляет процесс зарождения и развития взаимоотношений Ивана Франко со Стефаном Ковалевым. В исследовании акцентируется на особенностях сотрудничества, двустороннего диалога через призму сохранённой переписки и др. Представлено отношение Ивана Франко к творческому наследию Стефана Ковалива.

Ключевые слова: Иван Франко, Стефан Ковалив, отношения, сотрудничество, творческое наследие.

Постановка проблеми. Стефан Ковалів займає чільне місце 3-поміж українських письменників останньої чверті XIX ст. Окрім того, що він був знаним письменником, про нього знаємо як про фахового педагога і освітянського діяча, автора шкільних підручників, публіциста та громадсько-політичного діяча. Збережена різножанрова творча спадщина С. Коваліва надає нам чимало даних про соціально-економічне становище Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну, про діяльність у ньому нафтопромислів та становлення робітничого класу в Східній Галичині загалом. Характерним є те, що у 80-х рр. XIX ст. С. Ковалів пише в основному педагогічні статті, опубліковує методичні розробки з арифметики і природознавства, друкує оповідання для дітей. Та водночас він завзято працює над особистим інтелектуальним потенціалом – у післяробочий час, читає твори вітчизняних і зарубіжних письменників. Особливо у цьому плані його почали цікавити твори І. Франка про Борислав, де сюжетно представлялося те, що С. Ковалів бачив кожного дня своїми очима, а саме: злиденне життя і побут населення так званої *«Галицької Каліфорнії»*. Саме під впливом бориславських творів І. Франка, С. Ковалів починає глибше цікавитися тогочасним соціально-економічним становищем міст і сіл рідного краю [25, 3 – 4]. З огляду на вищесказане актуальним вбачається висвітлення історії становлення і розвитку відносин Стефана Коваліва із Іваном Франком, адже останній, оцінюючи творчість бориславського письменника, називав його не інакше, як співцем *«Галицької Каліфорнії»*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена нами проблема, акурат чи аспектно представлена у працях низки дослідників як радянського часу, так і доби незалежної України. Так, наприклад, у радянський час (1952) побачило світ видання *«Степан Ковалів. Вибрані оповідання»* [8]. У ньому дослідник життя і творчості письменника В. Лесин умістив передмову, де в контексті його життєпису звертає увагу і на взаємини із І. Франком [8, 3 – 5, 10 – 19]. Дещо згодом (1958) було видано книгу *«Стефан Ковалів. Твори»* [18], де у запропонованій передмові дослідники його творчої спадщини, В. Лесин та С. Дегтяр акцентують на відносинах І. Франка з бориславським письменником [18, 6 – 9, 10 – 13, 18 – 20, 24 – 26]. На початку 70-х рр. XX ст. на сторінках журналу *«Вітчизна»* С. Дзьобанем та О. Петрашем було уміщено статтю

«Він писав про «Галицьку Каліфорнію», де автори торкнулися й аналізу співпраці С. Коваліва із І. Франком [7].

У часі незалежності України чи не вперше до творчості С. Коваліва та його аналізу взаємин із І. Франком звернувся львівський дослідник М. Гнатюк. Зокрема, ним проаналізовано співпрацю І. Франка з С. Ковалівим у рамках видання *«Літературно-наукового вістника»*, простежено місце Франкових творів у формуванні літературної діяльності С. Коваліва, окреслено його відгуки на творчість свого бориславського товариша. Побіжно М. Гнатюк зазначає: *«Дружба з Іваном Франком благотворно впливає не тільки на педагогічні погляди Стефана Коваліва. Вона позначається і на лектурі вчителя-письменника. Він прагне засвоїти кращі надбання української, німецької та слов'янської літератур» [5, 132].*

З нагоди 150-річчя від дня народження С. Коваліва (1998) побачила світ книга Р. Горака *«Стефан Ковалів»*, котра уміщує в собі чимало інформації про життя і діяльність С. Коваліва, його взаємини з І. Франком. Побіжно у дослідженні представлено публікацію змісту малознаних листів С. Коваліва до І. Франка [6].

Значної уваги заслуговують монографія О. Колінько *«Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)»* [23] та наукова праця В. Гетьмана *«Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Каваліва»*, де представлено окремі аспекти досліджуваної нами проблеми [2]. Окрім цього, упродовж останніх років побачили світ кілька видань з недрукованої спадщини С. Коваліва, де уміщені художні твори, статті, нариси, казки, щоденник, листування письменника тощо, зміст яких дає можливість дослідникам глибше пізнати специфіку співпраці І. Франка із С. Ковалівим [13; 21]. Рівночасно підкреслимо, що чимало дослідників (М. Шалата [32], С. Гірняк [3; 4], О. Микулич [26] та ін.) у контексті аналізу різносторонньої діяльності Стефана Коваліва зверталися до характеристики його взаємин із Іваном Франком.

Мета статті – на основі уже зроблених наукових напрацювань, багатогранної творчої спадщини як Івана Франка, так і Стефана Коваліва, простежити історію становлення та розвитку відносин й співпраці між ними.

На кінець 80-х рр. XIX ст. припадає становлення літературної творчості С. Коваліва. Саме про це детально дізнаємося із його

біографічного листа до О. Маковея від 2 лютого 1900 р. Зокрема, він пише: *«По окінченню семінарії учительської у Львові я вернув назад до рідного села Брониці, в 1875 і тут працював чотири літа, звідки мене перенесли до Борислава в р. 1879 і ту я остаю по нині. Ту побачив дива, яких до сей пори не лучалося мені видіти; стрічався з ріжнородними заграничними людьми з Америки, навіть Австралії, бачив нужду, деморалізацію нашого бідного беззащитного народу і кричати не міг: «За що б'єш? Йой-йой за що б'єш?», – тож і почав писати і тото мене тихомирило. Тото, що раз написав, не торопився, що з ним буде, лише писав що іншого, але в ночі, в свободних годинах від служби...»* [6, 126].

У дещо ранішому листі до того ж таки О. Маковея від 27 лютого 1899 р., С. Ковалів розповідає про таке: *«...так в два літа пізніше я став писати до «Приятеля дітей» в 1881, з чого собі пригадую «Горська дитина», повісточка, і «Дорогоцінний камень», статейка научна, підписана буквами С.К. Від того часу я писав до різних часописей руских підписуючись «Дроздишин», «Дрозд», «Плескачка», «Стефан П'ятка» і єще іншими псевдонімами або й так без всякого підпису, а до «Часописи Шкільної», а пізнішого «Учителя» і до «Бібліотеки для молодіжи» під своїм підписом...»* [6, 122].

У контексті зазначимо, що у дослідженнях із життя і творчості С. Коваліва побутує цікавий факт про народження одного із псевдонімів бориславського письменника. Зокрема це стосується його псевдо – *«Стефан П'ятка»*. Так, дослідник О. Петраш зазначає: *«Хресним батьком цього псевдоніма був Франко. Запам'яталася мені розповідь бориславського старожила І. Солюка, який був його здібним учнем, а згодом приятелем. Передаю зміст його спогаду ще з 50-х років м.ст., як запам'ятався. Якось йому сам Ковалів розказав: коли з'явилися його бориславські твори «упірі та смоки галицької Каліфорнії» сполошилися, як осине гніздо. Адже в них йшлося про факти, а навіть конкретні прізвища негідників, які були подібні до літературних персонажів. Посипалися численні доноси, наклепи на Коваліва, зокрема як директора школи. Приїхав з Дрогобича інспектор, українець, який до письменника ставився доброзичливо. Придумав він компромісне рішення: знаєш, Степане, мушу тебе якось покарати, заплатиш штраф – п'ятку (тобто 5 ринських), і на цьому обійдеться. Про цей випадок зго-*

дом Ковалів розповів Франкові. Той розсміявся: *будеш П'яткою. А щоб тебе більше не чіплялися, підписуй так свої твори. Так і виник цей псевдонім...*» [13, 6].

Щодо часу становлення приятельських відносин І. Франка із С. Ковалівим, то він припадає десь на першу половину 1880-х рр. Саме тоді, як зазначалося вище, С. Ковалів активно почав захоплюватися бориславським циклом Івана Франка і на його основі сам почав прискіпливо стежити за життям бориславських робітників. Зі свого боку, І. Франко стимулював свого приятеля із Борислава до глибшого переосмислення суспільних процесів на нафтопромислах та їх околицях і на основі цього писати цікаві оповідання, які згодом сам допомагав друкувати окремими виданнями [25, 8 – 9].

Так, наприклад, в 1899 р., у Львові була заснована «Українсько-руська видавнича спілка», котра уже в перший рік за ініціативою саме І. Франка видала дві збірки творів С. Коваліва: *«Громадські промисловці»* і *«Дезертири»*. Згодом, упродовж 1903 – 1913 рр. було видано ще сім збірок творів С. Коваліва: *«Риболови»*, *«Похресник»*, *«Писанка»*, *«Чародійна скрипка»*, *«Щаслива бабуня»*, *«В останній лавці»* та *«Образки з галицької Каліфорнії»* [9; 10; 12; 14; 15; 16; 19; 20].

Інколи І. Франко навіть замовляв у С. Коваліва статті для друку, до яких подавав примітки. Зокрема, у 1903 р. на шпальтах *«Літературно-наукового вістника»* було розміщено таку статтю С. П'ятки (Коваліва) *«Продукція нафти (скального олію) в Бориславі»*, до якої І. Франко подав свої примітки. У них він зазначив: *«Отсей інтересний ескіз, написаний нашим звісним письменником на мою просьбу, подає нарис розвою нафтової продукції в Бориславі на підставі почасти власної довголітної обсервації автора, а почасти на підставі зібраних ним на місці устних переказів місцевиз людей»*. У черговій примітці І. Франко звертає увагу на стиль викладу матеріалу, роблячи деякі зауваги: *«Розуміється, що історію дестільовання та чищення нафти і первопочинів нафтового освітлення оповідає шан[овний – В. Д.] автор не на основі технічно-наукових дослідів, а з місцевого переказу. При нагоді постараємося поповнити, а де треба, спростувати його оповіданє, а тепер не змінюємо в нім нічого»* [27].

Отже, саме з першої половини 80-х рр. XIX ст. С. Ковалів разом із І. Франком у рамках літературної та видавничої співпраці підтримують дружні відносини. І. Франко часто відвідував свого товариша з Борислава, який радо з ним спілкувався під час зустрічей. Почасти розповіді С. Коваліва слугували сюжетною канвою Франкових творів. Так, наприклад, І. Франко в оповіданні *«Довбанюк»* з основу використав сюжет із розповіді С. Коваліва про шляхтича Говду-Яцковського, про якого також згадував і С. Ковалів у своєму оповіданні-спомині *«Сільські звіздарі»*. У Франковому ж оповіданні цей герой зоветься пан Довбанюк Городиський. З огляду на це саме це оповідання І. Франко присвятив саме імені С. Коваліва [17; 29]. Зі свого боку, С. Ковалів присвятив І. Франкові оповідання *«Мудріють люди»* [22].

Про дружні відносини І. Франка з С. Ковалівим згадують і сини бориславського письменника, Степан та Юліан, котрі констатують, що батько із І. Франком підтримував дружні відносини упродовж усього життя: вчений часто бував у його домі, чимало часу проводив з ним у розмовах про бориславських робітників, разом обговорювали тему селянського життя в краї, обмінювалися думками щодо літературних питань тощо [8, 23 – 24; 11, 199]. У своїх спогадах Ю. Ковалів пригадує епізод про один приїзд І. Франка до них у гості: коли мати якраз хотіла накрити обідній стіл, як гість, дізнавшись від батька, що робітники спустилися у яму підприємця М. Криська, щоб витягнути чотирьох мертвих ріпників, то відмовився від обіду і відразу ж пішов із батьком на місце трагедії. За словами Ю. Коваліва, І. Франко із його батьком повернулися додому аж увечері. Сам же І. Франко був схвилюваний через побачене, а тому постійно ходив по хаті повторюючи: *«Як це так безкарно можна людей убивати?»* [8, 23 – 24].

Тут цікавим, на наш погляд, є ще один момент – розповідь Ю. Коваліва про батькову роботу та його співпрацю із І. Франком. З цього приводу автор мемуарів пише: *«Незабутньою залишилась у моїй пам'яті та скромна кімната і стіл, за яким батько сидів і писав свої твори. Тут зберігались всі нотатки про дійсні факти і події як матеріал для майбутніх оповідань. А було тих заміток дуже багато, бо не проходив день, щоб не трапилось якесь нещастя на копальнях у Бориславі. За цим столом часто сидів Іван Якович і щиро розмовляв з батьком.*

– Ну, покажи, Степане, що там маєш нового? – питав Іван Якович, сівши біля стола. І батько читав нові оповідання, які записував у зошитах каліграфічним почерком. Читаючи Іванові Яковичу свої твори, він дуже переживав читане, давав окремі пояснення. Часто Іван Якович так зацікавлювався описаними подіями і фактами, що обидва йшли на місце, де трапилась описана подія» [8, 24].

Про подібний момент як Франко із Ковалівим відвідували місця катастроф на нафтових шибих у Бориславі розповідає також син – Степан Ковалів. Зокрема він зверне увагу на те, що: «3 червня 1902 року* вранці приїхав у Борислав І. Франко разом з інженером Едмундом Солецьким... приїхали вони, запрошені батьком, подивитися на результат жахливої катастрофи, що трапилася на нафтопромислі: відразу шістнадцять трупів! Коли прийшли на місце трагічної події, стався такий випадок. ...Юрба людей тиснулася до жертв, а жандарм з наставленим багнетом розганяв людей. Блиснувши хижими очима, прискочив він і до батька з наїженим багнетом і закричав по-німецьки: «Іменем закону!» А батько в одну мить розкрив свої груди догولا і голосно закричав: «На, сякий-такий сину, пхай!» Сотні очей звернулися до батька, і хвиля обурення пронеслася над натовпом. Але жандарм зміркував, що юрба могла б його в один мент знівечити за свого приятеля, тому притьмом пішов у другий кінець. Безмежна радість опанувала здивованих глядачів, свідків цієї сцени. Робітники, побачивши, як жандарм «скапітулював» перед їх дорогим другом, громом оплесків вітали і поздоровляли батька. Всі раділи, з усіх кінців вітали, а Франко, зворушений цією неймовірною любов'ю робітників, заплакав» [11, 199 – 200].

Спілкування з І. Франком допомагало С. Коваліву виробити індивідуальні художні принципи. Саме він пішов услід за І. Франком і, не побоюючись лихої слави та переслідування, творчо наслідуючи життєву школу свого вчителя, створив чималу кількість творів про Борислав, що друкувалися в різних тогочасних часо-

* Датування цього приїзду слід вважати помилковими, оскільки Е. Солецького на той час уже давно не було в живих. Дослідники його життя і діяльності зазначають, що помер Е. Солецький 27 лютого 1896 р., похований у Дрогобичі на католицькому цвинтарі на вулиці Трускавецькій, де до сьогодні зберігається його могила з обеліском [1, 63 – 67].

писах. Саме за сприянням І. Франка твори С. Коваліва виходили досить часто і користувалися популярністю у різновікового читача, мали при цьому значну пізнавальну цінність. Сам же І. Франко відводив їм належне місце у процесі загального формування скарбниці української художньої літератури кінця XIX – початку XX ст. Найбільш змістовну оцінку творам С. Коваліва, І. Франко дав у статті «Українська література за 1899 рік», де пише: *«Степан Ковалів... почав писати двадцять років тому, але збірка його новел була видана лише 1899 р. у двох томах, за якими можна оцінити його таланти. Гостра спостережливість, жвавість оповідання, гумор і щира любов до народу є його достоїнством, але йому не вистачає широкого кругозору і художньої витонченості. Під впливом німецьких взірців замість живих людей він часто малює карикатури. Насправді ж економічні і соціальні відносини в Підгір'ї, поблизу Дрогобича і Борислава, як він зображує, такі дикі і карикатурні, що часто неможливо розпізнати, де закінчується дійсність і починається письменницький домисел»* [30, 15 – 16]. Побіжно зазначимо, що теплими словами на адресу письменницької діяльності С. Коваліва, І. Франко відізвався у своїй статті «Українсько-руська література і наука в 1899 р.» [31, 248] та рецензії «Вік» (1798 – 1898). Томи I, II, III. Київ, 1902» [28, 362].

Ще одним важливим джерелом, матеріали якого деякою мірою доповнюють окремі сюжети із історії становлення і розвитку відносин С. Коваліва із І. Франком, є збережена епістолярна спадщина до І. Франка. Зокрема, до нас дійшли два листи від С. Коваліва до І. Франка, котрі датуються 28 січня та 8 вересня 1903 р. Їх оригінали зберігають у фонді Івана Франка Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України [I; II]. Зміст цих листів свідчить про теплі відносини між І. Франком та С. Ковалівим, і це не дивно, адже за життя перший підтримував з ним тісні приятельські відносини. С. Ковалів у своїх листах до І. Франка розповідав про своє прикре становище, важкі умови тернистої праці учителя. З цього приводу він пише 8 вересня 1903 р.: *«Хочу Вам пригадати ся, що ще дихаю. Тяжко стогну, щораз тяжче і гну ся під тягаром тих солодоців, дишу поволи, мов та онучарова шкатище, що єю обсіли черви і цілу живцем лоточать. Та вони, тоті галапасники, і до мене з всіх сторон лізуть, а я як можу не даю ся, замітаю на гній мітлюю*

кого колеги. Фактом цього є те, що вчений допомагав С. Коваліву публікувати твори, підтримував у важку хвилину та навіть присвячував його імені свої художні перли.

Перспективним напрямом подальших досліджень може бути поглиблене вивчення взаємин Стефана Коваліва не тільки з Іваном Франком, а й з іншими визначними галицькими посталями – його сучасниками, з метою більш ґрунтовного ознайомлення із багатогранною діяльністю бориславського письменника, за Франковими словами, *«співця Галицької Каліфорнії»*.

Джерела та література

І. Ковалів С. Лист до Івана Франка із Борислава від 28 січня 1903 р. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. зб. 1631. – С. 137–138.

ІІ. Ковалів С. Лист до Івана Франка із Борислава від 8 вересня 1903 р. – ІЛ. – Ф. 3. – Од. зб. 1631. – С. 139–142.

1. Галик В. До історії взаємин та співробітництва Івана Франка з редактором «Gazety Naddniestrzańskie» – Едмундом Леоном Солещьким (за матеріалами епістолярної спадщини) / В. Галик // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Випуск 36. – С. 59–71.

2. Гетьман В. Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Коваліва : монографія / В. Гетьман ; упорядник Наталія Калита. – Дрогобич : Вид-во ДДПУ, 2006. – 86 с.

3. Гірняк С. Стефан Ковалів: штрихи до мовного портрета / С. Гірняк // Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – Вип. 12. – С. 248–254.

4. Гірняк С. Тексти творів Стефана Коваліва як репрезентанти мовних особливостей Східної Галичини / С. Гірняк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2014. – Вип. 11. – С. 171–177.

5. Гнатюк М. Учителі життя людського / М. Гнатюк // Дзвін. – 1992. – № 7–8. – С. 131–136.

6. Горак Р. Стефан Ковалів. До 150-річчя від дня народження / Р. Горак. – Трускавець : «Франкова Криниця», 1998. – 127 с.

7. Дзьобан С., Петраш О. Він писав про «Галицьку Каліфорнію» / С. Дзьобан, О. Петраш // Вітчизна. – 1973. – № 11. – С. 185–189.
8. Ковалів С. Вибрані оповідання / С. Ковалів ; упорядкув., вступна ст. та пояснення слів В. Лесина. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1952. – 248 с.
9. Ковалів С. Громадські промисловці / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1899. – 125 с.
10. Ковалів С. Дезертир та інші оповідання / С. Ковалів. – Львів : Українсько-руська видавнича спілка, 1899. – 115 с.
11. Ковалів С. І. Франко у С. Коваліва в Бориславі / С. Ковалів // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Видавництво «Каменярь», 1972. – Кн. 2. – С. 199–200.
12. Ковалів С. Образки з Галицької Каліфорнії / С. Ковалів. – Львів : Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1913. – [1], 138, [3] с.
13. Ковалів С. Оповідання, статті, щоденник (3 недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Дрогобич : Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – 204 с.
14. Ковалів С. Писанка. Оповідання для молодіжі / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1910. – 144 с.
15. Ковалів С. Похресник і інші оповідання / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1909. – 195 с.
16. Ковалів С. Риболови і інші оповідання / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1903. – 186 с.
17. Ковалів С. Сільські зіздарі. Спомини / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / С. Ковалів ; упорядкув., підготовка текстів, вступна ст., прим. і словник канд. філолог. наук В.М. Лесина та С.І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 270–328.
18. Ковалів С. Твори / С. Ковалів ; упорядкув., підготовка текстів, вступна ст., прим. і словник канд. філолог. наук В.М. Лесина та С.І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 723 с.
19. Ковалів С. Чародійна скрипка: Оповідання для молодіжі / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської вид. спілки, 1910. – 125 с.
20. Ковалів С. Щаслива бабуня : оповідання для молодіжі / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської вид. спілки, 1911. – 145 с.
21. Ковалів С. Оповідання. Казки. Листи : (з недрук. спадщини) / С. Ковалів ; підгот. текстів та упорядкув. М. Івасенка ; наук. конс. і ред. М. Шалата. – Львів : Кобзар, 2003. – 190 с.
22. Ковалів Стефан Михайлович. Біографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=12830>.

23. Колінько О. Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація) / О. Колінько. – К. : Знання України, 2002. – 177 с.
24. Лесин В. Стефан Ковалів / В. Лесин // Ковалів С. Вибрані оповідання / С. Ковалів. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1952. – С. 3–22.
25. Лесин В., Дігтяр С. Літописець дореволюційного Борислава / В. Лесин, С. Дігтяр // Ковалів С. Твори / С. Ковалів. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 3–33.
26. Микулич О. Борислав у творчості Стефана Коваліва / О. Микулич // Іван Зег. Серія : Видатні постаті у нафтовій історії міста Борислава. – Дрогобич : видавець Сурма С., 2008. – С. 72–82.
27. П'ятка (Ковалів) С. Продукція нафти (скального олію) в Бориславі / С. П'ятка (Ковалів) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1903. – Т. 22, кн. 5. – С. 100–112. [Примітки І. Ф. (Івана Франка) С. 101].
28. Франко І. «Вік» (1798 – 1898). Томи I, II, III. Київ, 1902. [Рец.] / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи / І. Франко. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 54. – С. 359–362.
29. Франко І. Довбанюк. Присвячую Степанові Ковалеву / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 16. – С. 207–214.
30. Франко І. Українська [література за 1899 рік] / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 33. – С. 10–17.
31. Франко І. Українсько-руська література і наука в 1899 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. + додаткові томи / І. Франко. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 54. – С. 245–250.
32. Шалата М. Невідоме з творчості С. Коваліва / М. Шалата // Ковалів Стефан. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини). – Борислав, 2009. – С. 3–12.

References

- I. Kovaliv, S. «Lyst do Ivana Franka iz Boryslava vid 28 sichnia 1903 r.». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zb. 1631, ark. 137–138 [in Ukrainian].
- II. Kovaliv, S. «Lyst do Ivana Franka iz Boryslava vid 8 veresnia 1903 r.». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zb. 1631, ark. 139–142 [in Ukrainian].

1. Halyk, V. (2015). Do istorii vzaiemyn ta spivrobitnytstva Ivana Franka z redaktorom «Gazety Naddniestrzańskiej» – Edmundom Leonom Soletskym (za materialamy epistoliarnoi spadshchyny) [On the History of Ivan

Franko's Relations and Cooperation with the Editor of «Gazety Naddniestrzańskie» – Edmund Leonas Soletcki (based on the materials of the epistolary heritage)]. In O. Petrechko et al. (Eds.), *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of the Humanities: a collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Series of «History»*, 36, 59–71. Drohobych: Vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

2. Hetman, V. (2006). *Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady Stepana Kavaliva [Educational activity and pedagogical views of Stepan Kavaliv]*. N. Kalyta (Ed.). Drohobych: Vyd-vo DDPU [in Ukrainian].

3. Hirniak, S. (2015). Stefan Kovaliv: shtrykhy do movnoho portreta [Stefan Kovaliv: strokes to the linguistic portrait]. In V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomia (Eds.), *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Actual questions of the humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, 12, 248–254. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

4. Hirniak, S. (2014). Teksty tvoriv Stefana Kovaliva yak reprezentanty movnykh osoblyvostei Skhidnoi Halychyny [Texts by Stefan Kovaliv as Representatives of the Linguistic Features of the Eastern Galicia]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 10: Problemy hramatyky i leksykologii ukrainskoi movy – Scientific Journal of the M.P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 10: Problems of grammar and lexicon of the Ukrainian language*, 11, 171–177 [in Ukrainian].

5. Hnatiuk, M. (1992). Uchytel zhyttia liudskoho [The teacher of human life]. *Dzvin – Bell*, 7–8, 131–136 [in Ukrainian].

6. Horak, R. (1998). *Stefan Kovaliv. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia [Stefan Kovaliv. To the 150th anniversary of his birth]*. Truskavets: «Frankova Krynytsia» [in Ukrainian].

7. Dzoban, S., & Petrash, O. (1973). Vin pysav pro «Halytsku Kaliforniiu» [He wrote about «Galician California»]. *Vitchyzna – Homeland*, 11, 185–189 [in Ukrainian].

8. Kovaliv, S. (1952). *Vybrani opovidannia [Selected stories]*. V. Lesyn (Ed.). Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo [in Ukrainian].

9. Kovaliv, S. (1899). *Hromadski promyslovtsi [Public Industrialists]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoi vydavnychoi spilky [in Ukrainian].

10. Kovaliv, S. (1899). *Dezertyr ta inshi opovidannia [Desertir and other stories]*. Lviv: Ukrainsko-ruska vydavnycha spilka [in Ukrainian].

11. Kovaliv, S. (1972). I. Franko u S. Kovaliva v Boryslavi [I. Franko in S. Kovaliv in Borislav]. *Ivan Franko u spohadakh suchasnykiv – Ivan Franko in the memoirs of his contemporaries*, 2, 199–200. Lviv: Vydavnytstvo «Kameniar» [in Ukrainian].

12. Kovaliv, S. (1913). *Obrazky z Halytskoi Kalifornii [Samples from Galician California]*. Lviv: Druk. Nauk. T-va im. Shevchenka [in Ukrainian].

13. Kovaliv, S. (2011). *Opovidannia, statti, shchodennyk (Z nedrukovanoi spadshchyny) [Samples from Galician California]*. Drohobych: Surma – Lviv – instytut MAUP [in Ukrainian].

14. Kovaliv, S. (1910). *Pysanka. Opovidannia dlia molodizhi [Pysanka. Stories for Youth]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky [in Ukrainian].

15. Kovaliv, S. (1909). *Pokhresnyk i inshi opovidannia [Pokhresnik and other stories]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky [in Ukrainian].

16. Kovaliv, S. (1903). *Rybolovy i inshi opovidannia [Rybolov and other stories]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky [in Ukrainian].

17. Kovaliv, S. (1958). Silski zvizdari. Spomyny [Silk Starvation. Ponomi]. In V.M. Lesyn, S.I. Dihtiar (Eds.), *Tvory – Works* (pp. 270–328). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

18. Kovaliv, S. (1958). *Tvory [Works]*. V.M. Lesyn, S.I. Dihtiar (Eds.). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

19. Kovaliv, S. (1910). *Charodiina skrypka: Opovidannia dlia molodizhi [Charity Violin: Stories for Youth]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky [in Ukrainian].

20. Kovaliv, S. (1911). *Shchaslyva babunia: Opovidannia dlia molodizhi [Happy grandmother: Stories for youth]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky [in Ukrainian].

21. Kovaliv, S. (2003). *Opovidannia. Kazky. Lysty: (z nedruk. spadshchyny) [Stories. Tales. Letters: (from the undersign of the inheritance)]*. M. Ivasenko, M. Shalata (Eds.). Lviv: Kobzar [in Ukrainian].

22. Kovaliv Stefan Mykhailovych. *Biohrafiia [Kovalov Stefan Mikhailovich. Biography]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=12830> [in Ukrainian].

23. Kolinko, O. (2002). *Stefan Kovaliv. Mala proza kriz pryzmu chasu (suchasna interpretatsiia) [Stefan Kovaliv. Small prose through the prism of time (modern interpretation)]*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

24. Lesyn, V. (1952). Stefan Kovaliv [Stefan Kovaliv]. *Vybrani opovidannia – Selected stories* (pp. 3–22). Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo in Ukrainian].

25. Lesyn, V., & Dihtiar, S. (1958). Litopysets dorevoliutsiinoho Boryslava [Chronicles of pre-revolutionary Borislav]. In S. Kovaliv, *Tvory – Works* (pp. 3–33). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

26. Mykulych, O. (2008). Boryslav u tvorchosti Stefana Kovaliva [Borislav in the works of Stefan Kovaliv]. *Ivan Zeh. Serii: Vydatti postati u naftovii istorii mista Boryslava – Ivan Zeg. Series: Outstanding figures in the oil history of the city of Borislav* (pp. 72–82). Drohobych: vydavets Surma S. [in Ukrainian].

27. Piatka (Kovaliv), S. (1903). Produktsiia nafty (skalnoho oliiu) v Boryslavi [Production of oil (rocky oil) in Borislav]. *Literaturno-naukovyi vistnyk – Literary and scientific journal*, 22, 5, 100–112. Lviv [in Ukrainian].

28. Franko, I. (2010). «Vik» (1798 – 1898). Tomy I, II, III. Kyiv, 1902. (Rets.) [«Age» (1798 – 1898). Vols. I, II, and III. Kiev, 1902. (Rev.)]. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv – Collected works* (Vols. 1–50 and additional volumes; Vol. 54), (pp. 359–362). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

29. Franko, I. (1978). Dovbaniuk. Prysviachuiu Stepanovi Kovalevu [Dovbanyuk. I will dedicate to Stepan Kovalev]. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv – Collected works* (Vols. 1–50 and additional volumes; Vol. 16), (pp. 207–214). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

30. Franko, I. (1982). Ukrainska [literatura za 1899 rik] [Ukrainian [literature for 1899]]. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv – Collected works* (Vols. 1–50 and additional volumes; Vol. 33), (pp. 10–17). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

31. Franko, I. (2010). Ukrainsko-ruska literatura i nauka v 1899 r. [Ukrainian-Russian Literature and Science in 1899]. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv – Collected works* (Vols. 1–50 and additional volumes; Vol. 54), (pp. 245–250). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

32. Shalata, M. (2009). Nevidome z tvorchosti S. Kovaliva [Unknown from the work of S. Kovaliv]. *Kovaliv Stefan. Opovidannia. Kazky. Lysty (Z nedrukovanoi spadshchyny) – Kovaliv Stefan. Story. Tales. Letters (From Unpublished Legacy)* (pp. 3–12). Boryslav [in Ukrainian].

DRAHAN Volodymyr – postgraduate at the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (zosh3_borislav@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

IVAN FRANKO AND STEFAN KOVALIV: ON THE HISTORY OF THEIR MUTUAL RELATIONS AND COOPERATION

In the article, on the materials of sources and scientific researches, the author represents the process of origin and development of

the mutual relations and cooperation between Ivan Franko and Stefan Kovaliv. In particular, the attention is drawn to the fact, that the figure of Stefan Kovaliv, the writer of fame and teacher, educationalist, author of school textbooks, publicist, and civic-political activist, takes a leading place among the Ukrainian writers of the last quarter of the XIX century. Stefan Kovaliv's creative heritage represents much information on the social and economic life of the eastern Galicia inhabitants, evolution of petroleum industry, and formation of the working class in the eastern Galicia in the last quarter of XIX century. As is underlined by the researcher, S. Kovaliv wrote mostly pedagogical articles, published methodological precepts for teaching arithmetic and natural history, and short stories for children. However, along with the afore-mentioned activity, he actively worked on the development of his personal intellectual potential. In his leisure time he perused the works of domestic and foreign writers. In particular, within this context, he developed an interest in I. Franko's writings about Boryslav with their plots representing what S. Kovaliv himself saw each day with his own eyes, namely, the dire need and daily existence of the population of the so-called «Galician California». I. Franko himself often came to Boryslav and visited S. Kovaliv, they walked along the city streets together and saw the intolerable living conditions of Boryslav workers, conversed about the needy state of peasants and, upon return to S. Kovaliv's study, I. Franko continued conversing with the host on the literature which themes and images pivoted on what both men themselves saw and heard. Therefore, the article accentuates the features of their cooperation and reciprocal dialogue through the prism of their survived correspondence, etc. It has been defined, that at the time S. Kovaliv began to show deeper interest in economic and social situation of cities and villages of his native land under the influence of I. Franko's writings on Boryslav. At the same time, Ivan Franko's attitude to Stefan Kovaliv's creative inheritance is presented in the article. Particularly, the author underlines, that it was due to I. Franko's assistance, that S. Kovaliv was published in the journal «Literaturno-naukovyi vistnyk», and after 1899, when the «Ukrainian-Ruska Publishing Association» was founded in Lviv, S. Kovaliv, at Franko's initiative, published nine collections

of short stories within a period of several years, namely, «Hromadski promyslovtsi» («Civic Industrialists»), «Desertyr» («A Deserter»), «Rybolovy» («The Fishermen»), «Pokhresnyk» («The Godson»), «Pysanka» («Easter Egg»), «Charodiina skrypka» («A Magical Violin»), «Shchaslyva babunia» («The Happy Granny»), «V ostatnii lavtsi» («At the Last Desk»), and «Obrazky z halyts'koyi Kaliforniyi» («Sketches from Galician California»).

Keywords: Ivan Franko, Stefan Kovaliv, mutual relations, cooperation, creative heritage.

Стаття надійшла до редакції 27.11.17.

УДК 930.85(476+477)(092)
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123241

ГРИЦЕНКО Галина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (grycenko84@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

УКРАЇНІСТИЧНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ МИТРОФАНА ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

У статті досліджено зацікавлення М. Довнар-Запольського українською тематикою, зокрема історією Великого князівства Литовського. З'ясовано, що третину свого життя та наукової діяльності білоруський історик провів в Україні. Простежено листування М. Довнар-Запольського з відомими українськими вченими (Д. Яворницьким, В. Антоновичем, М. Грушевським), що є цінним джерелом для реконструкції фактів і подій, пов'язаних з його науковим становленням.

Ключові слова: Україна, Білорусь, культура, українсько-білоруські зв'язки, Митрофан Довнар-Запольський.

ГРИЦЕНКО Галина – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (grycenko84@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

УКРАИНИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРЕС МИТРОФАНА ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКОГО

В статье исследован интерес М. Довнар-Запольского к украинской тематике, в частности истории Великого княжества Литовского. Выяснено, что треть своей жизни и научной деятельности белорусский историк провел в Украине. Прослежена переписка М. Довнар-Запольского с известными украинскими учеными (Д. Яворницким, В. Антоновичем, М. Грушевским), что является ценным источником для реконструкции фактов и событий, связанных с его научным становлением.

***Ключевые слова:** Україна, Беларусь, культура, українсько-білорусские связи, Митрофан Довнар-Запольский.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі історичного розвитку східні слов'яни вперше мають одночасну можливість незалежного політичного, етносоціального та культурного розвитку. Безперечно, це позначається і на парадигмах розвитку наукової думки, в тому числі й у сфері пізнання історичного минулого.

Особливого значення набуває питання регіональних особливостей розвитку національно-культурних процесів, що розгорталися в Україні, у дослідженні яких важливе місце займає й усебічне висвітлення впливу білорусів, котрі проживали на українських землях. Важливою сферою культурних контактів була освіта, що поєднувалася з науковими дослідженнями, стимулювала зацікавлення місцевих учених, переважно у сфері історії, літератури, фольклору, мови.

Аналіз останніх досліджень. Серед творчих надбань істориків минулого заслуговує на увагу доробок Митрофана Довнар-Запольського (1867 – 1934) – історика, археографа, фольклориста і етнографа, однієї з найяскравіших постатей в історичній науці України та Білорусі кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Його особистість визначається серед інших відмінною універсальністю. Наукова спадщина білоруського дослідника вирізняється різноманітністю напрямів і проблематики: це десятки робіт з етнографії, історії, джерелознавства та літературознавства.

Окремі аспекти зацікавлень М. Довнар-Запольського українською тематикою представлені у монографії української дослідниці Л. Бусленко [1]. Зокрема, ця книга присвячена висвітленню внеску в історіографію України видатного білоруського історика. У фаховому виданні – «Український історичний журнал» (далі – УІЖ) – дослідники неодноразово привертали увагу до постаті Митрофана Вікторовича: УІЖ за 1959 рік «Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років» [15], УІЖ за 1987 рік «Історичне товариство Нестора-Літописця: основні етапи та напрямки діяльності (1872 – 1931)», УІЖ за 2003 рік «Історична спадщина М.В. Довнар-Запольського (1864 – 1934)» [3]. На сторінках часопису «Архіви України» 1989 р. Л. Шохін розмістив розвідку «Маловідомі документи про діяльність М.В. Довнар-Запольського в

галузі архівної справи» [20]. Так, у монографії О.І. Журби згадується діяльність Митрофана Вікторовича в складі Київської археографічної комісії [12]. У бібліографічному довіднику «Українські архівісти» Р. Майборода та І. Матяш помістили біографію вченого [19, 12].

У фондах ДАК та ЦДІАК України є матеріали про освітні й наукові взаємини українців і білорусів. Зокрема, в особистому архіві М. Грушевського [VI; VII] зберігається вісімнадцять листів М. Довнар-Запольського за 1895 – 1905 рр., а також низка недатованих листів. Листування М. Довнар-Запольського з науковцями Київського університету уможливило простежити еволюцію поглядів білоруського діяча, коло його наукових інтересів. Важливими є документи про закінчення М. Довнар-Запольським гімназії і його наукову та педагогічну діяльність у Києві (університеті Св. Володимира та Київському комерційному інституті) [I; II; III; IV; V]. Серед фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігаються матеріали про участь М. Довнар-Запольського у роботі товариства Нестора-літописця [VIII].

На довгі роки в радянській історіографії ім'я М.В. Довнар-Запольського та його наукова спадщина були забуті. Залишаючись і до цього часу малодослідженими, його наукові праці становлять значний інтерес для сучасної історичної науки.

Мета наукової розвідки – окреслити низку питань із україністики, які цікавили М. Довнар-Запольського, і простежити його зв'язки з українською культурою.

Відомий згодом білоруський історик, громадський діяч М. Довнар-Запольський студіював у навчальних закладах Києва. Він народився у родині дрібного канцелярського чиновника в повітовому місті Речиці Мінської губернії. Початкову освіту здобув у місцевій народній школі. У 1885 р., навчаючись у Першій київській гімназії, дебютував як літератор. Київське життя тільки сприяло розвитку обраного напрямку та формування самостійності. Його невеликі замітки з життя Києва друкували газети «Зоря» (Київ) і «Виленский вестник».

Від самого початку він зіткнувся з матеріальною проблемою. Джерелом існування в Києві стало репетирування молодших гімназистів, яке давало також можливість квартирування: за два ро-

ки у переїздах, за його висловом, з уроку на урок, було змінено п'ять адрес. М. Довнар-Запольський наполегливо працював над собою, регулярно друкував статті у періодиці. За формою вони дедалі більше набували характеру наукових досліджень, зокрема праці на українську тематику. У лютому 1888 р. на квартирі М. Довнар-Запольського інспектор гімназії знайшов заборонену царським урядом до розповсюдження літературу, а саме твори М. Драгоманова, лист М. Костомарова до А. Герцена, поему Т. Шевченка «Марія». Це стало причиною виключення його з гімназії за два місяці до випускних екзаменів [14, 27 – 28].

Під час судового розслідування М. Довнар-Запольський запевняв, що відразу після ознайомлення з цими виданнями він усвідомив їх «злочинний зміст» і всіляко прагнув знищити книги. У його свідченнях є прізвища рідних і знайомих, яким ця література була передана нібито для знищення, але повернута власникові.

Документ про закінчення гімназійної освіти М. Довнар-Запольський здобув наступного року: протягом квітня – червня 1889 р. він складав іспити з 10 навчальних дисциплін у Четвертій київській гімназії та отримав свідоцтво зрілості. З 8 предметів його знання були оцінені на «задовільно», іспит з німецької мови він не здавав, а з історії – на «добре» [13, 25].

Наступного року він поступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, навчався у відомого українського історика В. Антоновича, за рекомендацією якого молодого вченого залишили при університеті для підготовки до професорського звання. У 1891 р. М. Довнар-Запольський надрукував праці на історичну тематику. Одна з них стосувалася історії кривичів і дреговичів до кінця XI ст. [7]. Друга праця висвітлювала історію Великого князівства Литовського і була вже безпосередньо пов'язана з його магістерською роботою [9]. Протягом 1896 – 1901 рр. М. Довнар-Запольський проживав у Москві, де продовжував роботу в архівах над темою магістерської дисертації.

Важливим напрямом освітніх взаємин була педагогічна діяльність білорусів у навчальних закладах Наддніпрянщини. Після успішного захисту магістерської роботи (1901) в університеті Св. Володимира, М. Довнар-Запольський став його викладачем [1, 19 – 20]. Паралельно з викладацькою діяльністю в університеті

білоруський вчений вів велику наукову і громадську роботу, зокрема у 1905 р. опублікував «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке» [5, 200 – 201]. Він очолював історико-етнографічний гурток при Київському університеті, був членом низки наукових товариств і комісій: Київського історичного товариства Нестора-літописця, Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Таврійської вченої архівної комісії [3, 146], а також членом Ніжинського історико-філологічного товариства при Інституті кн. Безбородька.

Про діяльність М. Довнар-Запольського в товаристві Нестора-літописця свідчить заява попечителя Київського учбового округу до голови Товариства від 8 листопада 1902 р. «З пропозицією виключити із курсу публічних лекцій, влаштованих товариством, історичні лекції з представленої програми білоруського професора М. Довнар-Запольського в період з листопада 1902 р. по березень 1903 р.» [VIII].

У Києві М. Довнар-Запольському вдалося у 1906 р. домогтися створення приватного вищого навчального закладу економічного профілю – Київських вищих комерційних курсів. Упродовж 1908 – 1910 рр. вони трансформувалися у Київський комерційний інститут, який здобув усі права державного вищого навчального закладу і став другим у Російській імперії економічним вищим навчальним закладом. М. Довнар-Запольський став першим ректором цього навчального закладу та незмінно очолював його до березня 1917 р. [II, 53]. Під його керівництвом спеціалізувався з історії литовсько-руської держави й український вчений П. Клименко [I, 6].

У 1899 р., успішно склавши іспити, він вступив до класичної гімназії при Історично-філологічному інституті кн. Безбородька. За гімназійні роки (1899 – 1907 рр.) у П. Клименка сформувався свідомий інтерес до гуманітарних наук, особливе зацікавлення історією. Уже 1908 р. П. Клименко – студент історичного відділення історико-філологічного факультету університету св. Володимира [I, 5]. Справжньою науковою школою від 1911 р. став для нього студентський семінар – Історично-етнографічний гурток при університеті. До семінару М. Довнар-Запольського П. Клименко прийшов із бажанням досліджувати економічну історію.

У листопаді 1912 р. молодого дослідника було затверджено професорським стипендіатом по кафедрі російської історії, а науковим керівником призначено М. Довнар-Запольського. Свого талановитого вихованця, термін перебування якого професорським стипендіатом завершився у червні 1918 р., М. Довнар-Запольський запросив до Київського археологічного інституту для читання курсу лекцій із західно-руської історії.

Білоруський історик наполегливо вивчав уснопоетичну творчість, побут, звичаї, обряди, історію білорусів і доводив у циклі статей, що білоруси – це самостійний східнослов'янський народ, як і українці, і що вони користуються своєю, достатньо розвинутою мовою [2, 237].

Період, присвячений М. Довнар-Запольським етнографічному вивченню Білорусі, збігається зі студентським життям молодого вченого в Київському університеті Св. Володимира. Через кілька років М. Довнар-Запольський випустив у світ етнографічний збірник «Білоруське Полісся» (1895), до якого увійшло 600 текстів календарно-обрядової і позаобрядової лірики [8]. До кожного тексту вказані варіанти – білоруські, українські та інші назви джерел, де вони вміщені. Часто робляться посилання на українських збирачів фольклору (Максимов, Максимович, Потебня, Костомаров та ін.). Ці коментарі свідчать про велику ерудицію вченого, широке знання ним слов'янської пісні і фактично є готовим ґрунтом для порівняння вивчення піснетворчості слов'янських народів.

Білоруські студенти також брали участь у численних гуртках і товариствах найрізноманітнішого характеру та спрямування. У цьому плані особливої уваги заслуговує творча діяльність на берегах України А. Пашкевич, М. Довнар-Запольського, Я. Журби, С. Полуяна, Ф. Богушевича. На відміну від своїх попередників, які цікавилися Україною і знали про неї з розповідей очевидців чи з літературних джерел, ці вчені і літератори тривалий час жили й працювали серед українців, знали їхні побут, помисли, прагнення.

Білорусознавці цікавилися працями своїх українських колег, українці, зі свого боку, ішли за досягненнями дослідників білоруської словесності. Так, М. Довнар-Запольський, Ю. Карський, Є. Романов та інші писали про українську писемність, культуру і літературу, рецензували у періодиці різні наукові публікації, включаючи і статті, що стосувалися України. М. Драгоманов, О. Потебня,

В. Гнатюк, розглядаючи ті чи ті проблеми історії, філософії, мови, завжди використовували білоруські матеріали, вводили їх до наукового вжитку.

Дніпропетровська дослідниця С. Абросимова надрукувала два листи М. Довнар-Запольського до відомого українського дослідника історії запорізького козацтва Дмитра Яворницького (1855 – 1940) [11, 265 – 269]. У першому, датованому 1902 р., йшлося про малозначущі архівні справи, а у другому (від 3.10.1905) – про XIII Археологічний з'їзд, що напередодні відбувся у Катеринославі. Тут же М. Довнар-Запольський повідомляв про вихід у світ «Книги для чтения по русской истории» і пропонував Д. Яворницькому написати для 2-ї книги статтю про Запорізьку Січ і вказував на головні сюжети, які треба було б висвітлити.

Коло українських кореспондентів М. Довнар-Запольського відносно невелике, але до нього увійшли найбільш авторитетні представники київської історико-філологічної школи та української науки. Серед них вчителі М. Довнар-Запольського у Київському університеті і науковці – В. Антонович [III], В. Іконников [V], П. Голубовський [IV]. Листування з ними є не тільки цінним джерелом для реконструкції фактів і подій, пов'язаних з науковим становленням М. Довнара-Запольського, але і передає стиль відносин між педагогами та учнями всередині київської школи, а також між представниками її різних поколінь.

Значно міцнішими були контакти між М. Довнар-Запольським та М. Грушевським. Це пояснюється різними причинами, насамперед однаковими суспільно-політичними поглядами, професійними інтересами, врешті особливостями життєвого шляху обох вчених. Збереглося 18 листів М. Довнар-Запольського до М. Грушевського, писані з Києва. Найбільшими за обсягом і найважливішими є чотири від 1895 р. і один з 1896 р. У них М. Довнар-Запольський інформує М. Грушевського про свою копітку працю в архівах над археографічною публікацією «Документи Московського архіву міністерства юстиції» і зокрема про працю над матеріалами ревізії Берестейського староства 1566 р.

Білоруський історик повідомляв про підготовку ним до друку «Книги данин» («Записи поземельных дач короля и великого князя Казимира»). У зв'язку з тим, що М. Довнар-Запольський, за власним висловом, був «завален печатанием», він не зміг вико-

нати своєї обіцянки М. Грушевському щодо участі у виданнях НТШ. У своєму листі від 22.11.1898 р. він вибачався за це перед М. Грушевським і просив відновити перервану з початком 1897 р. присилку йому чергових випусків «Записок НТШ», обіцяв прислати видану ним «Скарбовую книгу за 1508 – 9 гг. и рецензию мою на Ваши «Жерела» [VII, 227 – 230]. Йшлося про рецензію на фундаментальну публікацію «Жерела до історії України-Руси»: на той час вже було видано три томи.

М. Довнар-Запольський і М. Грушевський проводили і звичайний для колег-істориків обмін архівною інформацією. На прохання М. Грушевського, білоруський вчений обіцяв пошукати україністичні матеріали, які цікавили адресата, серед документів Київського та Брацлавського воєводств, Подільських та Холмських актів і дещо таки знайшов. М. Довнар-Запольський просив М. Грушевського посприяти у публікації підготовленого ним тому документів у Львові. При цьому він зауважував, що опублікувати в іншому місті практично немає шансів, бо всюди ставлять умови [VI, 11 – 12]. Великим є недатований лист М. Довнар-Запольського, у якому мова йшла про обмін книгами та їх рецензування, причому подавалася дуже висока оцінка «Запискам НТШ» («прекрасный орган, до какого мы еще не дожили!») [VII, 228].

П'ять листів від М. Грушевського М. Довнар-Запольському і п'ятнадцять листів М. Довнар-Запольського М. Грушевському періоду співпраці з «Записками НТШ» опубліковані в збірнику «Переписка М. Довнар-Запольського з діячами науки України (1893 – 1908 рр.)» (Гомель, 2005), став підсумком спільної роботи білоруських і українських дослідників.

Взаємозв'язок із «Записками НТШ» і їх редактором М. Грушевським можна розділити на два періоди. Перший (1894 – 1897) – період взаємних особистих контактів, коли вчений почав співпрацювати з журналом і опублікував там чотири рецензії, а також отримав відгуки на кілька своїх робіт. Ймовірно, що інтерес М. Довнар-Запольського до «Записок НТШ» появився після публікації там невеликої рецензії М. Грушевського на «Мотивы свадебных песен Пинчуков» [4, 191 – 192]. Другий період – коли «Записки НТШ» продовжили рецензування основних праць М. Довнар-Запольського, але його особисті контакти з редакцією практично припинилися.

Інші листи М. Довнар-Запольського, менші за обсягом, стосуються обміну літературою, насамперед отримання білоруським вченим львівських видань та їх рецензування. Один з листів (1896), дуже стислий, стосується прочитання малозрозумілого слова у тексті якогось документа. М. Довнар-Запольський прочитав його як «Георгій» і повідомляв про це М. Грушевському [VI, 24]. Кілька листів стосувалися ювілею В. Антоновича, оскільки в 1906 р. виповнювалося 45 років від початку його діяльності у петербурзькому українському журналі «Основа» [VI, 42]. У підготовці цього ювілею М. Довнар-Запольський брав активну участь, задумав видати на честь ювіляра науковий збірник. Він звертався до М. Грушевського та інших галицьких вчених з проханням надати статті для цієї книги, причому білоруський історик прагнув показати особистість В. Антоновича як ученого і вчителя [VI, 43]. Таким чином, згадані листи є важливим джерелом до життя й діяльності М. Довнар-Запольського.

У своїх листах М. Довнар-Запольський виступає не тільки як вчений-історик, ерудований і принциповий дослідник, а й як людина з широким колом людських та дружніх контактів. Водночас листування яскраво свідчить, що головне місце в житті вченого займала саме робота. Листування розкриває його творчі плани, дає можливість зазирнути у творчу лабораторію, простежити еволюцію його поглядів, коло наукових інтересів.

Важливим напрямом наукових досліджень видатного вченого була історія Великого князівства Литовського. Він активно займався пошуком та публікацією джерел з цієї проблематики. Написання значної частини його ґрунтовних наукових робіт з історії ВКЛ припадає на період творчої діяльності в Україні (1901 – 1922) [16, 78]. Тож не випадково в його працях знайшла відображення й українська минувшина литовської доби, де автор приділяє чимало уваги питанням соціальної історії.

М. Довнар-Запольський аргументовано заявляв, що в першій половині XVI ст. шляхта Київської землі у військовій та судово-адміністративній сферах підпорядковувалася безпосереднім воєводам. З огляду на це він дав цікаве визначення, чим було воєводство у власному сенсі – «воно об'єднувало під владою воєводи і під його присудом військово-службовий клас всього воєводства» [16, 89].

Варто зауважити, що білоруський історик звертав увагу на приклади шляхетського невдоволення системою зобов'язань перед державою. Зокрема, зауважив, що шляхта не сприймала функцію військової служби як святий обов'язок, що було великим недоліком насамперед в організації оборони держави від зовнішнього ворога.

М. Довнар-Запольський охопив аналізом цілий комплекс проблем, пов'язаних з життям міщан українських земель ВКЛ. Насамперед автор підняв питання формального і реального становлення міщанства як стану у привілейованих (з магдебурзьким правом) і непривілейованих містах, звернувся до проблеми розвитку самоврядування обох типів міст, розглянув права й повинності міщан.

Білоруський вчений займався дослідженням різних історичних процесів литовської доби. Так, за його авторством вийшли такі фундаментальні праці, як «Западно-русская сельская община в XVI веке» (1897), «Украинские староства в первой половине XVI в.» (1908) тощо. Загалом його напрацювання в царині дослідження історії ВКЛ налічують близько 40 найменувань праць, що становить п'яту частину всього доробку.

Значним був внесок М. Довнар-Запольського у справу підготовки кадрів архівних установ України. Як перший директор Київського археологічного інституту, він прислужився становленню архівної справи освіти. Очолюваний ним впродовж 1918 – 1919 р. інститут фактично став першим в Україні вищим навчальним закладом для підготовки архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців, етнографів, культурологів. У 1920 – 1922 рр. обіймав посаду професора Харківського університету, розробив концепцію підготовки кадрів для архівних установ, яка полягала в організації диференційованих короткотермінових (трижизневих) курсів за прикладом західноєвропейських та тривалих (дворічних), що продовжували ідею археологічного інституту [15].

Отже, М. Довнар-Запольський займав почесне місце у плеяді славістів рубежу XIX – XX ст. Найбільш плідним за науковими та педагогічними здобутками був його так званий «золотий київський період» (1901 – 1919). Під час своїх навчальних і наукових студій він мав змогу ознайомлюватися з реальним життям українського народу, порівнювати становище білорусів зі становищем українців. Одночасно він повною мірою заслуговує ідентифікації і

як український історик з огляду на тривале проживання в Україні, досягнуті тут масштабні наукові здобутки загалом і активне дослідження української історії. Усе це дає підстави говорити про міцну основу, на якій згодом розвинулися білорусько-українські взаємини у сфері освіти, науки і літератури.

Перспективним напрямом подальших досліджень є висвітлення зв'язків вітчизняних діячів науки та культури з білоруськими вченими у міжвоєнний період.

Джерела та література

I. ДАК. – Ф. 16. Університет св. Володимира, оп. 164. – Спр. 2304. Справа М.В. Довнар-Запольського. – 7 арк.

II. ДАК. – Ф. 153. Київський комерційний інститут Міністерства освіти та промисловості, оп. 8. – Спр. 809. Дело Киевского Коммерческого Института директора и. о. Митрофана Викторовича Довнар-Запольского. – 57 арк.

III. ЦДІАК. – Ф. 262. Довнар-Запольський М., оп. 1. – Спр. 159. Листування з В. Антоновичем. В. Антонович – М.В. Довнар-Запольському. – 5 арк.

IV. ЦДІАК. – Ф. 262. Довнар-Запольський М., оп. 1. – Спр. 162. Листування з П. Голубовським. П. Голубовський – М.В. Довнар-Запольському. – 41 арк.

V. ЦДІАК. – Ф. 262. Довнар-Запольський М., оп. 1. – Спр. 165. Листування з В. Іконниковим. В. Іконников – М.В. Довнар-Запольському. – 3 арк.

VI. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські, оп. 1. – Спр. 456. Листування з М. Грушевським (16 листів: 1895 – 1896, 1904, 1906 рр.). – 43 арк.

VII. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські, оп. 1. – Спр. 873. Листування з М. Грушевським (1 листопада 1898 р.). – Арк. 227–230.

VIII. ІР НБУВ. – Ф. 8. Киевский Университет, оп. 1. – Спр. 3097. Предложение попечителя Киевского учебного округа. – 1 арк.

1. Бусленко Л.М. М.В. Довнар-Запольський як історик України / Л.М. Бусленко. – К. : Наукова думка, 2007. – 103 с.

2. Беларуская фалькларыстыка. Збірання і дослідження народної творчості ў 60-х гадах XIX – пачатку XX ст. – Мн. : Навука і тэхніка, 1989. – 322 с.

3. Герасименко Н.О. Історична спадщина М.В. Довнар-Запольського (1864 – 1934) / Н.О. Герасименко // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 143–154.

4. Грушевський М. [Рецензія]. М. Довнар-Запольський. Мотивы свадебных песен Пинчуков. Этнографический этюд / Михайло Грушев-

ський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1894. – Т. 4. – С. 191–192.

5. Грушевський М. [Рецензія]. М. Довнар-Запольський. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке / Михайло Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1906. – Кн. II. – Т. LXX. – С. 200–201.

6. Документы и материалы по истории Белоруссии / [под ред. В.Н. Перцева]. – Мн. : Изд. АН БССР, 1953. – Т. 3. – 1019 с.

7. Довнар-Запольський М.В. Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XI столетия / Митрофан Викторович Довнар-Запольський. – К. : Б. в., 1891. – 170 с.

8. Довнар-Запольський М.В. Белорусское Полесье / Митрофан Викторович Довнар-Запольський. – К. : Б. в., 1895. – 203 с.

9. Довнар-Запольський М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / Митрофан Викторович Довнар-Запольський. – К. : Б. в., 1901. – VIII, 807, CXII с.

10. Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі / Митрофан Викторович Доўнар-Запольскі. – Мн. : Юнацтва, 1994. – 510 с.

11. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1998. – Вип. 1. – 888 с.

12. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1893 – 1921: Нарис історії і діяльності / О. Журба. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.

13. Купченко В. Архивные документы о гимназических годах М.В. Довнар-Запольского в фондах Государственного архива г. Киева / В. Купченко // Чацвёртыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні: Рэчыца, 18 – 19 вересня 2003 р. : у двух частках. – Гомель, 2004. – С. 22–27.

14. Купченко В. Маловідомі сторінки біографії М.В. Довнар-Запольського / В. Купченко // Ювілейна сесія до 140-річчя від дня народження М.В. Довнар-Запольського : [збірник]. – Гомель, 2007. – С. 17–34.

15. Лавров П.А. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років / П.А. Лавров, М.І. Марченко // УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 127–136.

16. Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців : колективна монографія / керів. автор. кол. та ред. В.В. Масенко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 200 с. – (Серія «Історіографічні студії», Вип. 3).

17. Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського / О.П. Оглоблин // Записки історично-археологічного інституту. – 1934. – Т. I. – С. 158–225.

18. Ототюк О.В. Наукові школи на прикладі діяльності В.Б. Атоновича, М.В. Довнар-Запольського, Є.Д. Сташевського та Б.Г. Курца /

О.В. Ототюк // «Гілея: науковий вісник»: збірник наукових праць. – К., 2015. – Випуск 102. – С. 36–38.

19. Українські архівісти (XIX – XX ст.): біобібліографічний довідник / упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько, Р.В. Романовський, Л.М. Федорова; Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2007. – 752 с.

20. Шохін Л.І. Маловідомі документи про діяльність М.В. Довнар-Запольського в галузі архівної справи / Л.І. Шохін // Архіви України. – 1987. – № 1.

References

I. DAK – Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva, f. 16, op. 164, spr. 2304, 7 ark.

II. DAK – Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva, f. 153, op. 8, spr. 809, 57 ark.

III. TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 262, op. 1, spr. 159, 5 ark.

IV. TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 262, op. 1, spr. 162, 41 ark.

V. TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 262, op. 1, spr. 165, 3 ark.

VI. TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 1235, op. 1, spr. 456, 43 ark.

VII. TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 1235, op. 1, spr. 873, ark. 227.

VIII. IR NBUV – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, f. 8, op. 1, spr. 3097, 1 ark.

1. Buslenko, L.M. (2007). *M.V. Dovnar-Zapolskyi yak istoryk Ukrainy* [M.V. Dovnar-Zapolsky as historian of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

2. *Belaruskaja falklarystyka. Zbiranne i dasledavanne narodnai tvorchasti u 60-kh hadakh XIX – pachatku XX st.* [Belarusian Folklore. Collection and study narodnay creativity in the 60s of XIX – early XX century]. (1989). Minsk: Navuka i tekhnika [in Belarus].

3. Herasymenko, N.O. (2003). Istorychna spadshchyna M.V. Dovnar-Zapolskoho (1864 – 1934) [Historical heritage of M.V. Dovnar-Zapolsky (1864 – 1934)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, 6, 143–154 [in Ukrainian].

4. Grushevskii, M. (1894). Retcenziiia na knigu M. Dovnar-Zapolskogo «Motivy svadebnykh pesen Pinchukov. Etnograficheskii etiud» [Review

of the book "The motives of the wedding songs Pinchuk. Ethnographic etude", by M. Dovnar-Zapolskiy]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Notes of the Scientific Society Shevchenko*, 4, 191–192 [in Russian].

5. Hrushevskii, M. (1906). Retcenziiia na knigu M. Dovnar-Zapolskogo «Ocherki po organizatsii zapadno-russkogo krestianstva v XVI veke» [Review of the book "Essays on the organization of the West-Russian peasantry in the XVI century", by M. Dovnar-Zapolskiy]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Notes of the Scientific Society Shevchenko* (Vol. LXX), (pp. 200–2010) [in Russian].

6. Pertceva, V.N. (Ed.). (1953). *Dokumenty i materialy po istorii Belorussii [Documents and materials on the history of Belarus]* (Vol. 3). Minsk: Izd. AN BSSR [in Russian].

7. Dovnar-Zapolskii, M.V. (1891). *Ocherk istorii krivichskoi i drevovichskoi zemel do konca XI stoletia [An outline of the history of the Krivich and Drevovich lands until the end of the XI century]*. Kiev [in Russian].

8. Dovnar-Zapolskii, M.V. (1895). *Belorusskoe Polese [Belorussian Polesie]*. Kiev [in Russian].

9. Dovnar-Zapolskii, M.V. (1901). *Gosudarstvennoe khoziaistvo Velikogo kniazhestva Litovskogo pri Iagellonakh [State Economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons]*. Kiev [in Russian].

10. Dovnar-Zapolski, M.V. (1994). *Gistoryia Belarusi [History of Belarus]*. Minsk: Iunatctva [in Belarus].

11. *Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Lysty vchenykh do D.I. Yavornytskoho [The epistolary legacy of Academician D.I. Yavornytsky. Letters of scientists to D.I. Yavornitsky]*. (1998). (Issue 1). Dnipropetrovsk: Hamaliia [in Ukrainian].

12. Zhurba, O.I. (1993). *Kyivska arkhieohrafichna komisiiia. 1893 – 1921: Narys istorii i diialnosti [Kiev Archeographic Commission. 1893 – 1921: An Essay on History and Activities]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

13. Kupchenko, V. (2004). Arkhivnye dokumenty o gimnazicheskikh godakh M.V. Dovnar-Zapolskogo v fondakh Gosudarstvennogo arkhiva h. Kieva [Archival documents on the gymnasium years of M.V. Dovnar-Zapolsky in the funds of the State Archives of Kiev]. *Chatcvertyia Mizhnarodnyia Dovnaravskiiia chytanni: Rechytysa*, 18 – 19 veresnia 2003 r. – *Fourth International Dovnaravskiiia reading: Rechitsa*, September 18 – 19, 2003. (Part 1–2), (pp. 22–27). Homel [in Russian].

14. Kupchenko, V. (2007). Malovidomi storinky biohrafii M.V. Dovnar-Zapolskoho [Little-known biography pages of M.V. Dovnar-Zapolsky]. *Yuvileina sesiiia do 140-richchia vid dnia narodzhennia M.V. Dovnar-Zapolskoho – Anniversary session to the 140th anniversary of the birth of M.V. Dovnar-Zapolsky* (pp. 17–34). Homel [Ukrainian].

15. Lavrov, P.A., & Marchenko, M.I. (1959). Vitchyzniana istoriia v Kyivskomu universyteti za 125 rokiv [Domestic history at the University of Kiev for 125 years]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, 5, 127–136 [in Ukrainian].

16. Masenko, V.V. (Ed.). (2015). *Obraz Bilorusi v istoriografii ta istorychnii pamiaty ukrainsiv [The image of Belarus in historiography and historical memory of Ukrainians]*. Cherkasy: ChNU im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].

17. Ohloblyn, O.P. (1934). Burzhuaзна istorychna shkola Dovnar-Zapolskoho [Bourgeois Historical School of Dovnar-Zapolsky]. *Zapysky istorychno-arkheolohichnoho instytutu – Notes of the Historical-Archaeological Institute*, 1, 158–225 [in Ukrainian].

18. Otiuk, O.V. (2015). Naukovi shkoly na prykladi diialnosti V.B. Atonovycha, M.V. Dovnar-Zapolskoho, I.D. Stashevskoho ta B.H. Kurtsa [Scientific schools on the example of V.B. Atonovich, M.V. Dovnar-Zapolsky, Y.D. Stashevsky and B.G. Kurtz]. «Hileia: naukovyi visnyk» – «Gilea: Scientific Herald», 102, 36–38 [in Ukrainian].

19. Matiash, I.B., Zvorskyi, S.L., Prykhodko, L.F., Romanovskiy, R.V., & Fedorov, L.M. (Eds.). (2007). *Ukrainski arkhivisty (XIX – XX st.): bibliohrafichnyi dovidnyk [Ukrainian archivists (XIX – XX centuries): bibliographic guide]*. Kyiv [in Ukrainian].

20. Shokhin, L.I. (1987). Malovidomi dokumenty pro diialnist M.V. Dovnar-Zapolskoho v haluzi arkhivnoi spravy [Little-known documents on the activities of M.V. Dovnar-Zapolsky in the field of archival affairs]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 1 [in Ukrainian].

HRYTSENKO Halyna – candidate of historical science, assistant professor of the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (grycenko84@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

UKRAINIAN STUDIES OF MITROFAN DOVNAR-ZAPOLSKY

This article studies M. Dovnar-Zapolsky's interest in Ukrainian subject, in particular the history of the Lithuanian principality. As found, he spent in Ukraine one third of his life and scientific activity. Also, the correspondence between M. Dovnar-Zapolsky and the others famous Ukrainian scientists (such as D. Yavornytsky, V. Antonovych, M. Hruchevsky) is a very valuable source for the reconstruction of some facts and events related to his scientific formation. This

is explained by different reasons, primarily the same socio-political views, professional interests, and finally the peculiarities of the way of life of scientists. There are letters of M. Dovnar-Zapolsky to M. Hrushevsky, written in Kiev. In his letters, M. Dovnar-Zapolsky did not act only as a historian, erudite and principal investigator, but as a person with a wide range of human and friendly contacts. At the same time, the letters clearly showed that the main place in the life of the scientist was precisely the work.

Mitrofan Viktorovich studied Belarusian and Ukrainian folklore, folk ceremonies and dialects of Polissya. The Belarusian historian persistently studied life, customs and history of the Byelorussians and wrote about it in the cycle of articles that the Belarusians are an independent East-Slavic people, as well as Ukrainians, and they had their own languages.

During his studies and scientific work M. Dovnar-Zapolsky was able to get acquainted with the real life of Ukrainians, he compared the living conditions in Ukraine and Belarus. Also, he can be fully identified, as a Ukrainian historian, as he lived in Ukraine for a long time. He had great scientific achievements in Ukrainian historical study.

Keywords: Ukraine, Byelorussia, cultural, Ukrainian-Byelorussian relations, Mitrofan Dovnar-Zapolsky.

Стаття надійшла до редакції 20.11.17.

УДК 94(477-25):2

DOI: 10.24919/2312-2595.40.123230

КИЗЛОВА Антоніна – кандидат історичних наук, докторант, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (ant_kiz@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМОДІЇ БРАТІЙ ПРИ ГРОБНИЦІ СВ. ПРП. ФЕОДОСІЯ В УСПЕНСЬКОМУ СОБОРІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (кінець XVIII – початок XX ст.)

У статті на базі монастирських документів і творів відвідувачів визначено особливості комунікацій при гробниці з мощами св. прп. Феодосія Печерського, до яких долучалися насельники Лаври. Було поставлено завдання: простежити, як регулювали доступ до гробниці, хто брав участь в оформленні й оберіганні її комунікативного простору. Гробниця була об'єктом, до якого виявляли особливі релігійні почуття насельники Лаври, органічно вписувалася до кола соборних святинь, порівняння з якими є перспективним.

Ключові слова: Успенський собор Києво-Печерської лаври, кінець XVIII – початок XX ст. хранитель святині, відвідувач, гробниця, мощі, собор, соціальна взаємодія.

КИЗЛОВА Антонина – кандидат исторических наук, докторант, Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского» (ant_kiz@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

СОЦИАЛЬНЫЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ БРАТИИ ПРИ ГРОБНИЦЕ СВ. ПРП. ФЕОДОСИЯ В УСПЕНСКОМ СОБОРЕ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ (конец XVIII – начало XX вв.)

В статье на основании монастырских документов и трудов посетителей определены особенности коммуникаций при гробнице с мощами св. прп. Феодосия при участии насельников Лавры.

Были поставлены задачи: проследить, как регулировали доступ к гробнице, кто участвовал в оформлении и сохранении ее коммуникативного пространства. Гробница была объектом, к которому проявляли особые религиозные чувства насельники Лавры, органично вписывалась в круг соборных святынь, сравнение с ними является перспективным.

Ключевые слова: Успенский собор Киево-Печерской лавры, конец XVIII – начало XX вв., хранитель святыни, посетитель, гробница, мощи, собор, социальное взаимодействие.

Постановка проблеми. «Хранителі святынь» були важливою ланкою соціальних взаємодій у святих місцях, куди приходили богомольці з прилеглих і віддалених земель [29, 117 – 119]. У випадку монастиря хранителями були всі його насельники: настоятель, монахи й послушники. У кінці XVIII – на початку XX ст. Києво-Печерська Успенська лавра завдяки мощам понад 120 угодників, мироточивим главам, кільком чудотворним іконам [див, наприклад: 12, 80 – 82; 14, 28 – 33; 27, 277, 281 – 282] була визначною точкою у Київському символічному фокусі православного символічного ядра [22, 56 – 57]. Від аналітика монастирських прибутків Д. Ростислава обитель за надзвичайно великий приплив богомольців отримала визначення, що вона – руський «и Аѳонъ, и Синай, и Іерусалимъ» [16, 106]. Тож обрана тема пов'язана з такими **важливими науковими та практичними завданнями**, як реконструкція комунікативних практик при православних святинях, а також релігійності православного чернецтва в часи чинності синодальних приписів. На окремий розгляд у цьому контексті заслуговують поховання засновників Лаври свв. прпп. Антонія і Феодосія Печерських. А. Попов, аналізуючи роль мощей святих у народній медицині Російської імперії, вказав св. прп. Феодосія Печерського першим серед угодників, чії реліквії мають «крупное государственное значение» [19, 250].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Д. Ростислав, котрий розглядав коштовні раки як одну зі статей монастирських прибутків, залежну від жертводавців, виділив у Лаврі срібні визолочені оклади на гробницях св. прп. Феодосія, св. свт. Михаїла (митрополита Київського) і глави св. рівноап. Володимира [16, 335]. Щодо надгробків свв. прпп. Антонія і Феодосія Печерських у печерах (відповідно, у Ближніх і Дальніх), то А. Кізлова визначила їх

особливості як складових комунікативного простору порівняно з іншими печерними святинами обителі, а також встановила, що основним осередком шанування св. прп. Феодосія в окреслений період був соборний [8, 11 – 15]. Утім, залишилася **невирішеною така частина загальної проблеми**: яке місце в соціальних взаємодіях братії посідала гробниця св. прп. Феодосія в Успенському соборі (Великій церкві)?

Відповідно, **мета** дослідження – визначити особливості комунікацій при названій святині, до яких долучалися насельники Лаври. Було поставлено такі **завдання**: простежити, як регулювався доступ до гробниці, хто брав участь у оформленні й оберіганні комунікативного простору при ній.

Результати досліджень. Загалом підійти до гробниці св. прп. Феодосія можна було при відчиненому соборі, тобто певний час після богослужінь (а з 1893 р. на численні прохання вірян храм ухвалили не замикати цілий день) [XX, 3]. Вихованці Самарської духовної семінарії під керівництвом викладача К. Казанського відвідали Лавру у 1900 р. якраз під час масштабної реконструкції Успенського собору, що завершилась переосвяченням (1901) [17, 740 – 746]. Тому їхнє «благочестивое желаніє» вклонитися мощам св. прп. Феодосія не здійснилося [15, 92]. Отже, можливості провести до святині особливо ревних богомольців, навіть організованих і добре підготовлених, у вказаний період не передбачали.

Кожен імператорський візит до Лаври відбувався за усталеним сценарієм. У 1885 р. порядок обходу гробниць в Успенському соборі був такий: глава св. рівноап. Володимира, рака св. прп. Феодосія, часточки свв. прпп. Печерських, мощі св. свт. Михаїла [XIX, 7]. 1911 р. – глава св. рівноап. Володимира, гробниця св. прп. Феодосія, мощі св. свт. Михаїла [XXIX, 124 зв.], в лютому 1915 р. він зберігся з додаванням спуску до склепу Павла Тобольського й прикладання до перста св. архід. Стефана [XXIX, 177]. Чи можливо виявити подібну регламентацію і для інших відвідувачів та визначити в ній місце гробниці св. прп. Феодосія?

Ф. Тітов після головної святині собору – ікони Успіння Богородиці – описав мощі св. свт. Михаїла, перст св. архід. Стефана, тіло митрополита Павла Тобольського, ковчег із часточками свв. прпп. Печерських, гробницю св. прп. Феодосія, главу св. рівноап. Володимира, Ігорівську ікону Богородиці, образ

св. свт. Миколая з часточкою мощей та ковчег з часточками мощей різних давніх угодників [23, 46 – 51]. При цьому зазначив, що «Въ описанномъ сейчасъ порядкъ богомольцы имѣють обыкновеніе поклоняться святынямъ Великой Лаврской церкви» [23, 52]. Ф. Тітов тісно співпрацював з Лаврою, зокрема і в справі щодо перенесення мощей св. прп. Євфросинії до Полоцька та підготовці до канонізації Павла Тобольського, користувався архівами обителі, присвятив їй багато публікацій [І; ІІ; 20; 23; 24; 25; 26]. Отже, він мав можливість спостерігати за рухом вірян у Великій церкві, перш ніж робити про нього висновки. Тобто святині обходили по колу, одна за одною (див. рис. 1).

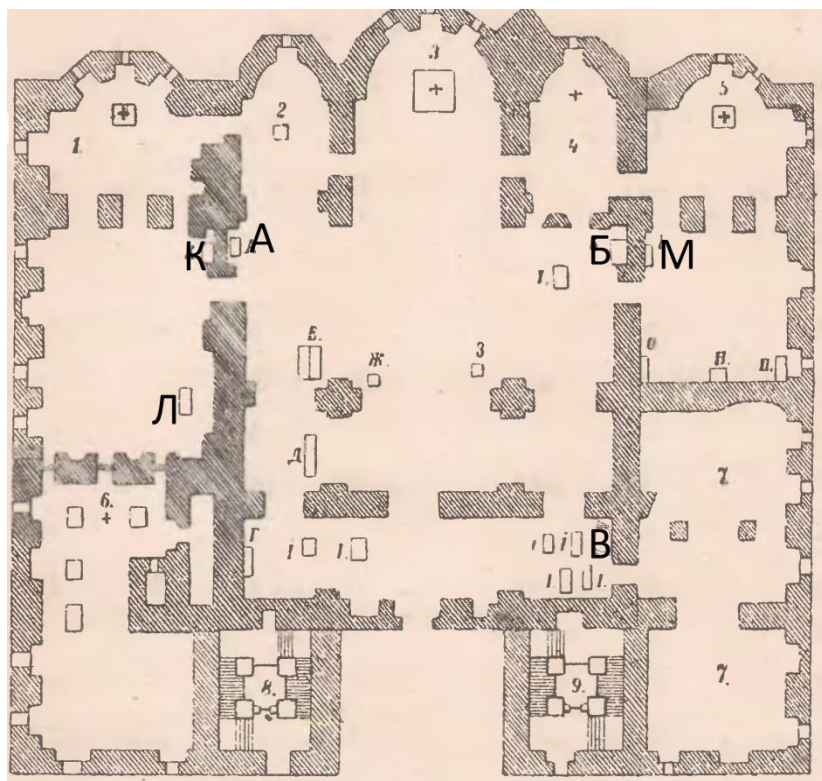

Рис. 1. План Успенського собору. А – мощі св. свт. Михайла; Б – глава св. рівноап. Володимира; В – гробниця св. прп. Феодосія Печерського; К – перст св. архід. Стефана; Л – домовина Павла Тобольського у склепі; М – Ігорівська ікона Богородиці [7, 99]

Записки мандрівників дають змогу простежити можливі варіації. Вихованки Тверського єпархіального жіночого училища 1904 р. обходили собор, починаючи з правого боку. Прикладалися до глави св. рівноап. Володимира, Ігорівської ікони Богородиці, часточок св. мощей «древних угодників Божіих», а потім до гробниці св. прп. Феодосія. Потім перейшли на лівий бік і прикладались до мощей св. свт. Михайла, перста св. архід. Стефана, ікони св. прп. Антонія Печерського [13, 92 – 93]. А. Глаголев, який був у Лаврі 1823 р., вказав, що гробниця св. прп. Феодосія розміщена праворуч у «трапезѣ», згадав про неї після раки з перстом св. архід. Стефана, главою св. рівноап. Володимира й часточками різних мощей (вони ще лежали разом) і мощей св. свт. Михайла [4, 82 – 83]. А. Щеглова, яка описала поїздки вихованок Богословської церковно-вчительської школи в Тульській єпархії (в Києві були 21 травня 1904 р.), подала такий перелік мощей в Успенському соборі: «Глава св. равноапостольнаго князя Владимира, мощи преподобнаго Феодосія Печерскаго, Михаила, перваго митрополита Киевскаго, частица мощей Святителя Николая, первомученика Стефана» [28, 399]. П. Беляєв (був у Лаврі 1908 р.) назвав святині Успенського собору в такому порядку: глава св. рівноап. Володимира, гробниця св. прп. Феодосія, рака св. свт. Михайла, ковчег з часточками мощей [3, 37 – 38]. При цьому як А. Глаголев, так і А. Щеглова та П. Беляєв не уточнили, чи саме в такій послідовності вони обходили вказані об'єкти шанування. Втім, цього не можна виключити з огляду на суттєві збіги в творах А. Щеглової та П. Беляєва. Вихованки Одеського єпархіального жіночого училища під час паломництва (1909) до святинь прикладались так: спершу – образ Успіння Богородиці, потім – гробниця св. прп. Феодосія, ковчег з часточками мощей свв. прпп. Печерських, мощі св. свт. Михайла, глава св. рівноап. Володимира [18, 588]. Водив їх Успенським собором благочинний [18, 588], тож у цьому разі можна говорити про певну програму, яку пропонувала обитель.

М. Сементовський у виданому 1852 р. описі відвідування Лаври вказав, що ходив Успенським собором зі «смиреним путеводителем» із лаврських іноків, з позначкою «Онъ вел меня по моему желанію» [21, 199, 203], тож на порядок прикладання до святинь у цьому випадку їхні хранителі не впливали. А от ін-

формацію, яку навів М. Сементовський про те, що мощі св. прп. Феодосія відкрили через 17 років після смерті угодника й перенесли до Великої церкви, що 1130 р. суздальський князь Георгій прикрасив раку на 50 гривень золота і 500 – срібла, що через 110 років татари захопили й переплавили цю гробницю, але мощі задалегідь встигли сховати під храмом [21, 205], міг розповісти провідник. У звіті про поїздку вихованок Тверського єпархіального жіночого училища є згадка про те, що до 1240 р. мощі спочивали відкрито, але під час татарської навали їх сховали [13, 92 – 93]. Втім, про те, чи супроводжував хтось цю групу, не згадується. О. Барвінський, який приїхав зі Львова влітку 1885 р. й ходив до Лаври з О. Кониським [2, 334, 342], відзначив у спогадах, окрім особливостей поведінки насельників і богомольців, опису ікони Успіння Богородиці, іконостасу, згадок про надгробки видатних осіб, що «З святощів замітні тут вправім углі церкви під визолоченим балдахином мощи св[ятого] Теодозія, перенесені сюди з дальших печер а близько іконостаса в срібній пушці голова св[ятого] Володимира, перенесена з Десятинної церкви Петром Могилою» [2, 345]. Враховуючи, що це відвідування відбувалося, коли в храмі саме відправляли «канон до Пр[есвятої] Богородиці» [2, 344], до інших святинь у соборі О. Барвінський міг і не підходити.

Соборний ієромонах Ієронім, котрий з 1788 р. за дорученням Духовного собору готував опис Лаври [XI, 2], докладно охарактеризував гробницю, вказавши, що вона стоїть праворуч від західних церковних дверей, неподалік від них, зроблена з мармуру й накрита кам'яним балдахіном, обкладена срібними визолоченими дошками 1763 р. [XI, 18]. Місце для гробниці було незмінним, з посиланням на нього навіть орієнтувались у ширшому просторі храму. 23 лютого 1894 р. в зобов'язанні, яке надавав Лаврі селянин з Деміївки Прохор Денисенко, вказано, що він має поставити риштування, зокрема в «Западномъ притворѣ той же церквѣ, гдѣ находятся гробницы со святыми мощами: преподобнаго Феодосія и частицами мощей преподобныхъ печерскихъ» [XXXIII, 5]. 1771 р. на кошти жертводавців гробниці св. прп. Антонія в Ближніх печерах, св. прп. Феодосія в Успенському соборі, спільну раку для глави св. рівноап. Володимира, перста св. архід. Стефана й часточок свв. прпп. Печерських обклали багатими срібними позолоченими дошками, а на гробі св. прп. Феодосія [XI,

53 зв.] написали, що «преподобнаго Феодосія игумена сея святыя Києвопечерскія Лавры гробъ» прикрашено за правління імператриці Катерини II та її спадкоємця Павла, зусиллями архімандрита Лаври Зосими (Валкевича) за кошти обителі з додаванням пожертв 30 листопада 1763 р. [XI, 54]. У майнових описах найкоротшою характеристикою була така: «Гробъ весь обложенъ серебромъ чеканной съ пестрой позолотою работы» [VI, 45 зв.]. Тож на межі XVIII – XIX ст. вигляд святині був цілком відповідним її гідності та включав додаткові пояснювальні елементи.

Наскільки суттєво гробниця змінювалася протягом досліджуваного періоду? 24 липня 1822 р. Духовний собор видав розпорядження еклезіархові, щоб той надав його членам на розгляд вінці, зокрема й на гробницю св. прп. Феодосія, від монаха Прохора [XXIII, 71 зв.]. Щодо цих дарів завели окрему справу («Дело о данных от помещицы Шишкиной воздухах и от монаха Прохора серебрянных венцах»), з якої випливає, що вінець слід було прикріпити на ікону при гробниці, а також, що Прохор прийняв чернецтво нещодавно [XIII, 5]. Таке уточнення виводить на особу постриженого 29 квітня 1822 р. під ім'ям Прохор київського міщанина з Подолу Григорія Рудника, 1749 р. н. З 25 серпня 1821 до червня 1822 р. він був гробовим біля поховання св. прп. Феодосія [XXVII, 112 зв. – 113; XXVIII, 387; XXXIV, 1 а, 1 а зв., 2], що, ймовірно, і посприяло бажанню прикрасити образ біля святині. З формулювання ж у розпорядженні еклезіархові помітно, що згадану ікону теж вважали складовою гробниці.

6 вересня 1824 р. за розпорядженням Духовного собору еклезіарх мав подбати «о произведѣніи покрашенія гдѣ слѣдуетъ позолоткою» над гробницею св. прп. Феодосія в Успенському соборі. Угоду Лавра уклала з київським майстром Іваном Хоревим за 200 руб. асигнаціями з наданням йому в допомогу двох лаврських іконописців [XXIV, 118 зв.]. З цього приводу в обителі завели окрему справу, де зафіксували всі подробиці співпраці [XIV]. Збереглася така оцінка М. Сементовського: «Здѣсь царствуетъ священный сумракъ, и золотая сѣнь, устроенная надъ блаженною гробницею, ярко выказывала позолоту» [21, 204]. Тобто, якщо завдяки виправленням 1824 р. гробницю хотіли яскравіше виділити, зробити ще помітнішою, то це вдалося.

У квітні 1866 р. в лаврській малярні промили й відреставрували три зображення: самого угодника, Печерської Богородиці (згадуване ще в майновому описі за 1767 р. як Свенська ікона зі свв. прпп. Антонієм і Феодосієм у срібному визолоченому окладі [IV, арк. 35]), св. свт. Миколая Чудотворця. Про всі ці образи зазначено, що вони – біля гробу св. прп. Феодосія [XV, арк. 75], тобто їх відносили до найближчого символічного середовища гробниці.

Серед речей, які прибули до Успенського собору 1876 р., зафіксовано карбований срібний суцільний оклад на гробницю св. прп. Феодосія із зображенням угодника на повен зріст від донського козака зі станиці Старочеркаська Луки Дмитровича Нескубіна та його братів [XVI, 212; XXXII, 3]. 1874 р. ті самі жертводавці подали срібну карбовану ризу з чотирма вінцями і двома коронами (срібними з каменями) для Пречистої та Спасителя на Печерську ікону Богородиці при гробниці преподобного [VIII, 92 – 92 зв.; XXX, 10 зв.]. Дари було передано «Черезь пономаря монаха Геронтія» [XXX, 10 зв.]. Збереглася особова справа останнього, з якої випливає, що під таким ім'ям прийняв постриг донський козак зі Старочеркаська Гавриїл Нескубін, котрий 1847 р. побував у Києві для поклоніння святим мощам, а 18 квітня 1849 р. подав до Духовного собору прохання прийняти його до складу послушників Лаври [XXXV, 4, 7]. Тож не можна виключити впливу монаха Геронтія на рішення родичів про згадані пожертви. На жаль, записів про те, чи узгоджувала сім'я Нескубіних свої дари з Духовним собором задалегідь, знайти не вдалося. Втім, судячи з того, що всі елементи використали за призначенням, вони підійшли за розміром і були визнані достатньо гарними. Окрім того, є дані про те, що наперед обговорювали дарування навіть менш коштовних речей, зокрема покрівів на гробницю св. прп. Феодосія [XVII, 47 – 48 зв., 298 – 299; XVIII, 15]. Отже, монах Геронтій цілком міг бути посередником під час планування того, якими мають бути оклад, вінці та риза, між Лаврою і своїми рідними.

У майновому описі Успенського собору, укладеному протягом 1875 – 1877 рр., згадуються і визолочений балдахін, і срібний визолочений оклад гробниці, і зображення св. прп. Феодосія на повний зріст у срібній карбованій ризі з визолоченим вінцем. Уточнено, що спереду на окладі викарбувано перенесення мощей святого до Успенського собору, а пояснювальний напис – у го-

ловах [XXXI, 59 зв.]. Наявні джерела не дають змоги докладно простежити, як оклад від Нескубіних співвідносився з попереднім.

В описі 1877 р., який доповнювали до 1915 р., згадується образ св. прп. Феодосія на повен зріст у ногах гробниці – в дерев'яній позолоченій рамі та срібній визолоченій ризі з карбуванням, а також визолочений вінець. Поряд, на полях, примітка, що це – внесок штатного духівника Лаври архімандрита Мефодія [VIII, 92 зв. – 93]. За розміщенням примітки незрозуміло, чого вона стосується: чи всього переліченого, чи лише вінця, проте в будь-якому разі участь духівника в оформленні святині незаперечна.

22 червня 1902 р. Духовний собор підписав розпорядження еклезіархові про влаштування при гробі св. прп. Феодосія і раці з часточками мощей усіх свв. прпп. Печерських дерев'яного майданчика з перилами [XXV, 15], а 14 липня 1903 р. – про влаштування перед названими святинями гранітних сходинок за угодою з київсько-гніванською конторою Мільковського [XXV, 24 зв.]. Отже, після реконструкції з переосвяченням у соборі тривали роботи, спрямовані на те, щоб зробити підходи до святинь зручнішими.

Уже під час Першої світової війни, з 21 до 23 травня 1915 р. була «исправлена и пожжена съ (слово нерозбірливе)» аршинна срібна дошка з написом від гробу св. прп. Феодосія [XXXVII, 10 зв.]. 21 липня того ж року «Гробъ преп. Феодосія Печерскаго Великой церкви промытъ» [XXXVII, 14 зв.]. У планах евакуації Лаври, які еволюціонували протягом 1895 – 1917 рр. не згадується про якісь деталі досліджуваної гробниці [IX]. Тож навіть перед загрозою ворожого вторгнення до Києва насельники Лаври не припиняли дбати про поховання одного з її засновників і не уявляли, що навіть за надзвичайних обставин гробницю можна розібрати.

Серед відвідувачів, котрі побували в Успенському соборі вже після реконструкції, привертає увагу священик Г. Корсун, учасник з'їзду місіонерів у Києві (1909). Він оглядав Успенський собор самостійно, хоч і одночасно з іншими учасниками, а в повідомленні про візит до Лаври стверджував, що зупинявся «у двухъ гробницъ съ частицами мощей преп. Печерскихъ, у гробницы преп. Феодосія на мѣстѣ предполагаемаго нахожденія его мощей

и Антонія – гробницы, устроенной для симметрии, т. к. мощи его почиваютъ подъ спудомъ въ пещерахъ» [11, 1267]. Про те, що в храмі є гробниця св. прп. Антонія, написала, окрім Г. Корсуна, тільки В. Домрачева, яка у 1911 р. писала до єпархіальних відомостей про те, як вихованки В'ятського єпархіального училища їздили визначними місцями, зокрема й прикладалися до всіх святинь Великої церкви: «въ соборѣ покоятся мощи св. Антонія и Феодосія» [5, 1093]. З більш ранніх творів вирізняється «Эпопея тысячелетия» І. Завалишина (1862) де є рядки: «Поклонимся мощамъ Святаго Михаила, / Того, кто первый былъ у насъ Митрополитъ / И преподобнаго Антонія – явили / Онѣ завѣтъ чудесъ. Въ соборѣ симъ лежитъ / И Феодосій тотъ...» [6, 151], за якими можна припустити, що автор відносив поховання св. прп. Антонія до сакруму Успенського собору. Пояснити походження таких згадок складно. Богомольці, які надсилали пожертви поштою, іноді помилялися досить суттєво. Так, 1878 р. до Лаври надійшла посылка з покрывом «на Елену Царицу» [XVI, 219], мощей якої в обителі не було. 1891 р. покрови прислали на мощі не тільки свв. прп. Феодосія, св. свт. Михаїла та Павла Тобольського в Успенському соборі, а й свв. Микити, Мини, Романа та Давида, котрих у Лаврі не було [XVII, 292]. Втім, ці люди могли ніколи не бувати в Києві особисто, а отже, набиратися відомостей про його визначні місця з сумнівних джерел. Щодо симетричних до гробниці св. прп. Феодосія святинь, то ще 12 вересня 1824 р. Духовний собор ухвалив, що еклезіарх має подбати, аби в Успенському соборі зробили новий кіот (узявся чернігівський майстер Нехаєвич, міщанин) «во всемъ по тому виду и пропорціи, какъ у преподобнаго Феодосія» [XXIV, 124]. Тоді йшлося про кіот для часточок мощей [XXIV, 148], про який Г. Корсун згадує окремо. Біля ковчега з часточками мощей усіх преподобних Печерських, на виступі стіни, стояла ікона св. прп. Антонія (перед якою молився св. свт. Димитрій Ростовський) [21, 48]. Загалом проблема з «похованням св. прп. Антонія» в Успенському соборі потребує окремого дослідження. У будь-якому разі використання гробниці св. прп. Феодосія як зразка для створення інших свідчить про її велику роль для Лаври.

На гробницю св. прп. Феодосія приймали покрови. Відомі обставини отримання деяких із них. 1820 р. покривало надійшло

від надвірної радниці Катерини Єфимівни Галаган [V, 9]. Еклезіарх рапортував до Духовного собору, що Катерина Єфимівна прислала дар поштою на ім'я скарбника Лаври ієромонаха Гавриїла. Духовний собор постановив занести покривало до опису й «...употреблять его на означенную надобность по обыкновению въ праздничныя дни» [XII, 3]. На таке рішення міг вплинути як святковий вигляд виробу із золотої московської парчі на тлі кольору кави, обкладеного срібною одноличкою, з хрестом посередині [XII, 2], так і статус пані Галаган. 1911 р. в ризниці ще зберігалося малинове оксамитове покривало з вишитими золотом і лелітками виноградними гілками й колосками на оторочці, Голгофським хрестом та написом: «Ублажаемъ ты, преодобне Отче Θεодосіе и чтемъ святую память твою», пожертвуване 1880 р. [VII, 322]. Ймовірно, цей виріб протягом 31 року також клали на гробницю лише в особливих випадках.

У 1874 р. Микола Іванович і Лев Іванович Пирські з Санкт-Петербурга передали покров для гробниці св. прп. Феодосія особисто [XVI, 140; XXX, 9 зв.], а не переслали поштою.

Як уже зазначалося, жертводавці могли узгоджувати деталі покрів з Лаврою. 1888 р. на ім'я намісника Лаври архимандрита Ювеналія надійшов лист від міщанки Катерини Четверикової із запитанням, якого розміру краще зробити «пелену на мощи Θεодосія» [XVII, 47 – 47 зв.]. Духовний собор ухвалив «поручить еклесіаху архимандриту Валентину снять мѣру на гробъ Преподобнаго Θεодосія» [XVII, 48]. Розмір було вказано такий: довжина 2 арш. 6 вершків, ширина 1 арш. 9 вершків [XVII, 48 зв.]. На запит Єлизавети Комарової (1891), які покрови слід пошити для свв. угодників у Лаврі, розміри покриву для св. прп. Феодосія назвали такі: 2 арш. 6 вершків на 2 арш. [XVII, 298 – 299]. 1892 р. Є. Комарова звернулася з додатковими запитаннями, і їй надали такі дані про той самий покров: 2 арш. 7 вершків на 1 арш. 6 вершків [XVIII, 15]. Різні дані, які щоразу надавав той самий еклезіарх, свідчать про те, що готової відповіді на всі типові звернення Духовний собор не мав. Можливо, розмір покриву залежав від його статусу (святковий чи буденний) або ж від мінливих смаків відповідальних осіб.

У 1873 р. Микола й Тетяна Согади передали через Івана Соболя з Подолу матеріали для самого покривала та для торочок

і хреста на ньому [XVI, 60]. Ймовірно, передбачалося, що шитимуть у лаврській кравечні, як це часто відбувалося з покривами на мощі, призначеними до печер [10, 18]. Відповідно, в Лаврі були готові до такої роботи.

Попри неодноразові уточнення Духовного собору про те, що гробовими мають бути монахи, серед приставлених до гробу св. прп. Феодосія, як і при інших раках у соборі, траплялися послушники (наприклад, Г. Рудник, Я. Павленко, Є. Караваєв) [9, 50]. 1829 р. монаха Іполита перемістили до гробу св. прп. Феодосія з винограду [XXI, 2], тобто він не набував досвіду перебування при інших святинях.

7 серпня 1822 р. еклезіарх рапортував до Духовного собору, що при гробі св. прп. Феодосія саме немає гробового, тож потрібно призначити туди монаха чи послушника. Собор ухвалив відрядити для цієї мети монаха Онисифора [XXII, 162]. Прикметно, що це сталося в час, коли до Лаври приходило найбільше богомольців. Так, чеський мандрівник занотував, що «*routnicka sezona*» починається в червні [30, 42]. Відповідальність гробових поширювалась і на збір при раках грошей, причому на цьому наголосили саме у справі Монаха Германа, якого 1832 р. призначили до гробу св. прп. Феодосія [9, 49]. 1815 р. прибутки при святинях записували докладно, за 9 місяців (без лютого, серпня і грудня) при мощах св. свт. Михаїла зібрали 480 руб. 10 коп., «*Отъ главы святаго князя Владиміра*» (в раці також були перст св. архід. Стефана й часточки мощей свв. прпп. Печерських) – 527 руб. 60 коп., а від гробу св. прп. Феодосія Печерського – 600 руб. 55 коп., щомісяця здаючи кошти до скарбниці [XXXVI, 10 арк.]. 29 вересня 1783 р. до Лаври звернулися з Київського городского магістрату у справі про спійманого при досліджуванні святині на крадіжці грошей мешканця київського Подолу Петра Сінніченка. Він посвідчив, що, коли прикладався до гробу св. прп. Феодосія, то поклав цілу копійку, а «у гроба деньжку съ тарѣлки взялъ». Його зловили послушники, які стояли при гробниці, й посадили на ланцюг, надітий на шию [X, 2 – 2 зв.], очевидно, не перевищивши своїх повноважень. У «*Харьковских епархиальных ведомостях*» вийшло повідомлення про те, що на розгляд мирового судді передали випадок, який стався 27 березня 1883 р. Того дня «крестьянинъ Р. Б.» украв 40 коп., коли прикладався до мощей у Ближніх пече-

рах. Послушник його затримав. Злодій пояснив, що є прикмета, за якої у того, хто візьме гроші з мощей, «улучшится хозяйство», при цьому стверджував, що збирався через рік покласти на те саме місце навіть більшу суму, якби йому справді пощастило в господарстві [1, 247 – 248]. Справжні мотиви крадіїв потребують окремого розгляду, а в контексті нашої теми події з розривом у 100 років вказують на те, що загалом загроза цілісності як грошей, так і святинь загалом існувала постійно. З 1840 р. до об'єктів, котрі потребували охорони, додалася срібна визолочена лампада від графині Анни Олексіївни Орлової-Чесменської [III, 8]. Попри це, серед інших при гробі св. прп. Феодосія з 1832 р. стояв слабкий і хворобливий монах Гермоген [9, 50]. Отже, якихось надзвичайних на тлі загальної ситуації в храмі заходів для відбору гробових до св. прп. Феодосія не вживали.

Висновки. Коли доступ до Успенського собору був неможливий, духовні запити прочан, на думку лаврської адміністрації, мали б достатньо задовольнити келія й кенотаф св. прп. Феодосія в Дальніх печерах. У час, коли храм не був зачинений, богомольці, за винятком тих, приймати яких особливо готувалися, могли обходити раки та ікони у довільній послідовності або взагалі вибірково. Оформлення гробниці достатньо зрозуміло вказувало на те, чиї мощі там спочивають, і на пошану до цієї святині. При цьому не виключено, що віряни, яких у соборі супроводжували представники братії, отримували від провідників додаткову інформацію. В удосконаленні гробниці та її найближчого середовища вирішальну роль протягом досліджуваного періоду відігравали лаврські монахи та їхні родичі, для реалізації планів Лаври залучали майстрів та постачальників матеріалу не лише з Києва. Основним відповідальним за роботи був еклезіарх. За потреби святиню приводили до ладу чи то в розпал паломницького сезону, чи то під час війни в очікуванні ворожого наступу. Пожертвовані покрови ретельно фіксували, на їхній вигляд намагалися впливати. Гробові при святині були подібні до тих, хто стояв при сусідніх раках. Тож загалом гробниця св. прп. Феодосія Печерського була об'єктом, до якого виявляли особливі релігійні почуття насельники Лаври, і при цьому органічно вписувалася у коло соборних святинь. **Перспективним** є порівняння взаємодій при цій гробниці з відповідними практиками при інших святинях у Великій церкві.

Джерела та література

- I. ІР НБУВ. – Ф. 175. – Спр. 138. – 56 арк.
II. ІР НБУВ. – Ф. 175. – Спр. 2383. – 5 арк.
III. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 288. – 29 арк.
IV. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 304. – 273 арк.
V. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 313. – 70 арк.
VI. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 357. – 246 арк.
VII. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 363. – 696 арк.
VIII. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 369. – 294 арк.
IX. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 благ. – Спр. 3443 а. – 522 арк.
X. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 595. – 12 арк.
XI. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 789. – 22 арк.
XII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 1467. – 6 арк.
XIII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 1519. – 11 арк.
XIV. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 1602. – 68 арк.
XV. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 2352. – Ч. 4. – 195 арк.
XVI. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 2637. – Ч. 1. – 597 арк.
XVII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 2637. – Ч. 2. – 314 арк.
XVIII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 2637. – Ч. 3. – 529 арк.
XIX. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 2815. – 13 арк.
XX. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 2926. – 5 арк.
XXI. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1, загальночерн. – Спр. 877. – 5 арк.
XXII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 КДС. – Спр. 290. – 379 арк.
XXIII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 КДС. – Спр. 291. – 160 арк.
XXIV. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 КДС. – Спр. 298. – 294 арк.
XXV. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 КДС. – Спр. 623. – 88 арк.
XXVI. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 черн. – Спр. 94. – 2 арк.
XXVII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 черн. – Спр. 112. – 217 арк.
XXVIII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 черн. – Спр. 127. – 331 арк.
XXIX. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 254. – 155 арк.
XXX. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 268. – 12 арк.
XXXI. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 287. – 191 арк.
XXXII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 291. – 9 арк.
XXXIII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 381. – 16 арк.
XXXIV. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 черн. – Спр. 299. – 34 арк.
XXXV. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 2 черн. – Спр. 1004. – 38 арк.

XXXVI. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 3 заг. – Спр. 86. – 10 арк.

XXXVII. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 3 заг. – Спр. 705. – 20 арк.

1. 27 марта... // Харьковские епархиальные ведомости (ЕВ). – Отдел оф., неоф. – № 15 (10 апреля). – 1883. – С. 247–248.

2. Барвінський О. Моя подорож на Україну / О. Барвінський // Барвінський О. Спогади з мого життя / О. Барвінський. – Нью-Йорк – К. : Смолоскип, 2004. – Ч. 1 і 2. – С. 334–365.

3. Беляев П.И. У великих святынь: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / П.И. Беляев. – Саратов : Тип. Союза печ. дела и продажи изд., 1909. – II, 138 с.

4. Глаголев А. Записки русского путешественника : в 4 ч. / А. Глаголев. – СПб. : тип. Императорской российской акад., 1837. – Ч. 1. – 286 с.

5. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение) / В. Домрачева // Вятские ЕВ. – Отдел неоф. – № 50 (15 декабря). – 1911. – С. 1086–1094.

6. Завалишин И.И. Эпопея тысячелетия. Паломничество И. З. 862 – 1862 / И.И. Завалишин. – М. : А. Мамонтов, 1866. – 294 с.

7. Захарченко М.М. Киев теперь и прежде / М.М. Захарченко. – К. : Кульженко, 1888. – 290 с.

8. Кізлова А.А. Братія Києво-Печерської Успенської лаври в соціальних взаємодіях навколо поховань св. препод. Антонія і Феодосія в печерах (кінець XVIII – початок XX ст.) / А.А. Кізлова // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 11–15.

9. Кізлова А.А. «Великоцерковні приставники» в комунікації з відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А.А. Кізлова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 25. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2017. – С. 47–52.

10. Кізлова А.А. Соціальні взаємодії населеників Києво-Печерської Успенської лаври щодо переоблачення мощей святих і заміни їх покровів (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А.А. Кізлова // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. – Вип. 18. – С. 12–24.

11. Корсун Г.Н. Мои впечатления от IV Всероссийского Миссионерского Съезда / Г.Н. Корсун // Полтавские ЕВ. – Отдел неоф. – № 31 (1 ноября). – 1909. – С. 1265–1272.

12. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К. : КПЛ, 1795. – 171 с.

13. Максимов В. Образовательная и паломническая поездка воспитанниц Тверского епархиального женского училища в Киев (продолжение) / В. Максимов // Тверские ЕВ. – Ч. неоф. – № 3 (1 февраля). – 1904. – С. 85–94.

14. Максимович И. Паломник Киевский / И. Максимович. – К. : Ф. Гликсберг, 1845. – 146 с.

15. На юге : Путевой дневник воспитанников Самар. духов. семинарии / под ред. препод. К. Казанского. – Самара : тип. Самар. духов. консистории, 1900. – 228 с.

16. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей / [соч. Д.И. Ростиславов]. – СПб. : Тип. Мор. м-ва, 1876. – [4], 396 с.

17. Освящение Великой церкви Успенской Киево-Печерской лавры // Киевские ЕВ. – Отдел неоф. – № 16 (15 августа). – 1901. – С. 740–746.

18. Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру // Херсонские ЕВ. – Отдел неоф. – № 22 (16 ноября). – 1909. – С. 585–595.

19. Попов И.Г. Русская народно-бытовая медицина / И.Г. Попов. – СПб. : 1903. – 404 с.

20. Святитель Павел, митрополит Тобольский и Сибирский (1705 – 1770) / сост. проф. прот. Ф. Титов. – К. : [КПЛ], 1913. – 90 с.

21. Сементовский Н. Киев и его достопамятности / Н. Сементовский. – К. : Губернское управление, 1852. – [4], IV, 259 с.

22. Софронов С.Г. Территориальные аспекты формирования системы православных святынь (на примере русских святых и богородичных икон) / С.Г. Софронов // Наследие и современность : информационный сборник. – М. : Б/и, 2002. – Вып. 9. – С. 20–72.

23. Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева / Ф. Титов. – К. : КПЛ, 1911. – 156 + VI с.

24. Титов Ф. Киево-Печерская лавра / Ф. Титов // Богословская энциклопедия / под ред. Н. Глубоковского. – СПб., 1909. – Т. 10. – С. 655–678.

25. Титов Ф. Слово в четверток Пасхальной седмицы и в день изнесения мощей преподобной Евфросинии, игумении и княжны Полоцкой из Киева в Полоцк. 22 апреля 1910 года в Великой церкви Киево-Печерской лавры / Ф. Титов. – К. : КПЛ, 1910.

26. Титов Федор Иванович, протоиерей. Хронологический указатель основных публикаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://qoo.by/2uht>.

27. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель / К.В. Шероцкий. – К. : Кульженко, 1917. – 376 с.

28. Щеглова А. Поездка в Киев и Чернигов воспитанниц Богословской Церковно-Учительской школы / А. Щеглова // Тульские ЕВ. – Отдел неоф. – № 13 (1 июля). – 1904. – С. 396–408.

29. Щепанская Т.Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т.Б. Щепанская // Русский Север : к проблеме локал. групп : [сб. ст.]. – СПб. : МАЭ, 1995. – С. 110–176.

30. E. Š. Kyjev, Ruský Jerusalém / E. Š. // Rudé květy. Ilustrovaný lidový měsíčník pro zábavu a poučení. – 1913–1914. – Ročník 13. – № 3. – S. 38–43.

References

I. IR NBUV – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, f. 175, spr. 138, 56 ark.

II. IR NBUV – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, f. 175, spr. 2383, 5 ark.

III. Fondy NKPIKZ, KPL-A – Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka 288, 29 ark.

IV. Fondy NKPIKZ, KPL-A – Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka 304, 273 ark.

V. Fondy NKPIKZ, KPL-A – Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka 313, 70 ark.

VI. Fondy NKPIKZ, KPL-A – Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka 357, 246 ark.

VII. Fondy NKPIKZ, KPL-A – Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka 363, 696 s.

VIII. Fondy NKPIKZ, KPL-A – Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka 369, 294 ark.

IX. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 blah., spr. 3443 a, 522 ark.

X. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 595, 12 ark.

XI. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 789, 22 ark.

XII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 1467, 6 ark.

XIII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 1519, 11 ark.

XIV. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 1602, 68 ark.

XV. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 2352, ch. 4, 195 ark.

XVI. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 1, 597 ark.

XVII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 2, 314 ark.

XVIII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 3, 529 ark.

XIX. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 2815, 13 ark.

XX. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah., spr. 2926, 5 ark.

XXI. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1, zahalnochern., spr. 877, 5 ark.

XXII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 KDS, spr. 290, 379 ark.

XXIII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 KDS, spr. 291, 160 ark.

XXIV. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 KDS, spr. 298, 294 ark.

XXV. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 KDS, spr. 623, 88 ark.

XXVI. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 chern., spr. 94, 2 ark.

XXVII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 chern., spr. 112, 217 ark.

XXVIII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 1 chern., spr. 127, 331 ark.

XXIX. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 zah., spr. 254, 155 ark.

XXX. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 zah., spr. 268, 12 ark.

XXXI. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 zah., spr. 287, 191 ark.

XXXII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 zah., spr. 291, 9 ark.

XXXIII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 zah., spr. 381, 16 ark.

XXXIV. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 chern., spr. 299, 34 ark.

XXXV. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 2 chern., spr. 1004, 38 ark.

XXXVI. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 3 zah., spr. 86, 10 ark.

XXXVII. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 128, op. 3 zah., spr. 705, 20 ark.

1. 27 marta... [27 of March]. (1883, April 10). *Kharkovskie eparkhialnye vedomosti (EV) (Otdel of., neof.) – Bulletin of Kharkiv Eparchy (Part of., unof.)*, 15, 247–248 [in Russian].

2. Barvinskyi, O. (2004). Moia podorozh na Ukrainu [My Journey to Ukraine]. In O. Barvinskyi, *Spohady z moho zhyttia – Memoirs about My Life (Part 1–2)*, (pp. 334–365). New-York – Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

3. Beliaev, P.I. (1909). *U velikikh sviatyn: (Iz putevykh zametok). Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava i Kharkov [Near Great Sacred Objects (From the Travelogue). Tambov, Voronezh, Kursk, Chernihiv, Kyiv, Poltava and Kharkiv]*. Saratov: Tip. Soiuza pech. dela i prodazhi izd. [in Russian].

4. Glagolev, A. (1837). *Zapiski russkogo puteshestvennika [Notes of Russian Traveller]* (Part 1–4; Part 1). Sankt-Peterburg: tip. Imperatorskoi rossiiskoi akad. [in Russian].

5. Domracheva, V. (1911, December 15). V Kiev cherez Moskvu (tretia ekskursiia vospitannits Viatckogo eparkhialnogo uchilishcha) (Prodolzhenie) [To Kyiv through Moscow (the 3rd Excursion of Pupils of in Vyatka Eparchy (Continuation)]. *Viatckie EV (Otdel neof.) – Bulletin of Vyatka Eparchy (Part of., unof.)*, 50, 1086–1094 [in Russian].

6. Zavalishin, I.I. (1866). *Epopeia tysiacheletiia. Palomnichestvo I. Z. 862 – 1862 [Epopee of Millennium. Pilgrimage of I. Z. 862 – 1862]*. Moskva: A. Mamontov [in Russian].

7. Zakharchenko, M.M. (1888). *Kiev teper i prezhde [Kyiv Nowadays and in Former Times]*. Kiev: Kulzhenko [in Russian].

8. Kizlova, A.A. (2016). Bratija Kyievo-Pecherskoi Uspenskoï lavry v sotsialnykh vzaiemodiiakh navkolo pokhovan sv. prepod. Antoniia i Feodosiia v pecherakh (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Brethren of Kyiv Pechersk Lavra in Social Relations Connected with Places of St. Antony and St. Theodosius Burial in the Caves (Late 18th – Early 20th Ct.)]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya: Scientific Herald*, 113, 11–15 [in Ukrainian].

9. Kizlova, A.A. (2017a). «Velykotserkovni prystavnyky» v komunikatsii z vidviduvachamy Kyievo-Pecherskoi Uspenskoï lavry (kinets XVIII – pershi desiatyllittia XX st.) [«Keepers of the Great Church» in Communication with the Visitors of Kyiv Pechersk Lavra (Late 18th – First De-

cares of 20th Ct.]). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky*, 25, 47–52. Vinnytsia [in Ukrainian].

10. Kizlova, A.A. (2017b). *Sotsialni vzaïemodii naselnykiv Kyievo-Pecherskoi Uspenskoï lavry shchodo pereoblachennia moshchei sviatykh i zaminy yikh pokroviv (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.)* [Changing of Wearing Apparel and Palls of the Saints' Holy Relics in Communication inter Inhabitants of Kyiv Dormition Caves Lavra (Late 18th – the 1st Decades of 20th Ct.)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats – Historical Archive. Scientific Studies: Collection of Scientific Works*, 18, 12–24. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].

11. Korsun, G.N. (1909, November 1). *Moi vpechatleniia ot IV Vserossiiskogo Missionerskogo Sezda* [My Impression of the 4th All-Russian Missionary Congress]. *Poltavskie EV (Otdel neof.) – Bulletin of Poltava Eparchy (Part unof.)*, 31, 1265–1272 [in Russian].

12. *Kratkoe istoricheskoe opisanie Kievo-Pecherskoi lavry* [Short Historical Description of Kyiv Caves Lavra]. (1795). Kiev: KPL [in Russian].

13. Maksimov, V. (1904, February 1). *Obrazovatelnaia i palomnicheskaia poezdka vospitannits Tverskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha v Kiev (prodolzhenie)* [Educational and Pilgrim Voyage of Pupils of Specialized School for Girls from Tver Eparchy to Kyiv (Continuation)]. *Tverskie EV (Ch. neof.) – Bulletin of Tver Eparchy (Part unof.)*, 3, 85–94 [in Russian].

14. Maksimovich, I. (1845). *Palomnik Kievskii* [Kyivan Pilgrim]. Kiev: F. Gliksberg [in Russian].

15. Kazanskii, K. (Ed.). (1900). *Na iuge: Putevoi dnevnik vospitannikov Samar. dukhov. Seminarii* [At the South: Travel Diary of Pupils of the Ecclesiastical Seminary in Samara]. Samara: tip. Samar. dukhov. Konsistorii [in Russian].

16. Rostislavov, D.I. (1876). *Opyt issledovaniia ob imushchestvakh i dokhodakh nashikh monastyrei* [Experience of the Our Conventual Property and Income Investigation]. Sankt-Peterburg: Tip. Mor. m-va [in Russian].

17. *Osviashchenie Velikoi tserkvi Uspenskoï Kievo-Pecherskoi lavry* [Consacration of Great Church in Kyiv Dormition Caves Lavra]. (1901, August 15). *Kievskie EV (Otdel neof.) – Bulletin of Kyiv Eparchy (Part unof.)*, 16, 740–746 [in Russian].

18. *Palomnichestvo vospitannits Odesskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha chrez Kiev v Moskvu i Troitse-Sergievu lavru* [Pilgrimage Pupils of Specialized School for Girls from Odessa Eparchy to Moscow and Trinity Lavra of St. Sergius through Kyiv]. (1909, November 16). *Kher-*

sonskie EV (Otdel neof.) – Bulletin of Kherson Eparchy (Part unof.), 22, 585–595 [in Russian].

19. Popov, I.G. (1903). *Russkaia narodno-bytovaia meditsina [Russian Folk Medicine of Everyday Life]*. Sankt-Peterburg [in Russian].

20. Titov, F. (Ed.). (1913). *Sviatitel Pavel, mitropolit Tobolskii i Sibirskii (1705 – 1770) [St. Paul, Metropolitan of Tobolsk and Siberian (1705 – 1770)]*. Kiev: [KPL] [in Russian].

21. Sementovskii, N. (1852). *Kiev i ego dostopamiatnosti [Kyiv and Its Places of Interest]*. Kiev: Gubernskoe upravlenie [in Russian].

22. Sofronov, S.G. (2002). Territorialnye aspekty formirovaniia sistemy pravoslavnykh sviatyn (na primere russkikh sviatykh i bogorodichnykh ikon) [Territorial Aspects of the Orthodox Sacred Objects System Organization (Case Study of Russian Saints and Marian Icons)]. *Nasledie i sovremennost: informatsionnyi sbornik – Heritage and Contemporaneity: Informational Digest*, 9, 20–72. Moskva: N.p. [in Russian].

23. Titov, F. (1911). *Kratkoe istoricheskoe opisaniie Kiev-Pecherskoi lavry i drugikh sviatyn i dostoprimechatelnosti goroda Kieva [Short Description of Kyiv Caves Lavra and the Other Sacred Objects and Interesting Places of Kyiv City]*. Kiev: KPL [in Russian].

24. Titov, F. (1909). Kiev-Pecherskaia lavra [Kyiv Caves Lavra]. In N. Glubokovskii (Ed.), *Bogoslovskaia entsiklopediia – Theological Encyclopedia* (Vol. 10, pp. 655–678). Sankt-Peterburg [in Russian].

25. Titov, F. (1910). *Slovo v chetvertok Paskhalnoi sedmitsy i v den izneseniia moshchei prepodobnoi Evfrosinii, igumenii i kniazhny Polotckoi iz Kieva v Polotck. 22 aprelia 1910 goda v Velikoi tserkvi Kiev-Pecherskoi lavry [Say in Bright Thursday, a Day of St. Polotsk Superiress and Princess Euphrosyne's Holy Relics Bearing out Kyiv to Polotsk]*. Kiev: KPL [in Russian].

26. Titov Fedor Ivanovich, protoierei. *Khronologicheskii ukazatel osnovnykh publikatsii [Titov Fedor Ivanovich, Archpriest. Chronological Index of Main Published Works]*. (n.d.). Retrieved from: <http://qoo.by/2uht> [in Russian].

27. Sherotckii, K.V. (1917). *Kiev. Putevoditel [Kyiv. Guidebook]*. Kiev: Kulzhenko [in Russian].

28. Shcheglova, A. (1904, July 1). Poezdka v Kiev i Chernigov vospitannits Bogoslovskoi Tserkovno-Uchitelskoi shkoly [Voyage to Kyiv and Chernihiv of Pupils from Church-Teachers School in Bogoslovsk]. *Tulskie EV (Otdel neof.) – Bulletin of Tula Eparchy (Part unof.)*, 13, 396–408 [in Russian].

29. Shchepanskaia, T.B. (1995). Krizisnaia set (traditsii dukhovnogo osvoeniia prostranstva) [Crisis Network (Traditions in Spiritual Domes-

tication of Space)]. *Russkii Sever: K probleme lokal. grupp – Russian Nord: to the Problem of Local Groups* (pp. 110–176). Sankt-Peterburg: MAE [in Russian].

30. E. Š. (1913–1914). Kyjev, Ruský Jerusalém [Kiev, Russian Jerusalem]. *Rudé květy. Ilustrovaný lidový měsíčník pro zábavu a poučení – Red Flowers. Illustrated Popular Monthly Magazine for Joy and Cognition*, 13, 3, 38–43 [in Chech].

KIZLOVA Antonina – candidate of historical science, doctoral candidate, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (ant_kiz@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

SOCIAL INTERACTIONS OF BRETHREN NEAR THE ST. REV. THEODOSIUS' TOMB IN DORMITION CATHEDRAL OF KYIV PECHERSK LAVRA (late 18th – early 20th century)

The sacred objects keepers were an important link of the social interactions in the sacred places. The superior, monks and novices were the keepers of the sacred objects in the monasteries. In late 18th – early 20th century Kyiv Pechersk Lavra with its numerous miraculous icons and holy relics was a prominent centre of the Kyivan symbolic focus in the Orthodox symbolic core. This monastery is very important for the reconstruction of various communicative practices connected with the Orthodox sacred objects and of the Orthodox monastic devoutness.

The article analyses norms of access to the tomb and elicits the participants of its communicative space design and preservation in order to find out the key features of the social interactions of brethren near the St. Rev. Theodosius' tomb in Dormition Cathedral. The work is based on the inner conventual documents and the works of the visitors of Lavra. The access to the tomb was for several hours after every divine service. The only time the Spiritual Council of Lavra decided to lock the cathedral was late at night in 1893.

The prayers could not visit the St. Rev. Theodosius' tomb in 1900 (during the complex repair of the Cathedral). During their visits the emperor and his family first kissed St. Volodymyr's head and then stopped before the shrine with the Cave Saints' holy relic particles. The common prayers worshipped the Ark with the relics of St. Michael, St. Ste-

phane's finger, the body of Pavel from Tobolsk, the Cave Saints' holy relic particles and St. Volodymyr's head. Sometimes this succession varied. The tomb was suitably decorated and signed. The monks of Lavra and their relatives took part in the space improvement around this sacred object. They bestowed some elements of the precious frame. The Spiritual Council cooperated with the artisans from Kyiv and other localities. Responsibility for these operations was borne by the ecclesiarch himself.

World War I did not stop these processes. The All Saints' Shrine was patterned after the St. Rev. Theodosius' tomb. The donations for the tomb were accepted in Lavra by post as well as from donators' hands. The peak of contribution was at the height of the pilgrimage season. Some benefactors brought their donations into accord with the Spiritual Council. Some of them would send only the squares of cloth and decorative lining. The Spiritual Council selected the guardians for the tomb and for the other shrines in the Cathedral.

It is possible to make a conclusion that the tomb was an object of an especial devoutness of Lavra inhabitants. It also blends in with the other sacred objects in the Cathedral. The comparison with these objects needs further scientific research.

Keywords: Dormition Cathedral of Kyiv Pechersk lavra, late 18th – early 20th century, sacred object keeper, visitor, tomb, relics, cathedral, social interaction.

Стаття надійшла до редакції 21.10.17.

УДК 94(100:477)«1914/1918»:930.2
DOI: 10.24919/2312-2595.40.125521

ЛОЗИНСЬКИЙ Андрій – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності (lozynskiy@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7282-6299>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ «УКРАЇНЦІ НА ФРОНТАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

У статті аналізується теоретико-методологічний науковий доробок висвітлення проблеми «Українці на фронтах Першої світової війни». Показано основні здобутки і тенденції в аналізі ролі й значення сучасної історичної та військово-історичної науки у вивченні визначеної проблеми, з'ясовано ступінь дослідженості окремих її аспектів, виявлено інноваційні концепції.

Ключові слова: Перша світова війна, військовослужбовці-українці, армія, методологія, пізнання, історіографія, військово-історична наука.

ЛОЗИНСКИЙ Андрей – доцент, кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин и социальной работы, Львовский государственный университет безопасности жизнедеятельности (lozynskiy@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7282-6299>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ «УКРАИНЦЫ НА ФРОНТАХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ»

В статье анализируется теоретико-методологический научный потенциал освещения проблемы «Украинцы на фронтах Первой мировой войны». Показаны основные достижения и тенденции в анализе роли и значения современной исторической и военно-исторической науки в исследовании определённой проблемы, выяснена степень изучения отдельных её аспектов, обнаружены инновационные концепции.

***Ключевые слова:** Первая мировая война, военнослужащие-украинцы, армия, методология, познание, историография, военно-историческая наука.*

Постановка проблеми. Виповнюється сто років від завершення Першої світової війни (1914 – 1918) – однієї з найбільших катастроф в історії людства. Віковий ювілей суттєво актуалізує увагу науковців, української громадськості до подій цієї війни. Цілком виправданим є звернення дослідників до питань сутності і значення теоретико-методологічних засад участі українців у бойових діях. Українські офіцери і солдати відіграли значну роль на фронтах Першої світової війни. Їх звитяга і жертвовність були запорукою успішної оборони й атакуючої насаги як російської, так і австро-угорської армій і можуть слугувати яскравим прикладом самовідданості та героїзму для нащадків.

Багатьма вченими доведено, що розвиток науки залежить від загальної атмосфери у країні, суспільно-політичного клімату. Десятиліття радянських командно-бюрократичних методів керівництва згубно вплинули і на військово-історичну науку. Від неї вимагалось здебільшого пропагувати нерідко вигадані успіхи і досягнення тодішньої комуністичної системи. Це призвело до одностороннього зображення минулого – без об'єктивного вивчення і розкриття труднощів та суперечностей військово-історичної науки. Тому питання дослідження теоретико-методологічних аспектів участі військовослужбовців-українців у Першій світовій війні й подальшої їх боротьби за національну державність є важливим і актуальним напрямом сучасних історичних пошуків.

Важливість запропонованої наукової розробки пояснюється також тим, що відтворення основних етапів діяльності українських військово-службовців сприятиме реконструкції процесу становлення та історичного розвитку збройних формувань України доби визвольних змагань, утвердженню військових традицій для будівництва сучасних Збройних Сил України та ступеню впливу на духовну культуру української нації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що базовими положеннями методології дослідження проблеми «Українці на фронтах Першої світової війни», є засади, розроблені у роботах вітчизняних вчених Володимира Бережинського, Анатолія

Буравченкова, Ігоря Ветрова, Володимира Великочия, Валерія Волковинського, Віталія Гайсенюка, Володимира Головченка, Віктора Голубка, Ярослава Дашкевича, Леонтія Дещинського, Дениса Журавльова, Ніни Загребельної, Володимира Заполовського, Івана Карпинця, Олександра Колянчука, Юрія Котляра, Станіслава Кульчицького, Олексія Кураєва, Олександра Лисенка, Миколи Лазаровича, Володимира Литвина, Миколи Литвина, Кіма Науменка, Івана Патера, Олександра Реєнта, Валерія Солдатенка, Ярослава Тинченка, Павла Ткачука, Володимира Трофимовича, Галини Турченко, Петра Удовиченка, Павла Усенка, Богдана Янишина та ін., а також зарубіжних науковців: росіян – Ніколая Агєєва, Олександра Асташова, Євгенія Барсукова, Юрія Бахуріна, Сергея Волкова, Ігоря Гребьонкіна, Константіна Залесского, Віктора Ізонова, Антона Керсновського, Деніса Козлова, Владіміра Лукіна, Максима Оськіна, Георгія Порхунова, Валентіна Рунова, Єлени Сенявської, Анатолія Уткіна, Вячеслава Шацілла, Алексея Шішова, Віктора Шункова; білоруса Вячеслава Бондаренка; британців – Мартіна Гілберта, Ніка Корніша, Ентоні Сміта, Нормана Стоуна, Джона Террайна, Дональда Фостена; німця Рейнхарда Шеєра; швейцарця Якоба Буркгардта, шведа Петера Енглунда та ін. Для якісного дослідження проблеми «Українці на фронтах Першої світової війни» необхідна оптимізація наукового пошуку, застосування досконалого інструментарію. Таким засобом у сучасній науці є методологія. Деталізуючи сутність терміна «методологія», український професор Ольга Скакун наголошує, що це – «система принципів та логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки» [20, 13].

Метою статті є аналіз теоретико-методологічних аспектів дослідження проблеми «Українці на фронтах Першої світової війни».

Вибір методології зумовлений специфікою досліджуваної проблеми, предметом дослідження, його метою і завданнями. Відомо, що методологія науки – це широко розгалужена логічна система світоглядних, загальнонаукових й специфічних понять, прийомів і принципів, які дозволяють досліджувати, описувати й прогнозувати розвиток певної галузі наукового знання, що розглядається з достатньо високим рівнем вірогідності. Виходячи з методології, формуються логіко-методологічні основи дослідження з

урахуванням усіх категорій і розділів наукового знання, які визначають структуру дослідження з точки зору системного підходу і на належному рівні узагальнення та систематизації як самостійної галузі наукового знання [10]. Одна з них – військово-історична наука. Вона, як наголошує сучасний український військовий дослідник Андрій Светлов, є завжди глибоко національною, як і національна військова доктрина. Тому всі події і явища треба розглядати, узагальнювати й оцінювати з національних позицій, погляду відповідності їх інтересам українського народу й Української держави [19, 95].

При цьому слід зазначити, що методологічна база цієї галузі історичного знання сьогодні ще не зовсім сформувалась у межах окремо взятої концепції. У радянській науці далі тлумачення положень марксизму-ленінізму про війну і армію справа не дійшла. Відмова від постулатів марксистського вчення створила нову ситуацію для формування сучасної методології досліджень військово-історичної науки. Саме історія на основі знань про сутнісні закономірності та взаємозв'язки процесу розвитку військової справи почала розкривати тенденції розвитку тих чи тих галузей військової проблематики, стала методологічною основою для дослідження питань військової історії. Сьогодні очевидно, що, з одного боку, військова історія має бути складовою частиною історії, з іншого, вона є методологічною основою для дослідження різних проблем війни і армії. Структура вітчизняної наукової військової історії, на думку сучасного українського військового дослідника Володимира Бережинського [1], включає такі складові частини, як історія воєн, історія військового мистецтва і думки, історія будівництва збройних сил, історія озброєння та військової техніки, а також спеціальні напрями воєнної історії – історіографію, джерелознавство та військову статистику.

Важливими складовими методології дослідження участі українців на фронтах Першої світової війни є спеціальні методи, способи і прийоми, що використовувалися при проведенні військово-історичного дослідження як раніше, так і розроблені з урахуванням їх розвитку в сучасних умовах. При цьому слід орієнтуватися на методологію пізнання загальнофілософського чи загальнонаукового рівнів, сучасні досягнення історії та інших наук [3; 7].

Вияткове значення має використання комплексного підходу, що забезпечує вивчення історичних, економічних, соціальних, ідеологічних факторів впливу на формування, становлення й еволюцію українських збройних підрозділів у часи війни. Це гарантує достовірність і об'єктивність досліджуваної проблеми, дає змогу уникнути заполітизованості й упередженості, сприяє охопленню широкого кола джерел для отримання достовірних результатів, а, головне, стає важливою умовою для розкриття поставленої мети, змісту, напрямів історичного процесу участі українських військовослужбовців у бойових діях на фронтах Першої світової війни.

Специфіка категорій галузей науки впливає також з об'єкта наукових досліджень. Тому важливе значення для з'ясування сутності категорій, що визначають зміст діяльності українців на фронтах Першої світової війни, має систематизація, доповнення та взаємоузгодження відповідного понятійного апарату. Підхід щодо характеристики залученого понятійного апарату має розроблятися на основі узагальнення сучасних наукових досліджень формування термінології військово-історичної науки, а також аналізу наукової лексики, що використовувалася у цих працях. Слід зазначити, що великим досягненням українських вчених стала розробка понятійно-термінологічного інструментарію для осмислення сутності Першої світової війни і ролі в ній українського вектору. З огляду на це на особливу увагу заслуговує низка енциклопедичних та довідкових видань, що побачили світ за роки незалежності [11; 5; 9; 12; 16; 17].

Важливе значення для розкриття сутності досліджуваної проблеми має визначення таких її основних понять, як війна і армія. Війна – це складне суспільно-політичне явище, продовження політики насильницькими засобами [4, 337]. За «Коротким оксфордським політичним словником» війна характеризується як збройний конфлікт між двома або більшою кількістю сторін, який зазвичай відбувається задля досягнення політичних цілей [15, 104]. Система знань про війну і армії передбачає дослідити соціально-політичну сутність війни, її вплив на всі процеси життєдіяльності суспільства в ході ведення бойових дій; вивчити конкретні напрями будівництва армії та інших збройних формувань, форми і способи ведення війни з властивими їй законами і закономірностями; оці-

нити форми і засоби ведення боротьби з противником (ідеологічні, економічні, науково-технічні, дипломатичні та ін.), підпорядкувавши їх інтересам успішного ведення військових дій.

Неоднозначне тлумачення у світовій та вітчизняній науковій літературі знаходить поняття «політика і війна», адже війну неможливо відокремити від політики та владних відносин, і лише у цьому контексті вона може бути витлумачена адекватно. Узагальнюючи думки представників різних галузей науки, можна констатувати, що дефініції «політика і війна» – це свідомий і цілеспрямований вплив державної політики, покликаний з допомогою війни сприяти ефективному розв'язанню поставлених державою та її військовим керівництвом завдань.

Враховуючи широку спектральність поняття «політика і війна», важливо визначити сутність категорії «військовий чинник», адже він є засобом здійснення воєнної політики. Поняття «військовий чинник» – одне із загальноприйнятих у сучасній військовій історії. Його застосовують щодо характеристики способів, форм, засобів і методів реалізації воєнної політики, оцінювання сутності її здійснення, оскільки на різних етапах історичного розвитку вона може суттєво видозмінюватися. Вперше до поняття «військовий чинник» звернувся на початку XIX ст. російський історик Ніколай Карамзін [13]. У працях радянських вчених закріпилося трактування військового чинника як значимого фактора для політичного розвитку країни [18]. Західна історіографія робить спроби переглянути традиційні погляди на сутність військового чинника. Вона почала розглядати його як основу захисту інтересів держави. Військовий чинник почав більш залежати від політичних та соціально-економічних завдань, які розв'язує держава у процесі реалізації воєнної політики [6]. На сучасному етапі, розкриваючи значення військового чинника, необхідно наголосити про вплив на трансформацію його змісту процесу врегулювання «українсько-го питання» напередодні і в роки Першої світової війни.

Для кращого розуміння взаємозв'язку вищезазначених категорій важливо окреслити трактування поняття «Перша світова війна». Без аналізу його змісту і сутності проблема участі українців на фронтах світової війни не може бути ґрунтовно досліджена. Це пояснюється передусім необхідністю усвідомлення ролі війни щодо ставлення до неї з боку державної влади й громад-

ськості, і на цій підставі визначення характеру ставлення до неї з боку всієї армії та військовослужбовців. Категорія «Перша світова війна» становить особливий ракурс аналізу явищ і процесів, де оцінюється наявність сприятливих та несприятливих, минулих, поточних й потенційних умов, що впливають, або здатні впливати на існування і розвиток відповідного процесу.

Значну роль для дослідження питань участі українців на фронтах Першої світової війни відіграє принцип достовірності отриманих даних. У ході військово-історичного дослідження достовірність досягається підвищенням об'єктивності оцінок, виявленням найбільш істотних для досліджуваного предмета причиново-наслідкових зв'язків, що можуть бути реалізовані з урахуванням низки факторів, серед яких обов'язковими є: використання сучасних методів збору і обробки вихідної інформації, у тому числі і спеціальної при вивченні конкретної галузі військової історії; перехресної перевірки інформації з різних джерел; збільшення масиву статистичного і фактологічного матеріалу; правильний вибір показників оцінки історичної події, явища або процесу та ін. Дотримання цього принципу має враховуватися для забезпечення неупередженості аналізу місця і ролі військовослужбовців-українців у ході бойових дій на фронтах світової війни. Зокрема, йдеться про відбір історичних джерел, що мають забезпечити можливість різнобічної реконструкції реальної картини участі українців у цих подіях. Вони відбираються, виходячи з рівня їх достовірності, що забезпечить можливість проведення неупередженого історичного аналізу.

Важливе значення має застосування принципу системності [2]. У контексті досліджуваної проблеми мова йде про реалії посилення державного втручання в організацію військової справи під час війни та його змістової характеристики. Застосування принципу системності дає змогу, також розглянути процес формування української національної армії (розробку військового законодавства доби УНР, Української Держави та ЗУНР) як цілісної системи заходів держави, спрямованих на підтримання власних збройних сил. Завдяки принципу системності процес формування національної армії можна розглядати як невід'ємну складову (підсистему) усієї державотворчої парадигми, тісно пов'язаної з ре-

гулюванням таких галузей, як розв'язання кадрових питань армії та її озброєння.

Можливість аналізу сукупності компонентів, що впливали на організацію військової діяльності Легіону українських січових стрільців спочатку в складі збройних сил Австро-Угорщини, а згодом і в армії УНР забезпечує використання принципу багатовекторності. Крім того, посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, що передбачає аналіз усієї сукупності історичних джерел, а також врахування різноманітних впливів на процес підготовки і зберігання документальної інформації. Визначення подібних впливів дає можливість відмежувати документи, підготовлені «на замовлення» з метою догодити певному керівництву, від об'єктивно висвітлених документальних фактів певної ситуації. Роль принципу всебічності полягає також у тому, що головні події Першої світової війни повинні досліджуватись у взаємозв'язках і взаємодії з іншими процесами, зокрема, військовою політикою та стратегією.

Важливою передумовою реалізації завдань історіографії проблеми участі українців на фронтах Першої світової війни має принцип спадкоємності, що часто ігнорувався. Його дотримання дає змогу забезпечити зв'язок нових знань із науковим надбанням попередників та уникати суб'єктивізму в оцінці тих чи тих історичних подій світової війни. Для об'єктивного дослідження, як наголошував на початку XX ст. французький соціолог і етнолог Еміль Дюркгейм, «потрібно обирати лише групу явищ, визначених заздалегідь певними загальними для них зовнішніми ознаками, і включити в це ж дослідження всі явища, що відповідають даному визначенню» [8, 58]. На цьому акцентував і відомий радянський та російський вчений у галузі методології історії, джерелознавства та історіографії, академік АН СРСР Іван Ковальченко [14].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, стає очевидною важливість запропонованої наукової розробки, присвяченої послідовному розв'язанню низки наукових завдань, що у сукупності розкривають всі особливості процесу участі військовослужбовців-українців на фронтах Першої світової війни. Утім, слід зауважити про недостатнє вивчення методологічних аспектів досліджуваної проблеми. Методологія багата значним

фактичним матеріалом і сьогодні перебуває на етапі формування, й тому продовжує залишатися одним із важливих та актуальних завдань розвитку вітчизняної і світової історичної науки.

Література

1. Бережинский В.Г. Структура и уровни военно-исторического исследования / В.Г. Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины, 2002. – 40 с.
2. Блауберг И.В. Философский принцип системности и системный подход / И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 39–52.
3. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк : РВВ ВДУ імені Лесі Українки, 1998. – 189 с.
4. Военный энциклопедический словарь : в 2 т. / редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золотарев, В.М. Карев и др. – М. : Большая Российская энциклопедия ; РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – Т. 1. – 848 с.
5. Гелей С. Короткий історичний термінологічний словник / С. Гелей, Я. Малик. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 188 с.
6. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории : в 4 т. / Ганс Дельбрюк ; пер. с нем. А.К. Рачинский ; ред. Г.Л. Ломакина. – СПб. : Изд-во «Наука» ; «Ювента», 1997. – Т. 4. – 367 с.
7. Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г.Г. Денисенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 289 с.
8. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр., послесловие и примечание А.Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
9. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2011. – Т. 8 : Па – Прик. – 520 с.
10. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії / Л.О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
11. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
12. Історія війн і збройних конфліктів в Україні : енциклопедичний довідник / авт.-упоряд. О.І. Гуржій та ін. – К. : Вид-во гуманітарної л-ри, 2004. – 520 с.
13. Карамзин Н.М. История государства Российского : в 12 т. / Н.М. Карамзин. – М. : Изд-во АН СССР, 1984. – Т. 4. – 623 с.

14. Ковальченко І.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 487 с.
15. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. Ієн Маклін, Алістер Макмілан ; пер. з англ. В. Сидоров, Д. Тарашук, П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
16. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І. Римаренко (відпов. ред.) та ін. ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – 942 с.
17. Малий словник історії України / В.А. Смолій (відпов. ред.) та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
18. Разин Е.А. История военного искусства : в 3 т. / Е.А. Разин. – СПб. : ООО «Издательство Полигон», 1999. – Т. 2. – 656 с. ; Т. 3. – 736 с.
19. Светлов А.С. Предмет військової історії України / А.С. Светлов // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII–XIX. – С. 89–96.
20. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підруч. / О.Ф. Скакун. – Х. : Консул ; Харківський ун-т внутрішніх справ, 2000. – 704 с.

References

1. Berezhinskii, V.G. (2002). *Struktura i urovni voenno-istoricheskogo issledovaniia [Structure and levels of military and historical research]*. Kiev: Nauchno-issledovatel'skii tsentr humanitarnykh problem Vooruzhennykh Sil Ukrainy [in Russian].
2. Blauberger, I.V., Sadovskii, V.N., & Iudin, E.G. (1978). *Filosofskii printsep sistemnosti i sistemnyi podkhod [Philosophical principle of system and system approach]*. *Voprosy filosofii – Philosophical issues*, 8, 39–52 [in Russian].
3. Bondarenko, H. (1998). *Istorychne piznannia: pytannia teorii i praktyky [Historical knowledge: questions of theory and practice]*. Lutsk: RVV VDU imeni Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
4. Gorkin, A.P., Zolotarev, V.A., Karev, V.M. et al. (Eds.). (2001). *Voennyi entciklopedicheskii slovar [Military encyclopaedia dictionary]*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Moscow: Bolshaia Rossiiskaia entciklopediia; RIPOL KLASSIK [in Russian].
5. Helei, S., & Malyk, Ya. (1999). *Korotkyi istorychnyi terminolohichnyi slovnyk [Consize historical terminology dictionary]*. Lviv: Kooposvita [in Ukrainian].
6. Delbriuk, G. (1997). *Istoriia voennogo iskusstva v ramkakh politicheskoi istorii [History of military art within the framework of political history]*. G.L. Lomakina (Ed.). (A.K. Rachinskii, Trans.). (Vols. 1–4; Vol. 4). Saint Petersburg: Nauka; Iuventa [in Russian].

7. Denysenko, H.H. (2011). *Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhennia kulturnoi spadshchyny [Military history of Ukraine in the context of research and preservation of cultural heritage]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

8. Diurkgeim, E. (1995). *Sotsiologiiia. Ee predmet, metod, prednaznachenie [Sociology. Its subject, method and purpose]*. A.B. Gofman (Ed., Trans.). Moscow: Kanon [in Russian].

9. Smolii, V.A. et al. (Eds.). (2011). *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Ukrainian historical encyclopaedia]* (Vols. 1–10; Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

10. Zashkilniak, L.O. (1996). *Vstup do metodolohii istorii [Introduction into historical methodology]*. Lviv: LONMIO [in Ukrainian].

11. Lytvyn, V.M., Husiev, V.I., & Sliusarenko, A.H. (2002). *Istoriychna nauka: terminolohichni i poniatiinyi dovidnyk [Historical science: terminological and conceptual dictionary]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

12. Hurzhii, O.I. et al. (Eds.). (2004). *Istoriia viin i zbroinykh konfliktiv v Ukraini: entsyklopedychnyi dovidnyk [History of wars and armed conflicts in Ukraine: encyclopaedia]*. Kyiv: Vydavnytstvo humanitarnoi literatury [in Ukrainian].

13. Karamzin, N.M. (1984). *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo [History of the Russian state]* (Vols. 1–12; Vol. 4). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].

14. Kovalchenko, I.D. (2003). *Metody istoricheskogo issledovaniia [Methods of historical research]* (2nd ed., rev.). Moscow: Nauka [in Russian].

15. Maklin, I., Makmilan, A. et al. (Eds.). (2005). *Korotkyi oksfordskyi politychnyi slovnyk [Consise Oxford Dictionary of Politics]*. (V. Sydorov, D. Tarashchuk, & P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

16. Rymarenko, Yu.I. et al. (Eds.). (1996). *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva [Consise ethno-state studies encyclopaedia]*. Kyiv: Henesa; Dovira [in Ukrainian].

17. Smolii, V.A. et al. (Eds.). (1997). *Malyi slovnyk istorii Ukrainy [Consise dictionary of Ukrainian history]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

18. Razin, E.A. (1999). *Istoriia voennogo iskusstva [History of military art]* (Vols. 1–3; Vols. 2–3). Saint Petersburg: Poligon [in Russian].

19. Svetlov, A.Ye. (2006). Predmet viiskovoi istorii Ukrainy [The subject of Ukrainian military history]. *Sumska starovyna – Sumy antiquity, 18–19*, 89–96 [in Ukrainian].

20. Skakun, O.F. (2000). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law]*. Kharkiv: Konsul; Kharkivskyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

LOZYNSKYI Andriy – associate professor, candidate of historical science, associate professor of the Department of Humanities and Social Work, Lviv State University of Life Safety (lozynskiy@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7282-6299>

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE PROBLEM «UKRAINIANS ON THE FIRST WORLD WAR BATTLEFRONTS»

In order to do a qualitative study of the problem «Ukrainians on the First World War battlefronts» it is necessary to apply perfect tools and optimize scientific research. Such a means in modern science is methodology – a system of principles and logical techniques, specific means of studying the subject of science. The science of methodology is a broadly developed logical system of ideological, general scientific and specific concepts, techniques and principles which makes possible to explore, describe and predict the development of a certain field of scientific knowledge with a rather high probability.

Based on the scientific methodology, the logical and methodological foundations of the study are developed taking into account all categories and sections of scientific knowledge that determine the structure of the research from the point of view of the system approach and at the appropriate level of generalization and systematization as an independent branch of scientific knowledge. The necessary components of the methodology include special methods and techniques used in conducting military and historical research. One should be guided by the methodology of knowledge of general philosophical or general scientific levels, modern achievements in history and other sciences. Of great importance is the use of an integrated approach that ensures the study of historical, economic, social, and ideological factors affecting the formation and evolution of Ukrainian armed units during World War I.

It is important to clarify the essence of the categories defining the content of the activities of Ukrainians on the First World War battlefronts, systematizing, supplementing and coordinating the corresponding conceptual apparatus. The approach to the characteristics of the attracted conceptual apparatus should be developed on the

basis of the generalization of modern scientific research on the formation of the terminology of military and historical science, as well as the analysis of the scientific vocabulary used in these works. To reveal the essence of the problem under study, it is necessary to identify the following basic concepts, such as «war and army», «politics and war», «military factor», «First World War» etc. Without an analysis of their content and essence, the problem of Ukrainian participation in the war frontiers cannot be thoroughly researched. This is explained, first of all, by the need to understand the role of the war in relation to the attitude of the state and the public towards it, and on this basis, determining the character of the attitude towards it by the whole army and servicemen.

The principle of the reliability of the data obtained, the principle of systematicity, the multi-vector principle, the principle of comprehensiveness, the principle of continuity etc. will ensure the possibility of conducting an impartial military and historical analysis, play a significant role in the study of the issues of Ukrainian participation in the fronts of the First World War.

Keywords: First World War, Ukrainian servicemen, army, methodology, cognition, historiography, military and historical analysis.

Стаття надійшла до редакції 02.11.17.

УДК [37(477.83/.86):329(=411.16)]«1918/1939»
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123248

РУДА Оксана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (oxana.ruda@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

ОСВІТНЄ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ

У статті висвітлено освітню діяльність єврейських політичних партій міжвоєнної Галичини. Польська держава не забезпечила єврейській спільноті належних умов для здобуття освіти рідною мовою. Відзначено, що євреї змушені були самотійно створювати умови для повноцінного вивчення рідної мови (іврит чи їдиш), культивувати національні традиції та розвивати культуру. Єврейські політичні партії через вплив на освітні товариства долучалися до заснування початкових і середніх навчальних закладів з мовами викладання їдиш, іврит чи двомовних. Належна увага відводилася організації різноманітних форм позашкільної освіти, а також збереженню національної свідомості єврейського населення краю.

Ключові слова: Галичина, Друга Річпосполита, політичні партії, освітня діяльність, національна свідомість.

РУДА Оксана – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт украиноведения им. Ивана Крип'якевича НАН Украины (oxana.ruda@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ВОПРОС В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕВРЕЙСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ МЕЖВОЕННОЙ ГАЛИЧИНЫ

В статье освещена образовательная деятельность еврейских политических партий межвоенной Галичины. Польское государство не обеспечило еврейской общине надлежащих условий для получения образования на родном языке. Отмечено, что евреи

вынуждены были самостоятельно создавать условия для полноценного изучения родного языка (иврит или идиш), культивировать национальные традиции и развивать культуру. Еврейские политические партии путем воздействия на образовательные общества приобщались к учреждению начальных и средних учебных заведений с языками преподавания идиш, иврит или двуязычных. Должное внимание уделялось организации различных форм внешкольного образования, а также сохранению национального сознания еврейского населения края.

Ключевые слова: Галичина, Вторая Речь Посполитая, политические партии, образовательная деятельность, национальное сознание.

Постановка проблеми. Шкільництво в Другій Речіпосполитій, і в Галичині зокрема, розвивалося у контексті повоєнних змін у цілій Європі. Цей процес висунув на перший план національні цінності (відчуття особистої безпеки та національної ідентичності), що стало можливим лише завдяки опертю виховання на державотворчу ідею. На школу як одну з головних складових системи в цьому процесі покладалася «державно-виховна місія». В окреслений період польська освітня політика була узгоджена з політикою державною, а проблема школи піднялася до рангу загальнодержавної. М. Чепіль відзначає, що для реалізації своїх політичних намірів влада обрала якнайкраще знаряддя – початкову школу, всіма силами намагаючись прищепити її вихованцям польські ідеали, без жодних «домішок» історії та культури інших народів, які проживали у цій державі. Таким діям урядовців протистояли непольські культурно-освітні товариства, політичні партії та духовенство, які усвідомлювали важливість збереження національних традицій, мови та національної ідентичності [7, 79 – 81]. Питання здобуття молоддю освіти рідною мовою залишалося впродовж міжвоєнних років одним із пріоритетних завдань єврейських політичних партій, адже розвиток шкільництва, його зміст і характер, доступність для всього населення визначають ступінь культури народу. Вивчення історичного досвіду єврейського населення Галичини, яке спромоглося у складних суспільно-політичних та економічних умовах розширити мережу приватного національного шкільництва, організувати різноманітні форми позашкільної освіти, донині викликає значне зацікавлення учених.

Аналіз основних досліджень і публікацій засвідчує, що одним з перших становище національних меншин у міжвоєнній Польщі, а також розвиток шкільництва висвітлив польський дослідник З. Урбаньскі [17]. Розвитку культури та освіти єврейського населення міжвоєнної Польщі, діяльності єврейських політичних партій присвячені праці Е. Мендельсон [12], Ч. Бжози [6]. Впливи політичних партій на єврейське шкільництво проаналізовано в англомовних працях М. Айзенштайн [9] і Дж. Бекона [5]. Діяльність єврейських політичних партій на західноукраїнських землях представив український дослідник М. Гон [1]. Окремі аспекти освітньої політики Другої Речіпосполитої та проблеми функціонування єврейського шкільництва висвітлив Р. Романцов [14]. Нарис діяльності навчальних закладів єврейського населення краю зробив В. Меламед [2]. Однак освітню діяльність єврейських політичних партій Галичини, які опікувалися розвитком національного шкільництва, ці дослідники висвітлювали фрагментарно.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити роль єврейських політичних партій у розвитку приватного національного шкільництва міжвоєнної Галичини.

Для єврейської спільноти Другої Речіпосполитої характерною була політична різновекторність. Однак загальнопольськими були лише деякі політичні партії, натомість переважна більшість мала локальний характер, поширюючи свій вплив винятково на певні регіони. Особливостями єврейських політичних партій було те, що, по-перше, вони належали до так званих світових партій, саме на міжнародних конгресах обиралися їх керівні органи та встановлювався єдиний обов'язковий для всіх напрям політичної діяльності; по-друге, єдиною суттєвою відмінністю між єврейськими політичними силами було ставлення до палестинського питання [6, 247]. Загалом же єврейська спільнота більше цікавилася проблемами економічними (економічна криза та зубожіння населення призвели до поширення серед них «депресивних настроїв») чи освітніми (освіта традиційно відігравала важливу роль у єврейській культурі), натомість менше політичними, що й пояснює певну політичну пасивність євреїв [VI, 16; IV, 40].

Своєрідним поштовхом до активної розбудови приватного єврейського шкільництва стала освітня політика влади, спрямована на асиміляцію єврейського населення. Польська держава не лише

не дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов так званого Малого Версальського договору від 28 червня 1919 р. у питанні організації єврейських початкових шкіл з рідною мовою навчання, а й запровадила «*numerus clausus*», тобто відсоткову норму для непольських студентів у вищих навчальних закладах. Усвідомлюючи негативні наслідки цієї політики для молоді, єврейські політичні партії та культурно-освітні товариства спрямували значні зусилля на розвиток приватного національного шкільництва [VIII, 26 – 29]. До цих приватних навчальних закладів належали: релігійні школи, які займали домінуючі позиції, оскільки традиційна освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії; мішані школи (приймали на навчання учнів різних національностей, працевлаштовували світських учителів і духовенство); світські школи (усунули з навчального та виховного процесу релігійні доктрини та обмежили вивчення релігії), де навчання проводилося мовами іврит, ідиш, польською і на івриті, польською та ідиш [15, 118].

Найрозвиненішу систему приватного релігійного шкільництва мала партія ортодоксальних євреїв «Агудас Ізраель» (*Agudas Isroel*, Об'єднання Ізраїлю), заснована (1914) у Катовіцах як складова однойменної світової організації. Її діяльність поширювалася на Львівське, Станиславівське та Тернопільське воєводства, де партія на початку 20-х рр. налічувала майже 4 500 активних членів [V, 83; 2, 161]. Політична програма партії опиралася на релігійні постулати. Її метою було влаштування життя євреїв згідно із засадами юдаїзму та національних традицій, а основними завданнями – захист релігійних прав євреїв, зміцнення і поширення засад єврейської релігії серед одновірців; створення і субсидіювання релігійних шкіл усіх типів; відстоювання громадянських прав; створення робітничих майстерень, професійних шкіл; організація у Палестині сільськогосподарських поселень для євреїв-ортодоксів тощо. Партія здобула підтримку польської влади завдяки як лояльності до неї, так і тому, що не вимагала національної автономії для євреїв [V, 84; 17, 242 – 243; 5, 48 – 69; 1, 53]. «Агудас Ізраель» уважала поняття єврейської національності другорядним стосовно релігії, хоча євреїв окремим народом все ж визнавала. Для партії не існувало поняття національної мови: її функції покладали на іврит як мову релігійної літератури й філософських праць та ідиш як повсякденну мову [V, 84 – 85; 16, 108].

«Агудас Ізраель» опікувалася хедерами і талмуд-торами для хлопчиків, організовувала численні відчити та віча на теми виховання молоді і необхідності відкриття релігійних навчальних закладів. Члени партії виступали проти навчання у єврейських школах юдаїзму за програмами, затвердженими міністерством освіти, оскільки ті не відповідали основним принципам єврейської релігії [VII, 20]. З 1929 р. під керівництвом партії діяла Центральна освітня організація «Хорев» (Chojrew), яка зосередилася на розбудові релігійних шкіл з навчанням мовою ідиш (згодом частину предметів викладали польською мовою), адже від розвитку освіти залежало збереження національної свідомості євреїв. Через розширену мережу релігійного шкільництва партія здобула значний вплив на молодь. Зокрема, у Львові партія утримувала декілька релігійних шкіл: школу «Есодей Гатора», «Мецивтей Ортора», школу для дівчат «Бейт Якуб». Станом на 1936 р. під керівництвом партії було 367 шкіл для хлопців і 248 – для дівчат, які сприяли збереженню релігійної та звичаєвої окремішності євреїв. Частина єврейської спільноти вбачала у них гарантію збереження єдності між євреями та засіб протидії асиміляції єврейського населення [VI, 402; 12, 94 – 95; 2, 161].

Ідеологічними опонентами ортодоксальних єврейських політичних партій були світські політичні течії, які поділялися на дві цілковито відмінні національні групи: сіоністів і фолькістів. Сіоністи, які вважали євреїв окремим народом [V, 81], розв'язання єврейської проблеми в світі вбачали у створенні незалежної держави в Палестині та організації масової еміграції євреїв з усіх держав. Національною мовою мав стати іврит, пов'язаний з історичними традиціями. Оскільки більшість польських євреїв не розмовляли вільно на івриті, їм дозволялося послуговуватися мовою ідиш або польською, доки іврит не вдасться перетворити з мови релігійних писань на повсякденну [16, 109 – 110].

Сіоністська організація в Польщі (Histachdruth ha'Syjonith be'Polonijah) була складовою Світової сіоністської організації, однак у регіональній політиці зберігала самостійність [1, 45]. У 1918 р. у Польській державі діяло чотири сіоністські федерації: у Варшаві, Львові, Кракові, Вільні (у 20-х рр. була перенесена до Варшави), відмінності між якими зумовлювалися територіально та історично. У Галичині домінували помірковані тенденції, зі

схильністю до компромісів з владою. Галицькі сіоністи були міцніше пов'язані з польською культурою, ніж сіоністи з інших теренів Польщі [10, 116 – 117]. Партія мала близько 350 провінційних відділів, поширювала впливи на громадські та економічні інституції. Найбільше уваги приділяла молоді, яку згуртовувала як для роботи в Галичині, пов'язаної з пропагуванням сіоністських ідей, так і для еміграції до Палестини [14, 129; 11, 51].

Сіоністські партії до середини 30-х рр. XX ст. відігравали значну роль у політичному житті польських євреїв. Вони ставили перед собою два основні завдання: по-перше, створити єдиний національний центр, а згодом – єврейську державу в Палестині; по-друге, здобути для євреїв Польщі статус національної меншини та реформувати єврейські релігійні гміни у місцеві національно-політичні представницькі центри [6, 248]. Наголошуючи на своїй громадянській відданості Польщі, сіоністи вимагали визнання євреїв окремим народом, надання їм національної автономії, забезпечення представництва в Лізі Націй тощо [13].

У міжвоєнні роки сіоністи активно розвивали приватні національно-івритські школи, які сприяли формуванню національної свідомості євреїв. Владні кола всіляко підтримували сіоністські школи з навчанням на івриті, активний розвиток яких припав на 1926 – 1932 рр. Загалом санаційний табір з початку 30-х рр. відкрито підтримував сіоністів, а також пропаговану ними еміграцію євреїв до Палестини, убачаючи в цьому спосіб розв'язання єврейського питання в Польщі [14, 129; 11, 51]. Розгалужену мережу шкільництва з мовою навчання іврит утримувало культурно-освітнє товариство сіоністів «Тарбут» («Tarbut», «Культура»), яке пропагувало ідею навернення євреїв до старосєврейської культури. Найактивнішу діяльність з розвитку шкільництва товариство провадило в Львівському воєводстві (у 1927/28 н. р. тут діяли чотири семінарії для вихователів дошкільних закладів, сім початкових шкіл, одна гімназія, дві учительські семінарії), а також співпрацювало з івритськими товариствами в Тернопільському та Станіславівському воєводствах («Тарбут» тут мав відповідно дві і одну семінарії для вихователів) [IX, 54]. У 1927/28 н. р. під керівництвом товариства діяли 234 навчальні заклади (141 початкова школа, 15 гімназій, 5 учительських семінарій, 2 педагогічних курсів, 71 семінарія для вихователів дошкільних закладів) зі 24 099 учнями

та 970 учителями. Основний акцент у навчальних закладах робився на вивченні івриту, пізнанні світської єврейської культури, історії та традицій, натомість менше годин відводилося на предмети юдаїстики. У другій половині 20-х рр. XX ст. у цих школах навчалися третина школярів єврейських приватних початкових навчальних закладів [9, 56; 8, 250 – 259].

Під впливом сіоністів перебувало Товариство єврейських середніх шкіл (*Towarzystwo Żydowskich Szkół Średnich*), яке діяло в Галичині. Основним завданням шкіл, якими воно опікувалося, було виховання добрих польських громадян з «прищепленням їм релігійного та національного єврейського духу» [8, 245 – 246, 266 – 267]. Сіоністи також опікувалися створеним 1918 р. у Львові Єврейським товариством початкової та середньої школи (*Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej*), основною метою якого було заснування навчальних закладів, де школярів навчали івриту та виховували в сіоністському дусі. Філії товариства діяли у всіх галицьких воєводствах [XI, 1072].

До сіоністського політичного табору належала створена в 1902 р. Організація сіоністів ортодоксів «Мізрахі» («*Histadruth Mizrahi*»), яка провадила національно-єврейську політику. Організаційно партія поділялася на три автономні територіальні структури з центрами у Варшаві, Кракові та Львові, мала 362 відділи і близько 22 790 членів. Партійні діячі вважали за можливе розв'язання єврейського питання шляхом здобуття національної автономії, одночасно підтримуючи еміграцію євреїв до Палестини задля відродження національної держави. Культурно-національний розвиток мав відбуватися на засадах релігії та єврейської традиції мовою іврит за одночасного вивчення польської мови, історії і культури [V, 88].

Від загальних сіоністів «Мізрахі» відрізнялася трактуванням місця релігії у житті єврейської спільноти, яка мала верховодити над усіма аспектами єврейського життя, і лише в шкільництві могли бути запроваджені світські предмети. Партія виступала за відкриття релігійних єврейських шкіл, які давали б повну світську освіту відповідно до міністерської програми. Водночас домагалася повної шкільної автономії для євреїв з правом контролю з боку державних органів [XII, 493 – 494].

«Мізрахі» провадила активну культурну та освітню діяльність, створювала й утримувала власні початкові та середні школи з мовами навчання іврит і польською. Члени партії організовували вечірні школи для працюючої молоді, де поряд із загальноосвітніми предметами, Торою та Талмудом, викладали іноземні мови, історію єврейського народу, іврит. У різних містах Галичини діяли вечірні курси для молоді з вивчення івриту, єврейської історії та традицій, які мали сприяти формуванню у молодих євреїв національної свідомості [4, 55]. Також «Мізрахі» опікувалася культурно-освітнім товариством «Ябне» («Jabne»), виховна концепція якого полягала у поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури. За сприяння партії «Ябне» утримувало дошкільні навчальні заклади, початкові школи, освітні курси, здійснювало нагляд за належним викладанням івриту та предметів юдаїстики в єврейських школах. У 1938 р. шкільна мережа товариства охоплювала 150 навчальних закладів з майже 25 000 учнів. Навчання велося мовами ідиш (у південно-східних воєводствах) і польською (у центральних воєводствах) [VI, 402; V, 89 – 92].

До сіоністської політичної сили належала також остаточно оформлена в 1926 р. Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон правиця (Jidisze Socjalistisz-Demokratisze Arbeter Partaj «Poalej Cion», «Робітники Сіону»). У 30-х рр. впливи партії поширилися на Галичину. Так, у 1934 р. окружні з'їзди партії відбулися у Станиславові (28 жовтня), Стрию (4 листопада), Коломиї (25 листопада), Чорткові (18 листопада), Самборі (25 листопада), Львові (5 листопада) [IV, 115]. Програма Поалей Ціон правиці передбачала для розв'язання єврейського питання в Польщі культурну та національну автономію єврейської гміни, винятково світського характеру. Мовою загального вжитку в єврейських автономних інституціях та мовою навчання у школах ставав ідиш, однак наголошувалося на важливості вивчення івриту. Члени партії мали право відкривати та утримувати школи з мовою навчання іврит за одночасного вивчення ідиш на такому рівні, щоб учні могли використовувати її у щоденному житті. Однак серед єврейського населення партія не здобула значного впливу, її прихильниками переважно були робітники і працююча інтелігенція з націоналістичними настроями та сіоністським ідеологічним під-

грунтям. Більший вплив мав молодіжний осередок партії «Фрай-хайт» («Freiheit»), основними завданнями якого визначалися культурна та виховна робота з членами партії в дусі соціалістичного сіонізму, а також заснування шкіл, організація лекцій і відчитів для дорослого населення, професійних і загальноосвітніх курсів, концертів, театральних вистав тощо [V, 100; VII, 23; 17, 258 – 259].

Єврейська народна партія в Польщі (Jidisze Folks-Partaj in Pojlen, фолькісти) розпочала свою діяльність з 1916 р. До її складу ввійшли частина колишніх діячів сіоністського руху, а очолив її адвокат і літератор Ноах Прилуцький. Визначними діячами партії в окреслений період були Самуель Гіршгорн, Гірш Номбург, Цемах Шабад та ін. Електорат партії складався переважно з ремісників, дрібних купців, а також представників інтелігенції, які виступали на підтримку мови ідиш, – вчителів, журналістів, літераторів. Фолькісти відкидали ідею відродження єврейської держави в Палестині, вважаючи вітчизною євреїв край їхнього розселення [10, 14 – 15]. На їх думку, єврейське населення в усіх державах, де воно розпорошено проживає, є автохтонним і становить окрему національну групу [V, 82, 96]. Головним постулатом програми фолькістів було здобуття культурно-національної автономії, а основою єврейського місцевого самоврядування мала бути світська єврейська гміна. Національною мовою вважали ідиш. Партія виступала за надання єврейському шкільництву та культурі світського характеру [17, 255 – 256; 12, 95]. Однак з другої половини 30-х рр. фолькісти почали втрачати свої політичні впливи серед євреїв, як і партія «Агудас Ізраель», на противагу «Бунду» та Поалей Ціон-правиці, які продовжували вести активну політичну діяльність [VI, 103].

Під впливом фолькістів та Поалей Ціон-правиці перебувало товариство «Шульт-Культ» (Idischer Szul- un Kultur-Farband, Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури), яке засновувало світські початкові та середні утравістичні школи з мовами навчання ідиш та іврит, учительські семінарії, курси для неписьменного населення, народні університети; організовувало відчити і лекції, концерти, народні забави; створювало та підтримувало спеціальні установи для артистичних, культурних і освітніх цілей: бібліотеки, театри, видавництва, музеї; видавало й розповсюджувало підручники, наукові і періодичні часописи

мовами ідиш, польською та на івриті [XIV, 3 – 4]. У цих освітніх закладах навчалася переважно молодь із незаможних ремісничих, робітничих і дрібноміщанських єврейських родин. Через протидію з боку польських правлячих кіл, які побоювалися поширення у них соціалістичних і комуністичних ідей, товариству не вдалося створити розгалуженої мережі шкільництва. У 1930 р. під його керівництвом діяли лише 40 навчальних закладів з 4 451 учнем і 131 учителем [XIII, 517 – 519; 11, 60; 8, 246, 267].

Ліве крило єврейського політикуму представляли робітничі партії, серед яких чи не найвпливовішим був «Бунд» (Algemajner Jidiszer Arbajter Bund, Загальноєврейський робітничий союз). До партії належали Віктор Альтер, Генрик Ерліх, Маурици Ожех [V, 103]. Поширювану сіоністами палестинську концепцію «Бунд» уважав такою, що відволікає євреїв від боротьби за свої права в Польщі та підживлює єврейсько-арабський антагонізм у Палестині. Партійні діячі виступали за надання культурної автономії євреям, зрівняння їх у правах з рештою польського населення, з урахуванням їхніх специфічних потреб, зокрема, вживання ідиш як рідної мови [6, 248 – 249; 1, 53]. Вплив партії поширювався переважно на єврейські професійні спілки, світську інтелігенцію, яка підтримувала ідею розвитку єврейської світської культури. Найбільшої популярності партія набула в другій половині 30-х рр., коли для єврейської громади ключовою стала боротьба за антисемітизм [12, 92 – 94].

У міжвоєнні роки в Польщі діяли також такі єврейські організації соціалістичного спрямування, як «Поалей Ціон»-лівиця та «Поалей Ціон»-опозиція. «Поалей Ціон»-лівиця на чолі з Натаном Бухсбаумом, Якубом Віткіном, заснована 1920 р., підтримувала ідею поширення мови ідиш в єврейському суспільстві, гостро критикувала постулати, висунені сіоністськими партіями [6, 249]. Для єврейського населення Польщі діячі партії вимагали національно-персональної автономії. Під політичним впливом партії перебувало товариство «Освіта» («Oświata»), яке долучилося до організації приватних професійно-технічних шкіл. «Освіта» співпрацювала з українськими культурно-освітніми товариствами, зокрема з «Просвітою», організовуючи спільні освітні заходи [II, 1 – 119; III, 4 – 78].

Члени партій «Бунд» і «Поалей Ціон» помітно впливали на діяльність найбільшої світської шкільної інституції, якій підпорядковувалися всі єврейські школи з мовою навчання їдиш, – Центральної єврейської шкільної організації (ЦЄШО) (Centrale Jidisze Szul Organizacje) [X, 2]. Сприяючи розвитку шкіл ЦЄШО, де навчалися вихідці з єврейських незаможних сімей, переважно діти робітників, партії мали на меті виховання єврейських дітей у дусі світської єврейської національної культури з одночасним ознайомленням їх з польською культурою, літературою та історією, на свідомих польських громадян [I, 1 – 5; 15, 119 – 122; 11, 57 – 58]. Школи мали світський характер, зосереджували увагу на вивченні природничих і гуманітарних предметів, обов'язковим було вивчення польської мови та літератури, географії та історії Польщі, натомість історія євреїв висвітлювалася у курсі загальної історії, мова іврит була факультативною. Навчання велося польською мовою та їдиш. Ці світські школи нав'язували до єврейських традицій і давали змогу зберегти національну свідомість. Товариство також опікувалося дошкільними закладами, гімназіями, учительськими семінаріями, вечірніми школами, провадило курси для неосвіченого дорослого населення, для вчителів, організовувало загальнопольські учительські конференції [I, 1 – 5; 15, 118 – 122; 11, 57 – 58]. У 1934/35 н. р. під керівництвом товариства діяло 169 навчальних закладів (11 дошкільних устав, 86 початкових шкіл, 2 гімназії, 70 вечірніх шкіл) з 15 486 учнями [9, 36].

Отже, у міжвоєнні роки єврейська спільнота була представлена значною кількістю політичних партій, які репрезентували різні ідеологічні напрями. Усі політичні сили – від ортодоксального крила і до партій з лівими політичними поглядами – у своїй діяльності надавали належну увагу питанню освіти. Єврейські політичні партії через вплив на культурно-освітні товариства долучалися до заснування національних навчальних закладів, освітніх курсів для молоді з вивчення івриту та їдиш, єврейської історії та традицій, які мали сприяти формуванню у молодих євреїв національної свідомості. Частково завдяки цьому єврейські діти мали змогу навчатися у приватних релігійних і світських навчальних закладах з мовами викладання їдиш, іврит, польською та утравістичних. Саме завдяки розвитку приватного шкільництва євреям вдалося зберегти свою етнічну і культурну самобутність.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми є комплексний аналіз діяльності політичних партій Галичини, які опікувалися розвитком національного шкільництва в міжвоєнні роки. Варто простежити як в умовах політики колонізації, спрямованої насамперед на культурно-освітню сферу, українцям, євреям і німцям краю вдалося зберегти етнічну і культурну самобутність.

Джерела та література

- I. ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 58. – Спр. 856. – 26 арк.
- II. ДАЛО. – Ф. 121 сч. – Оп. 3 сч. – Спр. 26. – 130 арк.
- III. ДАЛО. – Ф. 121 сч. – Оп. 3 сч. – Спр. 31. – 87 арк.
- IV. AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2348. – 442 k.
- V. AAN. – Zesp. 322. – Mikrof. B. 18479, Sygn. 2276. – 123 k.
- VI. AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – 603 k.
- VII. AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 962. – 34 k.
- VIII. AAN. – Zesp. 1186. – Sygn. 1. – 144 k.
- IX. Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – 140 k.
- X. Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 96. – 12 k.
- XI. Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. – Zesp. 208. – Sygn. StGKr 249. – 1098 k.
- XII. Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi» // Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy / A. Belcikowska ; część ogólną oprac. J. Belcikowski ; słowo wstępne napisał A. Romer. – Warszawa : SP. AKC. «Dom Książki Polskiej», 1925. – S. 495–498.
- XIII. Program Żydowskiej Partii Ludowej // Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy / Alicja Belcikowska ; część ogólną oprac. J. Belcikowski ; słowo wstępne napisał A. Romer. – Warszawa : SP. AKC. «Dom Książki Polskiej», 1925. – S. 517–520.
- XIV. Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szulkult». Statut. – Warszawa, 1928. – 12 s.

1. Гон М.М. Діяльність єврейських політичних партій на Західно-українських землях у контексті політичних процесів початку ХХ століття / М.М. Гон // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства : монографія. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 43–67.

2. Меламед В. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века). События, общество, люди / Владимир Меламед. – Львов : Совместное украинско-американское предприятие ТЕКОП, 1994. – 268 с.

3. Мирові домагання сіоністів // Діло. – 1918. – Ч. 246. – 29 жовтня.
4. Хонигсман Я. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет : монография / Яков Хонигсман. – Львов : Львовское общество еврейской культуры им. Шолома Алейхема, 2003. – 104 с.
5. Bacon G. The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland 1916 – 1939 / G. Bacon. – Jerusalem : The Magnes Press, 1996. – 331 p.
6. Brzoza Cz. Historia Polski 1918 – 1945 / Czesław Brzoza, Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. – 754 s.
7. Chepil M. Ciernistą drogą. Wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848 – 1939) / Mariya Chepil. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2011. – 444 s.
8. Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / Dina Dachówna // Sprawy Narodowościowe. – 1935. – R. 9. – Nr 3–4. – S. 245–268.
9. Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919 – 1939. Their Philosophy and Development / M. Eisenstein. – New York : King's Crown Press, 1950. – 112 p.
10. Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922 – 1939) / Janusz Fałowski. – Kraków : Oficyna Wydawnicza AFM, 2006. – 298 s.
11. Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka [Електронне видання] / Anna Jaskóła. – Wrocław, 2010. – Режим доступу : <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> (25.08.2016).
12. Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / Ezra Mendelsohn ; [z ang. przeł.: Agata Tomaszewska]. – Warszawa : Wydaw. Naukowe PWN, 1992. – 354 s.
13. Olbrzymie manifestacje żydowskie we Lwowie // Nowy Dziennik. – 1918. – Nr 108. – 27 października.
14. Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej / Roman Romantsov // Studia Żydowskie. Almanach. – 2013. – R. 3. – Nr 3. – S. 95–137.
15. Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej / Agnieszka Szarkowska // Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej / [pod red. J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobeckiego]. – Białystok : Trans Humana, 2007. – S. 116–126.
16. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 – 1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 223 s.
17. Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce / Zygmunt Urbański. – Warszawa : Wydawnictwo «Mniejszości Narodowe», 1932. – 380 s.

References

I. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 1, op. 58, spr. 856, 26 ark.

II. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 121 sch., op. 3 sch., spr. 26, 130 ark.

III. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 121 sch., op. 3 sch., spr. 31, 87 ark.

IV. AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 322, sygn. 2348, 442 k.

V. AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 322, mikrof. B. 18479, sygn. 2276, 123 k.

VI. AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 9, sygn. 963, 603 k.

VII. AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 9, sygn. 962, 34 k.

VIII. AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 1186, sygn. 1, 144 k.

IX. Archiwum PAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk, zesp. III–180, sygn. 91, 140 k.

X. Archiwum PAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk, zesp. III–180, sygn. 96, 12 k.

XI. Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego, zesp. 208, sygn. StGKr 249, 1098 k.

XII. Belcikowska, A. (1925). Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi» [Program of the Zionist orthodox party «Mizrachi»]. In J. Belcikowski (Ed.), *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy – Parties and political unions in Poland. Characteristics, historical data, programs, resolutions, party organizations, press, leaders* (pp. 495–498). Warszawa: SP. AKC. «Dom Książki Polskiej» [in Polish].

XIII. Belcikowska, A. (1925). Program Żydowskiej Partii Ludowej [Program of the Jewish People's Party]. In J. Belcikowski (Ed.), *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy – Parties and political unions in Poland. Characteristics, historical data, programs, resolutions, party organizations, press, leaders* (pp. 517–520). Warszawa: SP. AKC. «Dom Książki Polskiej» [in Polish].

XIV. Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szulkult». Statut [Society for the Promotion of Jewish Education and Jewish Culture «Szulkult». Statute]. (1928). Warszawa [in Polish].

1. Hon, M.M. (2014). Diialnist yevreiskyykh politychnyykh partii na Zakhidnoukrainskykh zemliakh u konteksti politychnyykh protsesiv pochatku XX stolittia [The activities of Jewish political parties in the Western Ukrainian lands in the context of the political processes of the early twentieth century]. *Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehtatsii ukrainskoho suspilstva – Jewish National Community in the Context of Integration of Ukrainian Society* (pp. 43–67). Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

2. Melamed, V. (1994). *Evrei vo Lvove (XIII – pervaia polovina XX veka). Sobytiia, obshchestvo, liudi [Jews in Lviv (XIII – the first half of the twentieth century). Events, society, people]*. Lvov: Sovmestnoe ukrainsko-amerikanskoe predpriiatie TEKOP [in Russian].

3. Myrovi domahannia sionistiv [Peaceful demands of the Zionists]. (1918, October 29). *Dilo – Work* (Part 246) [in Ukrainian].

4. Khonigsman, Ia. (2003). *Gorodok Lvovskii i Mostyska – evreiskie obshchiny, kotorykh net [The Lviv Horodok and Mostyska – Jewish communities that are extinct]*. Lvov: Lvovskoe obshchestvo evreiskoi kultury im. Sholoma Aleikhema [in Russian].

5. Bacon, G. (1996). *The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland 1916 – 1939*. Jerusalem: The Magnes Press [in English].

6. Brzoza, Cz., & Sowa, A.L. (2006). *Historia Polski 1918 – 1945 [History of Poland 1918 – 1945]*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

7. Chepil, M. (2011). *Ciernistą drogą. Wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848 – 1939) [A thorny road. National education of Ukrainian children and youth in Galicia and the Second Commonwealth of Poland (1848 – 1939)]*. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe [in Polish].

8. Dachówna, D. (1935). Szkolnictwo hebrajskie w Polsce [Hebrew education in Poland]. *Sprawy Narodowościowe – National affairs*, 3–4, 245–268 [in Polish].

9. Eisenstein, M. (1950). *Jewish schools in Poland, 1919 – 1939. Their Philosophy and Development*. New York: King's Crown Press [in English].

10. Fałowski, J. (2006). *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922 – 1939) [Jewish minority in the Parliament of the Second Commonwealth of Poland (1922 – 1939)]*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM [in Polish].

11. Jaskóła, A. (2010). *Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka [The legal situation of the Jewish minority in the Second Commonwealth of Poland. A thesis]*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski. Retrieved from <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> [in Polish].

12. Mendelsohn, E. (1992). *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym* [*Jews of Central and Eastern Europe in the interwar period*]. (A. Tomaszewska, Trans.). Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN [in Polish].

13. Olbrzymie manifestacje żydowskie we Lwowie [Huge Jewish manifestations in Lviv]. (1918, October 27). *Nowy Dziennik – New Daily*, 108 [in Polish].

14. Romantsov, R. (2013). Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej [The Polish Government Education Policy towards Jewish minority in the Second Commonwealth of Poland]. *Studia Żydowskie. Almanach – Jewish Studies. Almanac*, 3, 95–137 [in Polish].

15. Szarkowska, A. (2007). Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej [A graduate of a private secular Jewish school as a citizen of the Second Commonwealth of Poland]. In J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, & M. Sobecki (Eds.), *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej – Ethnicity and citizenship in New Europe. Contexts of intercultural education* (pp. 116–126). Białystok: Trans Humana [in Polish].

16. Tomaszewski, J. (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 – 1939* [*Motherland, not only for Poles. National minorities in Poland in the years 1918 – 1939*]. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza [in Polish].

17. Urbański, Z. (1932). *Mniejszości narodowe w Polsce* [*National minorities in Poland*]. Warszawa: Wydawnictwo «Mniejszości Narodowe» [in Polish].

RUDA Oksana – candidate of historical science, senior research fellow, Ivan Krypnyakivych Institute of Ukrainian Studies of the NASU (oxana.ruda@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

EDUCATIONAL ISSUES IN THE ACTIVITIES OF JEWISH POLITICAL PARTIES OF INTERWAR GALICIA

The article highlights educational activities of the Jewish political parties of the interwar period in Galicia. It was argued that Jewish community of the region was represented by numerous political parties, which were representing various ideological trends. Only some political parties acted throughout Poland, while the overwhelming majority had a local character, spreading its influence

exclusively to certain regions. All political forces – from the orthodox wing and to the parties with left-wing political views – devoted their due attention to the problems of schooling. The Polish state did not provide Jewish community with the proper conditions for education in its native language. The Second Commonwealth of Poland did not comply with the obligations stemming from the decrees of Little Treaty of Versailles of June 28, 1919, about organization of elementary schools with native language of instruction in the areas of compact Jewish living. Also, «*numerus clausus*» was introduced, that is the percentage rate of non-Polish students in higher education institutions. Under these conditions, Jewish political parties as well as cultural and educational societies took over the tasks of organizing national schooling. Jewish political and public figures were forced to independently create conditions for the full course of study of children and youth in their native language (Hebrew or Yiddish), to cultivate national traditions and to develop their own culture. Jewish political parties, through their influence on educational societies, joined the foundation of secular and religious elementary and secondary schools with Yiddish, Hebrew, Polish and bilingual teaching. The schools supported by the parties were involved in the popularization of knowledge about national history, focused on awakening the desire of the local Jewish population to national and religious seclusion. Due attention was given to raising the professional level of teachers, organizing various forms of out-of-school education, courses for young people studying Hebrew, Yiddish, Jewish history and traditions, which had to help to form national consciousness of the young Jews. Through the development of private schooling, Jews managed to preserve their ethnic and cultural identity.

Keywords: Galicia, the Second Commonwealth of Poland, political parties, educational activity, national consciousness.

Стаття надійшла до редакції 14.09.17.

УДК: 273.13(0.044) : 271 «1777»
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123244

СТЕЦИК Юрій – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (stetsyk_u_o@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ЛИСТ-ОБИЖНИК ПРОТОІГУМЕНА ЙОСИФА МОРГУЛЬЦЯ ДО МОНАСТИРІВ СВЯТОПОКРОВСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ (07.02.1777 р.)

Розглянуто правові засади функціонування владного інституту протоігуменату. Подано історіографічний огляд праць з історії василіанського Чину та шкільництва. Визначено час, місце, авторство й обставини написання листа-обижника. Представлено біографічні відомості про автора листа. Опис змісту обижника укладено за вказаними в ньому тематичними рубриками: вступ, повідомлення, застереження, розпорядження, кінцівка. Встановлено значення листа для регламентації аскетичного життя чернецтва та формування юридичних підходів щодо визначення протоігуменом форм управління монастирями всієї Святопокровської провінції Чину Святого Василя Великого.

Ключові слова: лист, протоігумен, провінція, повідомлення, застереження, розпорядження.

СТЕЦЫК Юрий – доцент, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (stetsyk_u_o@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ЦИРКУЛЯРНОЕ ПИСЬМО ПРОТОИГУМЕНА ЙОСИФА МОРГУЛЬЦА К МОНАСТЫРЯМ СВЯТОПОКРОВСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ (07.02.1777 год)

Рассмотрены правовые основы функционирования властного института протоигуменату. Подано историографическое обозрение трудов по истории василианского Ордена и школ. Определено время, место, авторство и обстоятельства написания

письма-циркуляра. Представлены биографические сведения об авторе письма. Содержание циркуляра описывается по указанным в нем тематическим рубрикам: введение, сообщение, предостережение, распоряжение, концовка. Установлено значение письма для регламентации аскетической жизни монахов и формирования юридических подходов к определению протоигуменом форм управления монастырями всей Святопокровской провинции Ордена Святого Василия Великого.

Ключевые слова: *письмо, протоигумен, провинция, сообщение, предостережение, распоряжение.*

Постановка проблеми. Для удосконалення системи управління досить розлогою мережею василіанських монастирів, які у другій половині XVIII ст. вийшли з-під юрисдикції місцевих єпископів та Київського унійного митрополита та перейшли у пряме підпорядкування Папи Римського, створено незалежну систему управління: церковно-адміністративну одиницю – Святопокровську чернечу провінцію, якою управляли Провінційна Управа (протоігумен, консультори, секретар) та Провінційна Капітула (зібрання настоятелів монастирів). Провідне місце у цій системі управління займав інститут протоігуменату (керівника настоятелів монастирів). Зауважимо, що всі керівні посади, у тому числі й протоігумена, були виборними (терміном на чотири роки). Відповідно листи-обіжники у розглядуваний період були найпоширенішим засобом повідомлення про адміністративно-регламентаційні розпорядження. Проте до сьогодні у церковній археографії не укладено спеціальних збірників документів до яких би увійшли листи-обіжники протоігуменів Святопокровської провінції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що у діяльності василіанського Чину вагомую роль відігравали окремі постаті, які досі залишаються маловідомими в історії української духовної культури. У працях, присвячених вивченню загальної історії василіанського Чину, віднаходимо фрагментарні відомості про адміністративну працю о. Йосифа Моргульця спочатку як протоігумена, а згодом – протоархимандрита об'єднаного Чину [1; 2; 5; 6; 7; 8]. Також фрагментарно згадано про його освітню працю у провадженні студій для василіанського чернецтва по різних монастирях Святопокровської провінції [4; 5]. До сьогодні не створено окремої праці, присвяченої життєпису та діяльності цього

визначного василіанського ієромонаха, педагога, проповідника, адміністратора (провінційного секретаря, протоігумена, протоархимандрита) Чину.

У статті ставимо собі за **мету** подати джерелознавчу характеристику листа-обіжника як одного із різновидів офіційної документації та розглянути життєпис протоігумена Йосифа Моргульця як автора цього листа, визначивши його внесок у розбудову василіанського Чину. Відповідно одним із основних **завдань** є проаналізувати заходи, які рекомендував провести протоігумен для вдосконалення аскетичного життя. Розглядуваний лист, на наш погляд, найбільш репрезентативне джерело, що розкриває адміністративну діяльність Провінційної Управи та Капітули василіанського Чину [II].

Зупинимося передусім на огляді основних біографічних відомостей про автора розглядуваного листа – протоігумена Йосифа Моргульця, світське ім'я – Іван, син Теодора та Мар'яни. Народився 6 січня 1733 р. у с. Милостів (Луцька унійна єпархія, Луцький округ Волинського воєводства). Здобув освіту з риторики в Острозькому колегіумі отців-єзуїтів. Вступив 19 січня 1750 р. до чернецтва у Почаєві, де із рук о. Макарія Нероновича отримав чернечий одяг (габіт) та був призначений до новіціату. Впродовж року проходив аскетичні випробовування у Скитику біля Почаєва під керівництвом магістра новіціату о. Протасія Краснянського. 20 січня 1751 р. склав чернечі обіти професа на руки протоархимандрита Іпатія Білинського. Після цього відправлений до Гощі на студії з риторики, яку вивчав упродовж трьох років (1751 – 1753 рр.). Із серпня 1753 р. скерований до Луцького Хрестовоздвиженського монастиря, де один навчальний рік (1753/1754 н. р.) вивчав філософію. 17 серпня 1754 р. призначений послушним листом на теологічні студії до Львівського монастиря Св. Юрія, де навчався тільки один рік [3, 150]. Для продовження богословських студій відправлений у липні 1755 р. до Браунсберга (сучасне Бранево, Польща), де навчався упродовж трьох років у папській семінарії [4, 92]. 1 липня 1758 р. повернувся на територію Святопокровської провінції, зокрема прибув до Загорівського монастиря, де чотири місяці був провідником. У цьому ж році (6 вересня) отримав ієрейські свячення із рук холмського владики, коадютора Київського митрополита, Володимирського і Берестейського

єпископа і генерального адміністратора Володимирської катедри Феліціяна Володковича у Володимирському катедральному храмі. З грудня 1758 р. до серпня 1760 р. був проповідником у Кременецькому монастирі. 2 серпня 1760 р. призначений корепетитором (помічником професора) філософії до Лаврівської монастирської школи для чернецтва. Наступних два роки був професором філософії у Підгорецькому монастирі, а 2 серпня 1764 р. – схоластичного богослов'я в монастирі Св. Юра у Львові [3, 150]. З цього періоду відомий його богословський трактат, назву якого занотував дослідник історії Василіанського Чину о. Михайло Ваврик: «*Tractatus Theologicus de Poenitentiae Sacramento 4tus...* In M-sterio Leop. ad Aedes S. Georgii Martyris Disputationibus Scholasticis expositus. Ex anno 1765 in Annum 1766 die 10ma 8bris v.s. ad M.D.G. Bsmæ V. Mariae sine labe Conceptae Honorem per ARP. Josephum Morgulec, Lectorem Prim. et finitus die 28 Februarii» [5, 88]. Після трьох років викладацької праці став настоятелем монастирів: передусім у Щеплотах, а потім – у Замості [3, 150].

Коли 1771 р. (після смерті протоархимандрита о. Іпатія Білинського) тогочасний секретар Чину о. Онуфрій Братковський став протоконсультором, то о. Йосифа Моргульця призначили виконувати обов'язки генерального секретаря до наступної генеральної капітули. На капітулі (1772) обраний протоконсультором Святопокровської провінції та ігуменом Загорівського монастиря [III]. На провінційній капітулі в Уневі (1776) обраний на чотири роки провінціалом (протоігуменом) [IV]. У 1779 р. після смерті Київського митрополита, Львівського владики і Милецького архимандрита Лева Шептицького призначений архимандритом у Мильцях [V]. На генеральній капітулі в Тороканах (1780), коли Чин було поділено на чотири провінції, обраний протоархимандритом цілого Чину на вісім років [8, 292]. Однак не зміг відбутися повного терміну урядування, оскільки помер 23 травня 1786 р. [1, 87].

Визначивши біографічні відомості про автора листа, можемо окреслити обставини його написання. Зокрема, обіжник було укладено після завершення Унівської провінційної капітули (1776), яка вирішувала не тільки виборчі питання, але й, користуючись партикулярним правом, приймала постанови щодо регламентації чернечого життя, які мали узгоджуватися із Конституціями Чину, затвердженими генеральною капітулою [1, 48].

За тематичною структурою лист складається, окрім преамбули та кінцівки, із трьох рівнозначних частин: повідомлення, застереження, розпорядження. У преамбулі подано персональні дані автора та його посаду, а також вказано, кому цей лист призначений. Окрім цього, у вступній частині досить докладно розписано головну мету та завдання. Зокрема, автор у філософській формі роздумує над актуальним питанням того часу: «...світ охопила темнота, погані звичаї та вчинки, Божа справедливість все більше карає людство ... Хто може запобігти цьому злу та Божій карі? Тільки обраний духовно-чернечий стан, який має бути світлом світу, сіллю землі. Чернецтво є посередником між Богом та людьми за допомогою постійної молитви...». Роздумуючи, протоігумен ставить риторичне запитання до читача: «... А чи може бути таким чернецтво, яке досить обмежено дотримується обітів, монастирського уставу, недостатньо виконує обов'язки, відповідно до свого покликання?...». Вдається до висновку: «... Яким є посполитий люд, таким і буде чернече духовенство ...» [П, 145]. Тому для усунення наявних недоліків о. Йосиф вирішив написати листа-обіжника до настоятелів монастирів про посилення заходів у дисциплінуванні чернецтва.

У частині повідомлень основний акцент зроблено на ознайомленні ігуменів обителів та їх насельників із новелами у монастирських уставах, затвердженими на провінційній капітулі в Уневі (1776):

1. Щоб всі ієромонахи щомісяця відправляли по два богослужіння у наміренні провінції;

2. Щоб у кожному монастирі було започатковано та належно збережено поминальну традицію за померлими ченцями. Офіційно встановлювався поминальний день – після свята Св. Димитрія. Потрібно не тільки вести записи у метричних книгах про померлих монахів, але й створювати таблички із їх іменами для розміщення у захристії;

3. Настоятелі повинні піклуватися про кандидатів до чернецтва, відправляючи їх до монастиря, де діє дім новіціату. Нео-професи (новики, які щойно склали чернечі обіти та перебувають в цьому стані до трьох років) повинні двічі на рік відправляти 8-денні реколекції та піддаватися щорічній домашній капітулі для опитування, якщо мають певні недосконалості. Настоятелі мають ре-

тельно слідкувати за їх поведінкою. Ті, що пройшли рік випробування у новіціаті, але не склали чернечих обітів через недосягнення встановленого вікового цензу (австрійська влада визначила 24 роки), повинні бути відправлені до іншого монастиря та можуть прирівнюватися у правах із тими, хто вже урочисто склав обіти, і термін очікування професа буде їм зарахований за нео-професа;

4. Монахи, незалежно від того, яку ступінь аскетизму вони посідають, що володіють певними ремеслами, повинні набути ремеслом долучатися до потреб Чину. У 1777 р. на Почаївській консулті (наradі провінційної управи) прийнято резолюцію щоб настоятелі монастирів зібрали відомості про ремісничі здібності монахів та подали цю інформацію до каталогу чернецтва Святопокровської провінції, позначивши умовними буквами певний вид ремесла (А – ювелір, F – коваль, FF – слюсар, Н – годинникар, Нt – рільник, L – столяр, LL – скульптор, М – муляр, Р – маляр, S – швець, Т – шаповал (панчішник), V – кравець);

5. Монахи, що просять благословення до своїх занять або ж прощення за свої вчинки у настоятеля, повинні робити великий поклін;

6. Потрібно читати імена жертводавців під час відправлення богослужінь;

7. Під час візитації перевірити, чи в кожному монастирі розміщені таблиці у захристії із зазначенням фундаторів та щоб було описано фундаційні надходження;

8. Для богослужінь використовувати тільки церковні ризи східного обряду, незалежно від місця відправлення літургії – чи то в церкві, чи то в костелі. Відправляти всі види богослужінь відповідно до приписів церковного Типікону. Забороняється будь-що додавати, чи будь-що опускати на власний розсуд;

9. Гойські устами передбачають, що всі монахи, які ще не отримали ієрейських свячень, повинні кожної неділі та свята приступати до Святих Тайн сповіді та причастя;

10. Отці-сповідники для провадження сповіді повинні мати дозвіл від місцевих єпископів для відпущення гріхів. Потрібно скласти каталог основних випадків порушення церковних заповідей;

11. Кожний монах повинен скласти у трьох примірниках реєстр речей та коштів, які надані йому для користування (один –

візитаторові, другий – настоятелеві, третій – монахові). Кошти ченців, які підпорядковані настоятелеві, повинні перебувати під ретельним контролем так, як посполита монастирська каса. Однак не у віданні посполитого касира, а монаха, який обраний чернечою спільнотою. Цих грошей ігуменові не буде дозволено використовувати під будь-яким приводом, без відома ченця-касира, який має право видавати дозвіл на їх використання;

12. Дотримання клявзури (заборона світським людям входити до визначених монастирських приміщень) відповідно до уставу Св. Василя Великого;

13. Настоятелі не повинні зволікати із виплатою боргів. Якщо він перевищить борг понад одну тисячу злотих, то буде позбавлений уряду доти, доки не виплатить боргу;

14. Щоб без дозволу провінційної управи не відважувалися розпочинати будівельних робіт;

15. Щоби кожний настоятель обирав із монастирської спільноти одного ченця для навчання правд віри серед монастирської челяді кожної неділі та свята. Вислуженим монахам похилого віку у місцях їх помешкання настоятель повинен створити умови для догляду за ними, призначивши молодого брата для прислуги або ж найнявши за монастирський кошт світську прислугу. Проте і цих ченців потрібно залучати до монастирських обов'язків, враховуючи їхні можливості;

16. Якщо би хтось із настоятелів не виплатив встановленої контрибуції до подорожньої каси під час проведення канонічної візитації або ж до дня Трьох Святих, такий борг буде затриманий доти, доки його не виплатить, аж до завершення свого уряду;

17. Висилаємо окремо із цим листом друкований перелік відпустів, які затвердженні Апостольською столицею для Чину. Ці відомості про відпусти потрібно розмістити по церквах для ознайомлення віруючих [II, 146 – 151].

Друга частина листа іменована під рубрикою «застереження». У цій частині поданого огляд дисциплінарних питань (правильник). Наведено різні приклади порушень монастирського уставу (правил та Конституцій) та застосування різних норм покарання (епітимій):

1. Якщо хтось із ченців порушить присягу таємниці, складеної протоархимандритові, протоігумену або ж ігуменові, поши-

ривши заборонену інформацію серед світської людності, то буде покараний. Якщо це настоятель, то буде позбавлений уряду. Якщо підлегла особа настоятелеві, то буде покараний відповідно до правил Василя Великого та ув'язнений відповідно до міри порушення. Отці-радники повинні порадити настоятелеві, яку міру покарання потрібно обирати відповідно до конституцій генеральної Берестейської капітули;

2. Якщо листи, адресовані до протоігумена, провінційної управи або ж настоятеля від різних вищих урядів та взаємно від керівників до урядників, хтось у будь-який спосіб приховував, притримував або ж розпечатував, відповідно до вчинку має бути покараний. Якщо це настоятель – буде позбавлений уряду, а якщо його підлеглі, то тілесною карою із ув'язненням;

3. Монахи власні листи, що адресовані чи до ченців інших монастирів, чи до вищих монастирських урядників, повинні передавати настоятелеві монастиря, який має їх запечатувати. Настоятель під загрозою кари, незважаючи на зміст листа, має відправити його адресатові;

4. Хто взяв би послухний лист без канонічної на те причини для переїзду до іншого монастиря та затримався у цій обителі на три місяці, то керувати монастирем має вікарій на період відсутності настоятеля. Якщо би без причини монахи невчасно поверталися до монастиря, затримувалися у дорозі, то мають бути покарані на 8 – 15 днів, залежно від часу затримки. Потрібно боротися із свавільним мандруванням монахів;

5. Застереження щодо свавільного вживання «трунких напків» як найбільшого зла, що руйнує душу монаха. Заборонити гучні святкування коляди, запустів, іменин, які іноді тривають цілу ніч, так що зранку нема кому відправляти богослужіння. Новикам, нео-професам та іншим молодим ченцям, а особливо студентам-філософам, не дозволяти вживання «трунких напків» [II, 151 – 153].

Третя частина листа-обіжника складається із розпоряджень протоігумена:

1. Відправлення богослужінь у намірах провінції (по утрени «За всіх ти молишся благая», по обіді «Скоро предвари»);

2. Читання під час трапези книг, які визначає настоятель: Святе Письмо, Правила Св. Василя Великого, життя святих (особ-

ливо із василіанського Чину), по понеділках та п'ятницях потрібно читати моральні книги для розвитку сумління. Після прочитання потрібно проводити обговорення різних випадків, що трапляються під час сповіді. При кінці кожного місяця потрібно перечитувати цей лист повністю, а кожного кварталу устав останньої Берестейської капітули, яка надрукована польською мовою;

3. Щоби кожний монах щорічно, відповідно до уставу, не упускав восьмиденні реколекції;

4. У вільних годинах від хору щоб не провадили поганих забав, особливо ті ченці, що не володіють жодним ремеслом, а повинні читати молитви до Святого Духа із роздумуванням про своє покликання та повинності свого стану;

5. Настоятелі мають постригати підвладних монахів. Кожний чернець нехай мешкає в окремій келії та стежить за порядком у ній;

6. Місіонери та проповідники, а також професори всіх наук повинні під час проведення візитації подати свої проповіді, записи, трактати для того, щоб їх підписати;

7. Монастирі, де діють місійні осередки, повинні щорічно проводити місії, витрати на які покривали із монастирської каси;

8. Екзаменатори шкільної науки у провінції, перед завершенням навчального року у червні, відповідно до уставів останньої Берестейської капітули, повинні екзаменувати учнів та звіти про їх поступ присилати протоігумену. Настоятель та професори повинні піклуватися про учнів із дотриманням звичаїв та уважності в науці. Ігумен повинен екзаменувати професорів і магістрів та надсилати відомості про їхні здібності. Всі ці звіти потрібно надсилати у кінці травня або ж на початку червня до Загорівського монастиря для укладення цього річного каталогу монастирів;

9. На провінційній раді у Почаєві цього року постановили щоби настоятелі ченців-порушників, яких неспроможні виправити у своїх монастирях, відправляли до найближчих обителей із послухним листом. Кошти на їх повернення мала видавати монастирська каса тієї обителі, куди повертався чернець;

10. По монастирях у належному стані має бути не тільки реєстр фінансів (книга прибутків та витрат), але й реєстр всієї монастирської документації та літератури: монастирський літопис, акти чернечих осіб, реєстр вхідної та вихідної документації (захристія), інвентарі, метрика померлих ченців із двох провінцій (при

наявності парафії – метрики хрещення, вінчання, смерті, сповіді та причастя у пасхальному часі), каталог бібліотечних книг, реєстр найманих робітників та розмір їх оплати. Ці всі книги реєстрації щоб належно провадилися, не пропускалися записи та щоб під час візитації були представлені комісії для ревізії [II, 153 – 155].

У підсумковій частині листа описано процедуру його використання: обов'язково переписувати дослівно у кожній обителі до книги вхідної документації монастирської канцелярії, прочитувати для всієї чернечої спільноти, на оригіналі листа-обіжника ставити дати його прибуття та відправлення до сусіднього монастиря [II, 156]. У кінцевому результаті обіжник, побувавши у всіх монастирях провінції, повертався до місця первинного відправлення, зокрема до протоігумена, який, оглянувши помітки на ньому, міг проконтролювати відомості про ознайомлення із його змістом.

Висновки. Інформаційний потенціал листа-обіжника дає змогу докладно ознайомитися із основними постановами провінційної капітули, яка розпочалася 25.07.1776 р. в Унівському монастирі та тривала два тижні. Основний акцент робився на регламентації аскетичного життя чернецтва: дотримання монаших обітів професа (чистоти, убогості, послуху), клявзури, поєднання молитви, співу та праці, дисциплінування порушників уставу, зберігання поминальної традиції, відправлення різних уніфікованих богослужінь, регулярне відбуття реколекцій нео-професами, учащення до святих тайн сповіді та причастя, регулярні читання духовної літератури. Для настоятелів монастирів було визначено низку актуальних питань: піклуватися про чернечі покликання, уділяти благословення, накладати епітимії на ченців-порушників, укладати реєстри майна, ченців, приходів та видатків, проводити інвентаризацію документації та літератури, протистояти свавільному мандруванню ченців, залучати монахів до катехизації мирянства, шанувати вислужених ченців, виплачувати контрибуції, дотримуватися таємниці листування, забороняти гучні святкування, екзаменувати ченців-студентів. Також в обіжнику окреслено контролюючі функції протоігумена та провінційної управи шляхом проведення візитацій, уніфікації богослужінь, церковних риз та загалом монастирського уставу.

Перспективи дослідження вбачаємо у віднайдені та опрацюванні листів-обіжників протоігуменів провінції з метою підготовки до видання спеціальної археографічної збірки епістолярної документації, яка значною мірою доповнює наші знання з регламентації аскетичного життя чернецтва та правові засади управління монастирями василіанського Чину.

Джерела та література

I. Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum* Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.) / В. Лось, Н. Сінкевич // *Генеалогічні записки*. – Вип. 12 (нової серії 6). – Львів, 2014. – С. 77–101.

II. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie*. – Rkps. 4502 *Rękopis klasztoru XX Bazylianów Humańskich*. – k. 145–156.

III. *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni*. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.

IV. *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776*. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775.

V. *Catalogus Professorum Ordinis S. B. Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabetici in Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779*. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

1. Ваврик М. До історії василіянських капітул у Галичині в XVIII – XIX столітті / М. Ваврик // *Записки ЧСВВ*. – Рим : В-во отців-василіян, 1958. – Серія II. – Секція II. – Т. III (IX). – Вип. 1–2. – С. 46–68.

2. Патріло І. Нарис розвитку Василіян 1743 – 1889 pp. / І. Патріло // *Записки ЧСВВ*. – Рим : В-во отців-василіян, 1992. – Серія II. – Секція I. – Т. 48. – С. 160–210.

3. Стецик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.) : словник біограм / Ю. Стецик. – Жовква : Місіонер, 2015. – 312 с.

4. Blazejowskyj D. *Bizantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576 – 1983)* / Dmytro Blazejowskyj // *Analecta OSBM*. – Rome : PP. Basiliani, 1984. – Ser. II. – Sec. I. – Vol. 43. – 366 s.

5. Wawryk M. De studiis philosophico-theologicis in provincia Rutheno Ucraina OSBM s. XVIII eorumque manualibus / Mychail Wawryk // *Analecta OSBM*. – Romae : PP. Basiliani, 1971. – Ser. II. – Sec. II. – Vol. VII (XIII). – Fasc. 1–4. – S. 85–113.

6. Wojnar M. De regimine Basilianorum Ruthenorum / M. Wojnar // *Analecta OSBM*. – Romae : PP. Basiliani, 1949. – Ser. II. – Sec. I. – Vol. I. – 218 s.

7. Wojnar M. De capitulis Basilianorum / M. Wojnar // *Analecta OSBM*. – Romae : PP. Basiliani, 1954. – Ser. II. – Sec. I. – Vol. III. – 202 s.

8. Wojnar M. De Protoarchimandrita Basilianorum (1617 – 1804) / M. Wojnar // *Analecta OSBM*. – Romae : PP. Basiliani, 1958. – Ser. II. – Sec. I. – Vol. IX. – 298 s.

References

I. Los, V., & Sinkewych, N. (2014). *Catalogus partum et fratrum defunctorum Chynu sv. Vasyliia Velykoho u fondakh instytutu rukopysiv NBUV (seredyna XVIII – pochatok XIX st.)* [Catalogus partum et fratrum defunctorum OSBM in the funds of the Institute of Manuscripts NBUV (midall XVIII – early XIX century)]. *Genealogichni zapysky – Genealogical notes*, 12 (6), 77–101 [in Latin].

II. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Rkps. 4502 Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich. k. 38–39, 40–43, 44–46, 47–57 [in Polish].

III. *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni*. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773 [in Latin].

IV. *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776*. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775 [in Latin].

V. *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabetici in Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779*. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778 [in Latin].

1. Vavryk, M. (1958). *Do istorii vasyliianskykh kapitul u Halychyni v XVIII – XIX stolitti* [The history of the Basilian capitulates in Galicia in the seventeenth and nineteenth centuries]. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho – Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. II, Vol. III (IX), issue 1–2), (pp. 46–68). Rome: PP. Basiliani [in Ukrainian].

2. Patrylo, I. (1992). Narys rozvytku Vasyliian 1743 – 1889 rr. [Sketch of the development of Basilianes]. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho – Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. I, Vol. 48), (pp. 160–210). Rome: PP. Basiliani [in Ukrainian].

3. Stetsyk, Yu. (2015). *Vasylianske chernetstvo Peremyshlskoi yeparkhii (druha polovyna XVIII st.): slovnyk biohram [Basilian monk of the Przemyśl eparchy (second half of the eighteenth century): dictionary of biograms]*. Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].

4. Blazejowskyj, D. (1984). Bizantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576 – 1983). *Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. I, Vol. 43). Rome: PP. Basiliani [in English].

5. Wawryk, M. (1971). De studiis philosophico-theologicis in provincia Rutheno Ucraina OSBM s. XVIII eorumque manualibus. *Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. II, Vol. VII (XIII), issue 1–4), (pp. 85–113). Rome: PP. Basiliani [in Latin].

6. Wojnar, M. (1949). De regimine Basilianorum Ruthenorum. *Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. I, Vol. I). Rome: PP. Basiliani [in Latin].

7. Wojnar, M. (1954). De capitulis Basilianorum. *Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. I, Vol. III). Rome: PP. Basiliani [in Latin].

8. Wojnar, M. (1958). De Protoarchimandrita Basilianorum (1617–1804). *Annals of the Order of St. Basil the Great* (ser. II, sec. I, Vol. IX). Rome: PP. Basiliani [in Latin].

STETSYK Yuriy – associate professor, candidate of historical science, associate professor of the Ukrainian History department, Ivan Franko State Pedagogical University (stetsyk_u_o@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

THE ENCYCLICAL LETTER OF THE PROTOHEGUMEN JOSEPHUS MORGULETS TO THE MONASTERIES OF SAINT INTERCESSION PROVINCE (07.02.1777)

The article considers legal basis for the functioning of the protohegumanate authority. It provides the historiographical review of works with the history of the Basilian Order and schooling and determines the time, place, authorship and circumstances of the writing of the letter alongside the biographical information about the author of the letter. The description of the contents of the obliterator in the thematic sections specified in the letter have been concluded

(introduction, message, warning, order, limb). The significance of the letter has been established for the regulation of the ascetic life of monasticism and the formation of legal approaches to determine the forms of management of the protohegumen monasteries of the whole of the Saint Intercession Province of the Order of Saint Basil.

The informational potential of the encyclical letter makes it possible to read in detail the basic regulations of the provincial capitol, which began on July 25, 1776 in the Univ monastery and lasted for two weeks. The main emphasis on the regulation of the ascetic life of monasticism was made (observance of the monastic vows of the profess (purity, poverty, obedience), seclusion, a combination of prayer, singing and work, discipline violators of the statute, keeping memorial tradition, sending various unified worship, regular recollection attendance by neo-professes, partaking to the holy secrets of confession and communion, regular reading of spiritual literature).

For the superiors of the monasteries a number of topical issues were identified: taking care of the monastic vocation, giving blessings, imposing penances on monks-offenders, making registers of property, monks, wards and expenditures, to conduct inventory of documentation and literature, confronting the arbitrary wanderings of the monks, attracting monks to catechism of people, honoring the honored monks, paying the indemnity, keeping the secrets of correspondence, banning of the loud celebrations, examining of the student monks.

Also, in the encyclical letter, the controlling functions of the protohegumen and the provincial council are outlined by means of visitations, unification of worship, church apparel and monastic statute.

Keywords: letter, protoheguman, province, message, warning, order.

Стаття надійшла до редакції 18.11.17.

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.24919/2312-2595.40.123235

ТЕЛЬВАК Віталій – професор, доктор історичних наук, професор кафедри *всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін* Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (telvak1@yahoo.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ПЕДИЧ Василь – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри *історії та політології* Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (velshum@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ГАЛИЦЬКИХ УЧНІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Стаття присвячена реконструкції полоністичного дискурсу в працях представників львівської історичної школи Михайла Грушевського. Доведено, що у фокусі уваги С. Томашівського, І. Крип'якевича, О. Сушка, Ф. Срібного та С. Рудницького перебували проблеми релігійного й економічного утиску українців у Речі Посполитій. Зроблено висновок про вагомість для української історіографії полоністики галицьких учнів М. Грушевського.

Ключові слова: Польща, львівська історична школа, М. Грушевський, релігійне протистояння, економічний утиск.

ТЕЛЬВАК Віталій – профессор, доктор исторических наук, профессор кафедры *всемирной истории и специальных исторических дисциплин* Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (telvak1@yahoo.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ПЕДИЧ Василий – доцент, кандидат исторических наук, доцент кафедры *истории и политологии* Ивано-Франковского национального технического университета нефти и газа (velshum@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

ПОЛИТИКА ПОЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВА НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГАЛИЦЬКИХ УЧЕНИКОВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСКОГО

Статья посвящена реконструкции полонистического дискурса в работах представителей львовской исторической школы

© Тельвак Віталій, Педич Василь, 2017

Михаила Грушевского. Доказано, что в фокусе внимания С. Томашиевского, И. Крипякевича, А. Сушка, Ф. Срибного и С. Рудницкого были проблемы религиозного и экономического притеснения украинцев в Речи Посполитой. Сделан вывод о значимости для украинской историографии полонистики галицких учеников М. Грушевского.

Ключевые слова: *Польша, львовская историческая школа, М. Грушевский, религиозное противостояние, экономическое притеснение.*

Постановка проблеми. Українська історіографія XIX ст. мала перед собою два важливі взаємопов'язані завдання, що виникали з потреби окреслення та змістового наповнення власного предметного поля. Йшлося про необхідність перегляду усталених традицій імперських російськоцентричної та польськоцентричної оптик минулого східноєвропейських земель. У згаданих підходах домінувало «кресове» бачення української історії та культури – землі між Сяном і Доном уважалися своєрідними околицями, відповідно, російського чи річпосполитського світів, котрі мали за цивілізаційний обов'язок «виорати» домінуючі нації плугом власної культури. Починаючи з 30-х рр. XIX ст. наддніпрянські та галицькі інтелігенти, захоплені ідеями романтизму, розпочали непросту інтелектуальну боротьбу з таким узвичаєним у європейській історичній культурі стереотипом. Її наслідком було, як іронічно писали російські та польські публіцисти, «винайдення України».

Механізм цивілізаційного «іншування» і в російському, і в польському випадках передбачав подібні інтерпретаційні процедури. Насамперед слід було довести відмінність ціннісного світу українців від ментальних практик сусідів. А потім, на другому етапі, загострити ці відмінності, показавши неможливість цивілізаційного співжиття у межах одного політичного організму, його загрозовість для самої екзистенції українства. З першим завданням галицькі романтики впоралися доволі легко. Віровизнавча відмінність українців і поляків створювала неабиякі можливості для ілюстрації практик «іншування» польськими урядниками різного калібру руської спільноти. А відображена в багатьох джерелах

католицька погорда до «схизматиків» підсилювала емоційний градус полеміки, що час від часу спалахувала довкола проблеми становища православної церкви в давній Речі Посполитій.

Натомість значно складніше було з цивілізаційним «прописуванням» українців: захоплені русофільською риторикою, галицькі інтелектуали – найчастіше священики – пророкували землякам невідворотність «повернення» до лона російського православного світу [6, 362 – 401]. Цей погляд уперше почали підважувати молоді галицькі народовці. Озброєні інтелектуальними напрацюваннями наддніпрянських колег, вони вказували на історичну та культурну самотність галицьких українців, їхню цілковиту відмінність від сусідів.

Згаданий процес цивілізаційного «іншування» Польщі завершив прибулий у 1894 р. на професорську кафедру до Львова М. Грушевський. У запропонованій ним історичній схемі кілька століть перебування українців у складі Речі Посполитої були виразно марковані як період стрімкого занепаду всіх сфер життя, що мало не закінчилося «національною смертю». Так, на сторінках третього тому «Історії України-Руси» включення українських земель до польсько-литовської держави було емоційно названо «фатальним переломом в життю українсько-руського народу», від якого Русь і староруська культура «не виграли нічого, а втратили – безконечно [...] на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі» [1, 503]. «Польська [зверхність] знищила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держалася руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству, – твердить М. Грушевський. – З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тонким і бідним, староруська культурна традиція, себто ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви» [1, 503]. Цю пояснювальну модель численними розвідками узасаднювали представники львівської історичної школи. За завданням учителя, вони фокусувалися на деконструкції найбільш міфологізованих польською історіографічною традицією сюжетів тривалого співжиття двох народів.

Аналіз основних досліджень і публікацій засвідчує, що полоністичний дискурс львівської історичної школи М. Грушевського наразі так і не став предметом спеціального історіографічного аналізу.

Метою статті є комплексна реконструкція полоністичної проблематики у працях львівських учнів М. Грушевського.

Як і в попередній період, найбільш багатою на приклади цивілізаційного «іншування» стала сфера релігійного співжиття українців і поляків. Як відомо, польська історіографія XIX ст. змальовувала цілком безхмарні взаємини між католиками та православними. Опонуючи такому погляду, як творець львівської школи, так і молоді вчені, аргументовано відтворювали процес поступового відсунення православних на периферію суспільних процесів давньої Речі Посполитої. Наслідком ставало винародовлення більшості представників давньої української шляхти. Іншим викликом для православної спільноти стала поява уніатської церкви, що наприкінці XVI ст. сприймалася як загроза національній єдності. Численні аспекти згаданої проблеми потрапили в поле зору Олександра Сушка та Івана Крип'якевича.

Так, І. Крип'якевич, досліджуючи становище українців Львова в першій половині XVI ст., особливу увагу акцентував на їх обмеженнях у релігійному житті. Систематизуючи наявні утиски, він виділив «п'ять точок» релігійних обмежень: «Русинам не дозволяли складати присягу перед урядом, відсилали їх з нею до церкви; в урядах свідощтва Русина не приймають зовсім; коли руський священник іде з святими тайнами до слабого, то не вільно йому переходити улицями або ринком з запаленими свічками; магістрат надуживає права патронату над руськими парохами; не можна нести померлих на цвинтар з відповідними церемоніями» [3, 11].

Історик зауважив, що скарги русинів на ці обмеження, на жаль, не збереглися. Про їх зміст дещо можна було дізнатися з відповіді на них короля, котрий 1524 р. відвідав Львів. У ній І. Крип'якевич зауважив цікаве обґрунтування міщанами потреби скасування обмежень: «Три обставини: перше – Русини сидять на тім праві, що і всі міщане; друге – руські міщане поносять всі тягарі рівно з католиками; третє – Русини у Львові представля-

ють чисельно поважну силу» [3, 12]. Усі їхні «прошення» були майже безуспішними, однак, зберігаючи об'єктивність, дослідник відзначив деякі «полекші» в релігійних справах: дозволено допускати їх як свідків у судах, нести померлих і Святі Тайни усіма вулицями, але без запалених свічок, тільки на своїй вулиці могли вони провадити всі необхідні обряди і т. ін.

Предметом спеціального вивчення І. Крип'якевича була діяльність папського посла в Речі Посполитій і Швеції єзуїта Антонія Поссевіна, який займався справами унії. Особливу увагу він звернув на його зусилля для організації папського семінару для православних у Вільно, як «практичного способу проведення католицьких ідей» [2, 10].

Досліджуючи діяльність єзуїтських колегій на українських землях, інший представник львівської історичної школи О. Сушко із сарказмом зауважив, що «віленські патри вивели в поле – до бою з схизмою своїх найліпших борців» і хоч «від огненних проповідий та горячих диспут від «місій» та величавих масових процесій на Литві аж потемніло... Та вже не вдовзі показалось, що надто великим успіхом єзуїти не могли похвалитися» [10, 5]. Вони зробили висновок, стверджує дослідник, що «пропаганду починати найліпше – від шкільної лавки та вже в молодечі уми вщипляти католицьке насінє» [10, 5].

О. Сушко називає дивним те, що, з одного боку, усі найвизначніші діячі «русько-православного табору другої половини XVI в., як кн. Курбський, кн. Константин Острожський, митрополит Михайло Рогоза та златоустий Іван Вишенський відхрещуються як мога від лядської латинської хитрости та ериси», а Петро Скарга говорив, що «зі слов'янського язика ніхто ніколи не може бути ученим», – то, з іншого боку, єзуїти «приходять до переконання, що наука руської мови в їх колегіях – се одна із найважливіших потреб успішної католицької пропаганди між руським населенням» [10, 6].

Історик переконаний, що в своїх колегіях єзуїти навчали руської мови не тільки для більшого залучення до них руських дітей, а й для того, «щоби приготувляти здатних місіонарів, які б між руським селянством вели католицьку пропаганду в їм зрозумілій мові» [10, 7].

Предметом спеціальних досліджень О. Сушка стала діяльність єзуїтського ордену на українських землях та становище православної церкви напередодні Брестської унії 1596 р. [9; 11 – 13]. Йому вдалося спростувати шаблонні твердження польської історіографії у трактуванні церковно-релігійних відносин у так званій «золотій добі» короля Жигмонта II та аргументовано поставити під сумнів поширені апокаліптичні сюжети про «темну Русь», а також про начебто «добродаєне» прилучення її до католицизму як джерела просвіти.

Становище в Польщі під кінець правління короля Жигмонта II О. Сушко назвав «релігійним безголов'ям». На думку дослідника, «образ тодішніх суспільних ферментів» не був би повністю з'ясований, коли б він «поминув один дуже важний чинник – це стан польського католицького духовенства». Вчений детально зупиняється на характеристиці тодішньої церковної ієрархії та наводить «страшні слова» осуду католицького вищого духовенства, причому, як стверджує історик, сказаними не чужинцями, не «єритиками», а бездоганними католиками, відпоручниками краківської капітули на синод у Пйотркові 1551 р. – Мартіном Кромером, Петром Мишковським та Станіславом Гурським. З огляду на те, що цей матеріал ще не був залучений до широкого наукового вжитку, дослідник уважав за потрібне «навести бодай одроби́ну цього прецікавого тексту», в якому «відслонена уся глибина моральної гнилі польського католицького духовенства» [11, 28]. Історик зауважив, що цей «знаменитий обяв тодішніх церковних відносин» для нас важливий тим, що подібні жалі читаємо також у звіснім «Треносі» Мелетія Смотрицького, вважаючи найважливішою причиною такого «страшного морального упадку» духовенства було, що обрання біскупів залежало лише від «двірської камарильї, від короля, який біскупські мітри роздавав людям, що звичайно заслуговували собі високі становища – в королівській канцелярії, або в будуарах королевої» [11, 28]. Дослідник відтворив сумний стан кафедральних шкіл, де молоді часто «миліша була чарка як наука» та монастирів, де «монахи та монахині поклонялися радше Венері, як сьвятим та розганяли монастирський сум та тугу – пированєм, танцями та тим о чім і не годиться писати» [11, 30]. О. Сушко іронічно зауважив, що «по такім

образі життя польського єпископату наші Онісифори Дівочки, Терлецькі, Балабани і хто там иньший, – нікого також не здивують» [11, 28].

Дослідник наголосив, що змалював стан польського католицького духовенства, «добираючи майже виключно чорних красок, бо загальний образ тодішніх церковних відносин стелиться таки на дуже темнім фоні». Він заперечує тезу відомого дослідника історії єзуїтів кс. Заленського, який назвав «отсю Содому і Гомору» пониженням «духу релігійности». «Нема що казати – характеристика дуже делікатна», – саркастично зауважив О. Сушко [11, 31]. Історик констатує, що нарікань на страшне моральне зіпсуття тодішнього католицького духовенства в рукописних і друкованих пам'ятках – «без числа».

Закономірно перед дослідником постали також питання про те, якими були у нас на Русі церковні відносини, яке було духовенство, якою була ієрархія. Його відповідь коротка: «Гірше не було, але й ліпше також» [11, 32]. Історик зупинився на детальному аналізі становища православної церкви того часу, риторично зауважуючи, «чи ж могло бути краще у тих, що цілі століття абсорбували усі свої животні сили на оборону Європи перед інвазією некультурних азійських орд [...], у тих, що цілі століття зазичувалися в сусідній Візантії – беручи огонь з погасаючої ватри, та у тих, що в горячковій погоні за світлом гасили свій духовний голод культурних потреб – трутою – шумовинням культурних ферментів в сусідньої Польщі?» [11, 33].

О. Сушко навів конкретні свідчення морального розкладу духовенства православної церкви в другій половині XVI ст. Послуговуючись історичними джерелами, він змальовує страшну інтелектуальну, соціальну, економічну «недолю», в якій «туманіло» нижче православне духовенство, котре «не різнилося зовсім від недолі кріпака». Історик зауважив, що в такому сумному становищі опинилися ті, що «силою обставин мали бути світочами та провідниками широких народних мас» [11, 36 – 37]. Учений з гіркотою наголосив, що українському народові для національно-релігійного відродження («пробурхання») треба було «аж такого гіркого *momento*», як берестейська капітуляція, треба було перейти аж такий хрест» [11, 41].

На релігійних аспектах народних рухів у Галичині на підтримку повстання під проводом Богдана Хмельницького заакцентовував свою увагу С. Томашівський. Він категорично заперечив трактування цих виступів, як винятково соціальних. «Народні рухи в Галичині, – стверджує історик, – не були чисто соціальними, бо є ще мотиви бунту політичні, національні і релігійні» [15, 119]. Цим, уважав дослідник, боротьба українського народу середини XVII ст. відрізнялася від всіх селянських війн на Заході, зокрема французької жакерії, німецьких рухів періоду Реформації, де дійсно виняткову роль відігравали соціальні мотиви. «Тодішня Галицька Русь, – пише С. Томашівський, – ще у величезній своїй більшості була православна [...], не поминула нагоди, коли козацтво виставило релігійний прапор, аби не підняти реакції проти поступу католицтва» [15, 5]. Релігійний «мотив» виступу українських міщан Львова та інших міст Галичини, на думку історика, найперше проявився в тому, що «у всіх містах головна акція бунту була звернена проти костелів, значиться проти головної основи католицтва» [15, 121]. Учений особливо наголосив, що тоді на Русі «справа релігійна була тісно злучена з національною і політичною» [15, 124].

Дискримінація за віровизнавчою ознакою вела за собою утиски українців і в інших сферах суспільного життя давньої Речі Посполитої. Певним новаторством для галицької історіографії стала демонстрація соціально-економічного упослідження руського населення. Учні М. Грушевського, з подачі вчителя, почали комплексне опрацювання проблеми поступового звуження економічних свобод українців. Цій проблемі розлогі студії присвятили І. Крип'якевич та Ф. Срібний.

Досліджуючи становище українців Львова в першій половині XVI ст., І. Крип'якевич констатував, що «руська суспільність в Галичині доживала [...] останні хвилини свого національного життя» [4, 78]. На його думку, упадок «руського елементу» розпочався за останніх галицьких князів, пройшов через часи Казимира, Володислава Опольського, панування Ягайла, і за перших його нащадків «дійшов кінця». Насамперед упали руські міста, засаджені німецькими колоніями, що почали швидко розвиватися. «Знайшовши собі землю добре підмащену виїмковими пра-

вами і привілеями, – образно зазначив історик, – розрослися розкішно, пустили глибоко коріне, а пожирливе віте стали розтягати широко навкруги, обхапуючи чим раз більше простору і відпираючи все далі і далі туземну руську рослинність – аж її зовсім приглушили» [4, 78].

І. Крип'якевич простежив поступове обмеження «руської людности» у її участі в міських урядах, у вступі до цехів, у заняттях торгівлею, у праві вільно «дідичити» спадщину, у накладанні надзвичайних повинностей, у невизнанні в магістраті чинності їхніх свідчень, в обмеженні релігійних обрядів і «в цілім міському життю відсунено її на другий плян» [4, 78]. Унаслідок цього, наголосив він, «старий город, в котрім колись збиралося і кипіло жите цілої землі, втратив руський характер [...]». Так, вирвано з живого тіла староруської землі її серце» [4, 78]. Однак, зауважив дослідник, й сама земля не залишилась такою, якою була в «часах незалежности».

Новий устрій, принесений польським пануванням, почав різко відмежовувати суспільні верстви, котрі ледве були зазначені в давній Русі. На місце різноманітних, але майже рівних між собою груп населення, стверджував історик, прийшов «оден шабльон: привілейованих і безправних, шляхти і хлопів» [4, 78]. Селянство, втративши свою землю і волю, було змушене відробляти панщину і підлягати панському суду. Друга частина населення – нащадки руських бояр – зберегла свої давні права, але змушена була ця «нова руська шляхта зложити свій національний характер [...], тонути все більше в морі чужинців» [4, 78]. Підупало також духовенство, хоч було воно, зазначав І. Крип'якевич, «найкраще організоване, бо найближче стояло при одинокій ще національній інституції, церкві». Однак проти державної католицької церкви, стверджував він, православна – була фактично безправна, а руське духовенство позбавлене політичного значення. Польське панування завдало галицькій суспільності «тяжкі рани», підсумував історик. Щоправда, він переконаний, коли в народові, незважаючи на тяжкий гніт, ще збереглася «іскра духа, дрібка національної свідомости й енергії – він не загине» [4, 79]. Дослідник висловив жаль, що «народний дух» не переніс всіх катастроф, які на нього звалились, що «в народню душу ввійшла гірка

зневіра, а з нею бездушна апатія» [4, 79]. Як приклад такої апатії, він навів безпрецедентний факт, коли за наказом Ягайла з перемиського собору викинули кістки руських небіжчиків – у відповідь тільки «ридання і плач».

Аналізуючи економічне життя українців Львова, І. Крип'якевич зазначив, що тут, як і у всіх містах, кожен, хто хотів «лояльно» займатися своєю професією, мусив належати до певного цеху. Історик відзначив залежність зростання і розвитку ремесел серед українців від того, чи знаходили вони «толеранцію і підмогу у католицькій людности» при вступі до «офіційних ремісничих товариств». Він наголосив на тому, що доступ українців до цехів був ускладнений і аргументовано довів, що їх права у цехах були значно обмежені. Так, вони не могли стати цехмайстрами, їх зобов'язували брати участь у католицьких богослужіннях, хоч і не були католиками, вони мусили давати гроші на свічки для костелів і утримання образів і т. ін.

Історик звернув увагу на «неприхильність» міської ради до українців, бо вона «стала вже тоді монополем і синекурою» найбагатших міщан-католиків. «Всі ласки ради до руської людности, – пише історик, – мають вартість відпадків від стола, котрими зацитькується голодного і одертого з прав» [3, 9]. Ця «неприхильність» виявлялася, зокрема, в обмеженні українців у купівлі ними землі, яка супроводжувалася суворим застереженням, що в майбутньому можна було продати її «тільки чоловікові римської віри».

«Між мурами давно вже минувся для Русинів той щасливий час, – пише І. Крип'якевич, – коли то мали привілеگیю сидіти, де хто хотів» [5, 233]. Немов спогад того «золотого віку», він знайшов в актах одну-єдину звістку про те, що «Русин мав землю поза руським кварталом». Його – Олександра Ігнатовича – автор назвав «останнім Могіканцем» і наголосив, що це був «одинокий факт, можна підозрювати, що тут була якась нелетальність – або бодай Олександр Ігнатович був зв'язаний якимось застереженнями» [5, 233]. Українці, стверджував дослідник, були обмежені до маленької частини міста – «до руської улиці, котра обіймала, крім нинішньої руської улиці, ще улицю бляхарську й зацерковну» [5, 233]. На них він нарахував 40 окремих ґрунтів, які тримали

українці. Кількість ґрунтів, якими володіли українці, звичайно була дуже незначна, але він переконаний, що «на тих кількох уличках, які визначив Русинам уряд, таки більше не могло поміститися» [5, 235].

Дослідник також відзначив інші обмеження українців Львова в міському житті. Історик поставив перед собою запитання: коли вони розпочалися і який вплив на це мало спольщення Львова в першій половині XVI ст., яка народність – польська чи німецька – була більш «не толерантна» до русинів? Відповідаючи на них, він переконливо довів, що факти «свідчать скоріше на не користь як користь Поляків» [3, 9]. Так, за німецького правління руські міщани мали доступ до ради, а за польського – ні; від 1520 р. зникає посада «руського писаря» в магістраті, що була за німецького урядування; у XV ст. русини могли купувати будинки в Ринку, а в XVI ст. – це було заборонено тощо.

Систематизуючи конкретні утиски, І. Крип'якевич виділив «чотири точки» обмежень русинів у «міській житю»: «Русини не мають права купувати домів поза своїми улицями; не вільно їм продавати вина, пива і иньчих горячих напоїв, ані брати в наєм шинки; не вільно продавати сукно на лікті; не вільно вступати до нових ремесел і цехів» [3, 11]. Усі скарги українців на ці обмеження були безуспішними, що викликало «сильне огірчіння». Це було доказом того, вважає дослідник, що «чуже міське жите розрослося вже так сильно і таким сильним ланцом обступило Русь», що потребувало тривалої боротьби «всюди і за все: за землю, ремесла, торгівлю і церкву» [3, 50].

Інший вихованець М. Грушевського Ф. Срібний, досліджуючи історію львівського братства, описав важкий шлях братів Юрія та Івана Рогатинців до сідлярського цеху. Цех вимагав від них документ, в якому було б зазначено, де вони навчилися свого ремесла. Ту обставину, що «вони не були вишколені в варстаті, лише власною пильністю набули се знане», намагалися формально використати, щоб закрити їм вступ до цеху. Радецькі акти згадують пробний виріб Рогатинців, який вони представили на суд церхових майстрів і райців. Це був «новий рід сідла» – т. зв. «козацький», який вразив своєю довершеністю всіх присутніх і дав можливість його творцям вступити до об'єднаного цеху сідлярів,

римарів та підпружників. Однак ще довго тривали судові позови і процеси, в котрих представники цеху заявляли, що «Рогатинці грецької релігії і якби они лишилися в цеху, се було би новиною і порушенням привілеїв майстрів католиків» [8, 70]. Врешті, навіть прийнявши майстрів-Рогатинців до цеху, їх права суттєво обмежили, дозволивши тримати «учеників і товаришів лише католиків, заборонено навчати ремеслу русинів і навіть власних синів» [8, 76].

Врешті, молоді галицькі дослідники піддали деконструкції найулюбленішу тезу польської історіографії – про рятівний від степових орд характер колонізації українських теренів. Спеціальну увагу цій проблемі присвятив С. Рудницький, досліджуючи питання організації пограничної оборони на українських землях у складі Польщі від кінця XV ст. [7]. Він зазначив, що в польській історичній літературі значного поширення набув термін «креси». Польські історики представляли його читачеві, як «добре укріплене і твердинями засіяне пограниччя». Жити тут, щоправда, було небезпечно через постійні напади татар. Однак захищали землю «майже легендарні кресові велетні – рицарі [...], ідеальні воїтники [...], які закривають власною грудию Європу перед навалом східного варварства і борються в ім'я християнства і цивілізації» [7, 1]. Український історик послідовно спростовував ці «ідеальні представлення» про південне пограниччя Польщі, які, на його думку, «цілком фальшиві», оскільки протягом XV – XVIII ст. «пограничні відносини були дуже сумні, а оборона була слаба» [7, 2].

Історик визнає, що до середини XVI ст. польська держава – «ще досить сильна» – брала «визначну участь» в обороні українських пограничних земель у своєму складі. Проте з її ослабленням обов'язок оборони кордонів було поступово перекладено на вельмож «дуже чисельних і можних в руських пограничних краях» [7, 21]. Дослідник зауважив, що польський уряд формально «ніби заряджував» обороною, адже ті вельможі були його воєводами, каштелянами, старостами тощо. Та, аргументовано доводить він, цей «заряд» був лише «номінальним», бо війська, які використовувалися для оборони кордону, були двірські (за невеликим «виїмком» кварцяних), а пограничними твердинями були приватні

замки, міста або містечка вельмож. Більшість з них боронила пограниччя не як «королівські урядники», а як «потоменні посідачі земель».

Зробив С. Рудницький і докладний огляд татаро-турецьких нападів кінця XV ст. на українські землі в складі Польщі, внаслідок яких «Волинь, Поділе і Русь Червона сплили кровю і задимились пожарищами» [7, 7]. Описуючи страшний напад на галицькі землі в 1498 р., історик емоційно зазначив, що «хоч про яку небудь оборону краю не чуємо нічого» [7, 17].

Дослідник наголошує на суттєвій різниці в організації пограничної оборони на Східному Поділлі і Червоній Русі. На Східному Поділлі «на перший зазив», немов регулярне військо, з'являються шляхта, міщани та селяни і виходять «в поле за ворогом» [7, 37]. Така мобільна готовність «туземного елемента», на думку історика, пояснювалася тим, що тут «людність козакувала» [7, 37].

Цілком інакше виглядала погранична оборона на Західному Поділлі і особливо у Галицькій Русі. «Могучий стан боярський, а пізніше шляхетський та заведення тут польського права від півтора ста літ [...] убили самостійного духа у селянина» [7, 38]. Татарські напади тут траплялися набагато рідше, ніж на Східному Поділлі, тому не було потреби «вічно хапатися за зброю». «Козаччина тут не витворилася, – пише С. Рудницький, – через те погранична оборона не була проста, легка, справна і дешева як на східному Поділлі» [7, 38]. У Галицькій Русі, стверджував він, оборона трималася на двох «елементах»: загальному поході шляхти та жовнірах-найманцях. Про участь у походах проти ворогів селян і міщан жодної інформації у джерелах немає.

Історик докладно характеризує тогочасне шляхетське військо, називаючи його «великим анахронізмом». Шляхта дуже довго і неохоче збиралася в похід, та й бойова придатність того війська, на його думку, була «дуже сумнівна». Вона часто відмовлялася йти на війну, мотивуючи це тим, що «вже заплатила множество різнорідних податків на удержане наємного війська» [7, 26].

Розглядаючи оборонну систему, розміщення військ та замків, дослідник знову звернув увагу на різницю західних і східних теренів південного пограниччя польської корони. Західна його час-

тина була «засіяна» укріпленими королівськими містами та магнатськими замками. У східній – лише де-не-де «подибуємо» замки, а «справдешне» місто було лише одне: Кам'янець. Проте замки тут мали, на його думку, незрівнянно більше значення, він їх називає «оазисами серед пустелі» [7, 47]. С. Рудницький констатував, що їхній стан був дуже «сумний» і пояснив це тільки «недбалістю старост і браком грошей». Він переконаний, що якби вони старанно утримувалися і в них стояла сильна залога, «ніколи б татари не могли б датися взнаки пограничним землям» [7, 52].

Підбиваючи підсумок, С. Рудницький констатував, що організація оборони тогочасного пограниччя створює враження «неприємне, майже гірке». Вона не відповідала «своїй задачі», а «приватні старання» ніколи не могли замінити необхідних зусиль держави. Він слушно наголосив, що саме байдужість правителів Польщі до долі місцевого населення пограниччя покликала до життя феномен української козаччини. Такою була відповідь галицького історика на творені польською історіографією міфи про «креси» та їх «героїчних» оборонців.

Звісно, змальовані вище кривди панівної нації над руським населенням не залишилися без відповіді польських істориків і публіцистів. І якщо перші намагалися втриматися у межах академічного дискурсу, вказуючи на неповноту використаної джерельної бази й інтерпретаційні перекося, то другі вповні давали волю емоціям у полеміці з молодими вихованцями М. Грушевського [4, 103]. Їм узвичаєно закидалися тенденційність у виборі джерел, викривлення історичної перспективи, емоційність наукового дискурсу. Прикметно, що, простежуючи генезу історіографічних поглядів галицьких істориків, польські оглядачі одностайно вказували на залежність висловлених ними оцінок від вчителівського концептуального впливу. Тут чи не найбільш промовистими є слова Яна Камінського з його рецензії на «Львівську Русь в першій половині XVI ст.» І. Крип'якевича [16; 17]. Відновлюючи подібність оцінки становища православних в українських землях давньої Речі Посполитої у праці молодого історика та великий «Історії» засновника школи, польський оглядач відзначив, що «яблуко від яблуні недалеко падає».

Висновки. Насамкінець відзначимо, що реконструйовані вище процеси історіографічного «іншування» нашого західного

сусіда були тісно пов'язані з наростанням польсько-українських суперечностей у тогочасному громадському житті галицького краю, котрий обидві сторони бачили «П'ємонтом» своїх національних спільнот – місцем, з якого повинно розпочатися відродження втраченої державності. Особливо гострою ця полеміка стала напередодні Першої світової війни: політики в ній віднаходили необхідні історичні аргументи в перманентній полеміці з опонентами; натомість учені, відчуючи підвищену зацікавленість суспільства генезою міжнаціонального протистояння, намагалися якнайдалі в минуле сягнути за його витоками та віднайти відповіді на непрості виклики сьогодення. На жаль, сторони так і не дійшли консенсусу, адже сама постава тогочасних національних еліт його практично унеможливлювала. Як відомо, це мало наслідком численні трагічні події міжнаціонального протистояння в першій половині минулого століття.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є реконструкція полоністичного дискурсу української історіографії доби модерного відродження.

Література

1. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
2. Крип'якевич І. З діяльності Поссевіна / Іван Крип'якевич // Записки НТШ. – 1912. – Т. СХІІ. – С. 5–82.
3. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку / Іван Крип'якевич // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 5–51.
4. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку / Іван Крип'якевич // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVII. – С. 77–103.
5. Крип'якевич І. Русини – властители у Львові у першій половині XVI ст. / Іван Крип'якевич // Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894 – 1904). – Л. : Виданне Комітету, 1906. – С. 221–234.
6. Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст. : між Слов'янщиною та Європою / Іван Куций. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – 480 с.
7. Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони / Степан Рудницький // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–54.

8. Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. / Федір Срібний // Записки НТШ. – 1912. – Т. CXV. – С. 29–76.
9. Сушко О. Єзуїти в заведенні унії на Русі в доберестейській добі / Олександр Сушко // Альманах руско-українських богословів. – Л., 1902. – С. 117–195.
10. Сушко О. Никита Мелешко незвісний панегірист XVII в. / Олександр Сушко // Записки НТШ. – 1902. – Т. L. – С. 1–8.
11. Сушко О. Предтеча унії / Олександр Сушко // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 1–71.
12. Сушко О. Предтеча унії / Олександр Сушко // Записки НТШ. – 1903. – Т. LV. – С. 72–125.
13. Сушко О. Предтеча унії / Олександр Сушко // Записки НТШ. – 1904. – Т. LXI. – С. 126–177.
14. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / Віталій Тельвак, Василь Педич. – Львів : Світ, 2016. – 440 с.
15. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. / Степан Томашівський // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 1–138.
16. Kamiński J. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1–2 ; № 589. – S. 1–3.
17. Kamiński J. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1–2 ; № 530. – S. 1–2.

References

1. Hrushevskiyi, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]* (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Krypiakevych, I. (1912). Z diialnosty Possevinia [From the activity of Possevin]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. CXII), (pp. 5–82) [in Ukrainian].
3. Krypiakevych, I. (1907). Lvivska Rus v pershii polovyni XVI viku [Lviv Rus in the first half of XVI ct.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. LXXIX), (pp. 5–51) [in Ukrainian].
4. Krypiakevych, I. (1907). Lvivska Rus v pershii polovyni XVI viku [Lviv Rus in the first half of XVI ct.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. LXXVII), (pp. 77–103) [in Ukrainian].

5. Krypiakevych, I. (1906). Rusyny – vlastyteli u Lvovi u pershii polovyni XVI st. [Rusyns – rulers in Lviv in the first half of the XVI century]. *Naukovyi Zbirnyk prysviachenyi profesorovy Mykhailovy Hrushevskomu uchenyamy i prykhyl'nykamy z nahody Yoho desiatytilnoi naukovoï pratsi v Halychyni (1894 – 1904) – The scientific collection is dedicated to Professor Mykhailo Hrushevsky's disciples and supporters on the occasion of anniversary of his ten-year scientific work in Galicia (1894 – 1904)* (pp. 221–234). Lviv: Vydannie Komitetu [in Ukrainian].

6. Kutsyi, I. (2016). *Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu [Civilizational identities in Ukrainian historiography of the late XVIII – early XX centuries: between Slavic countries and Europe]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

7. Rudnytskyi, S. (1899). Ruski zemli polskoi korony pry kintsi XV v. Vorozhi napady y orhanizatsiia pohranychnoi oborony [Russian lands under the Polish authority at the end of the fifteenth century. Hostile attacks and organization of border guard]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. XXXI–XXXII), (pp. 1–54) [in Ukrainian].

8. Sribnyi, F. (1912). Studii nad orhanizatsiieiu lvivskoi Stavropihii vid kintsia XVI do polovyny XVII st. [A study on the organization of the Lviv Staurology from the end of XVI to the XVII century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. CXV), (pp. 29–76) [in Ukrainian].

9. Sushko, O. (1902). Yezuity v zavedenni unii na Rusy v doberesteiskii dobi [Jesuits in the establishment of the union in Rus during pre-Brest period]. *Almanakh rusko-ukrainskykh bohosloviv – Almanac of Russian-Ukrainian theologists* (pp. 117–195). Lviv [in Ukrainian].

10. Sushko, O. (1902). Nykyta Meleshko nezvisnyi panehirst XVII v. [Nikita Meleshko, the unknown panegyrist of the XVII century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. L), (pp. 1–8) [in Ukrainian].

11. Sushko, O. (1903). Predtecha unii [Forerunner of the Union]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. LIII), (pp. 1–71) [in Ukrainian].

12. Sushko, O. (1903). Predtecha unii [Forerunner of the Union]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. LV), (pp. 72–125) [in Ukrainian].

13. Sushko, O. (1903). Predtecha unii [Forerunner of the Union]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. LXI), (pp. 126–177) [in Ukrainian].

14. Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho [Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky]*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

15. Tomashivskyi, S. (1898). Narodni rukhy v Halytskii Rusy 1648 r. [Civil movements in Galician Rus in 1648]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. XXIII–XXIV), (pp. 1–138) [in Ukrainian].

16. Kamiński, J. (1909). Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego [New reasons for the characteristics of the historical school of prof. Hrushevsky]. *Słowo Polskie – Polish word*, 587, 1–2; 589, 1–3 [in Polish].

17. Kamiński, J. (1909). Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego [Reasons for the characteristics of the historical school of prof. Hrushevsky]. *Słowo Polskie – Polish word*, 528, 1–2; 530, 1–2 [in Polish].

TELVAK Vitaliy – professor, doctor of historical science, professor of the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (telvak1@yahoo.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

PEDYCH Vasyl – associate professor, candidate of historical science, associate professor of the History and Political Science department, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (velshum@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

THE POLICY OF THE POLISH GOVERNMENT ON THE UKRAINIAN TERRITORY IN THE STUDIES OF GALICIAN STUDENTS OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

The article is devoted to the reconstruction of polonistic discourse in the works of representatives of the Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky. It has been proved that the attention of young scholars was focused on the oppression of the Ukrainian population by the Polish government in various spheres of public life. The question of oppression of Ukrainians on the basis of religion was studied by Alexander Sushko and Stepan Tomashivsky. The economic exploitation of Ukrainians by the Polish administration of the Polish Commonwealth of old times was reconstructed by Fedor Sribny and Ivan Krypiakevych. Stepan Rudnytsky deconstructed the most popular statement of Polish historiography – the colonization of Ukrainian

territories was to a great extent a salvation from the steppe hordes. The article studies reaction of Polish historians on the work of Galician historians. It has been noted that the reconstructed processes of historiographical «othering» of our western neighbor were closely connected with the growth of the Polish-Ukrainian contradictions in the public life of the Galician region, which was seen by both sides as «Piedmont» of their national communities – the place from which the revival of lost statehood should have begun. It has been proved that this controversy was particularly acute on the eve of the First World War: politicians found necessary historical arguments in the permanent controversy with opponents. Scientists, in contrast, urged by the increased interest of society in the genesis of interethnic confrontation, tried to reach the source in the past and find answers to the difficult challenges of our time. It has been noted that the parties did not reach consensus, because the position of the national elites of that time practically made it impossible. It is well-known, that this resulted in numerous tragic events of an international confrontation in the first half of the 20th century. The conclusion has been drawn about the importance of Ukrainian historiography of Polonistics in the works of M. Hrushevsky's Galician students.

Keywords: Poland, Lviv historical school, M. Hrushevsky, religious confrontation, economic oppression.

Стаття надійшла до редакції 07.09.17.

УДК 929.6(477.8)

DOI: 10.24919/2312-2595.40.125610

ПРОХНЕНКО Ігор – доцент, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету (prohnenkoigor@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8565-9370>

ГЕРАЛЬДИЧНІ ЗОБРАЖЕННЯ НА КАХЛЯХ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

У статті аналізуються кахлі Королівського замку Нялаб з геральдичними зображеннями (герби короля Матяша I Корвіна, Габсбургів та роду Перені). Екземпляри з гербом короля Матяша Гуняді датуються XVI ст., використані в конструкціях печей як декор без конкретного сенсового навантаження вже після смерті правителя. Інші два типи демонструють герби власників замку і їх вельмишановних гостей.

Ключові слова: Королівський замок, кахлі, геральдичні символи, Матяш I Корвін, Габсбурги, Перені.

ПРОХНЕНКО Игорь – доцент, старший научный сотрудник, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков Ужгородского национального университета (prohnenkoigor@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8565-9370>

ГЕРАЛЬДИЧЕСКИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА КАФЕЛЬНЫХ ПЛИТКАХ КОРОЛЁВСКОГО ЗАМКА НЯЛАБ

В статье проанализированы кафельные плитки Королёвского замка Нялаб с геральдическими изображениями (гербы Матяша I Корвина, Габсбургов и рода Перени). Экземпляры с гербом короля Матяша Гуняди датируются XVI в. Использованы они в конструкциях печей уже после смерти правителя в качестве декора без конкретной смысловой нагрузки. Другие два типа представляют гербы собственников замка и их высокопоставленных гостей.

Ключевые слова: Королёвский замок, кафель, геральдические символы, Матяш I Корвин, Габсбурги, Перени.

Постановка проблеми. За останні десятиріччя в Європі значно підвищився інтерес археологів до пам'яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Не обійшов цей процес і Закарпатську область України, де помітно збільшилися обсяги польових досліджень. Зокрема, з 2007 р. цілеспрямованим вивченням фортифікацій Виноградова, Королева, Середнього, Броньки, Квасова, Сільця, Вишкова та Чинадієва зайнявся медієвістичний загін експедиції Ужгородського національного університету.

Результати проведених робіт дали підставу виділити серед вказаних пунктів, за стратиграфічним розмаїттям, потужним культурним шаром і значною кількістю речового матеріалу, замок Нялаб. Серед різноманітних матеріалів, виявлених у ході археологічних робіт, виділяється окрема група знахідок з геральдичними зображеннями, які вимагають своєї типологізації, хронологічного визначення й історичної інтерпретації.

Розміщений замок на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району (48°09'33" пн. ш. 23°07'54" сх. д.). Замкова гора, заввишки 52 м (вершина – 212 м від рівня моря), вулканічного походження, найближчі підвищення – на значній відстані від неї. Із замку відмінно проглядається долина р. Тиса, що протікає за 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 x 47 м, в плані наближеної до овальної форми, розміщений у північно-західній частині верхньої тераси гори. По периметру розташовані житлові приміщення, які оточують невеликий внутрішній дворик з колодязем посередині. За 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним отвором у центральній частині. Перед додатковою захисною лінією був рів. Для контролю ґрунтової дороги – єдиного зручного підходу до замку, – на південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений невеликий бастион клиноподібної форми. Весь видимий комплекс споруд виник у результаті перебудови замку наприкінці XV – на початку XVI ст., а зараз він перебуває у стані руїн.

Рання історія замку пов'язана з другою половиною XIII ст. Околиці Королева були улюбленим місцем полювання на зубра, ведмедя та кабана «молодшого короля» (iunior rex Hungariae) Іштвана V (1270 – 1272 pp.). Саме він у 1262 р. дав вказівку про будівництво на підвищенні Нялаб біля с. Фелсас (перша назва селища Королево) мисливського будиночка – *Domus regalis*. Про ранній період використання споруди мова йде в листі 1264 р. папи Урбана IV, де він закликає Іштвана V повернути мисливський будинок матері (нікейській принцесі Марії Ласкарині), оскільки раніше той номінально був власністю саме королеви. Наприкінці XIII ст. на Нялабі зводяться кам'яні укріплення, і він стає замком. З цього часу і до початку XV ст. його власники часто мінялися. В епоху Ласло IV (1272 – 1290) фортеця належала роду Убулфі. На початку XIV ст. нею володів магнат Беке Боршо, а після повстання Матея Чака (1312) проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301/1310 – 1342) в 1315 р. вона перейшла до рук Бережського жупана Томаша. Саме йому король наказав відбудувати зруйновані в ході штурму королівськими військами фортифікаційні споруди [3, 16 – 42]. З часом реставрований замок став центром домінії. Король Людовик Великий (1342 – 1382) у 1378 р. передав його синам молдавського воєводи Балку та Драгу на термін перебування їх на посадах угочанських жупанів. У цей період значно активізується волошська колонізація комітату, ініційована ще після татарської навали Бейлою IV (1235 – 1270). За нащадків Драга (Драгфі), крім захисної функції, фортеця виконувала роль культурного центру, про що свідчить переписане тут у 1401 р. тетраєвангеліє на слов'янській мові. У 1403 р. король Сигізмунд (1387 – 1437) позбавив Драгфі права володіння замком, а в 1405 р. передав його Петру Перені. Не враховуючи короткого відрізка часу, у другій половині XV ст., коли укріплення формально належали Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався у руках роду Перені. Барони турбувалися не тільки про зміцнення стін, але і про внутрішнє убранство фортеці. Славилися вони і меценатством. За фінансової підтримки Катерини Франгепан, вдови загиблого у 1526 р. у битві під Мохачем Габора Перені, в 1533 р. в Кракові у видавництві Ієроніма Вієтора були надруковані перекладені з латини в замку Нялаб Бенедиктом Комяті «Листи св. Павла на угорській мові» з коментарями (Az zenth Paal leueley

magyar nyeluen), які стали першою друкованою угорською книгою [8, 19]. Також на Королівському замку відомий поет XVI ст. Петер Ілошваї Шеймеш написав поему про Міклоша Толді, яка пізніше лягла в основу трилогії Яноша Араня (Az híresneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história). Гостював на Нялабі і видатний представник угорської лірики епохи Ренесансу – Балінт Балашші. Завершальний етап історії замку пов'язаний з подіями після повстання Ференца Вешшелені 60-х рр. XVII ст., в якому брали участь декілька угочанських родів. Імператор Леопольд I (1655 – 1687) втратив довіру до дворянства Північно-Східної Угорщини, за його наказом для руйнування укріплень в Королівській фортеці був розміщений гарнізон на чолі з Конрадом Мейером Бранденбурзьким. Перені намагалися врятувати замок і делегували до імператора віце-жупана Яноша Хартяні, але його місія успіху не мала. Наприкінці 1671 – на початку 1672 рр. стіни Нялаба були підірвані, після чого він більше не відбудовувався.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про необхідність активізації археологічних робіт і проведення ґрунтового аналізу значної бази письмових джерел. Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на ньому і в його найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки. Зокрема, у XIX ст. знахідки з Королева до Угорського національного музею (м. Будапешт) надходили два рази (1859 та 1881). Це були різноманітні прикраси, в тому числі позолочені мідне кільце та гілка з виготовленими з коштовного каміння квітками, а також мідний натільний подвійний («лотарингський») хрестик. Крім того, серед матеріалів присутні трунні цвяхи із зіркоподібними шляпками, вкритими срібною фольгою. Ці знахідки походять зі зруйнованої місцевими мешканцями крипти каплиці, захоронення якої пов'язані із заможними власниками замку. Через сто років, у 80-х рр. XX ст., біля центральної частини укріплення невеликі пошукові роботи здійснила палеолітична експедиція Музею Природи (м. Київ). Нею зібраний підйомний пізньосередньовічний матеріал. На початку 90-х рр. минулого століття, на території пам'ятки більше двадцяти шурфів було закладено експедицією Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація». Але роботи лише номіналь-

но називалися археологічними. Самі ж пошуки були спрямовані на визначення планування внутрішньої забудови, і зазвичай завершувалися на глибині 0,5 м (при реальній потужності культурного шару в цих місцях 4 – 5 м). З 2007 р. за вивчення Королівського замку Нялаб взялася експедиція Ужгородського національного університету. У польових сезонах 2007, 2011 – 2017 рр. в різних частинах пам'ятки були закладені п'ять шурфів і чотири розкопи, загальною площею 220 кв. м. Потужність культурного шару становила від 1,5 до 5,7 м. У ході робіт досліджено три житлові приміщення та зібрана значна колекція матеріалу: тисячі фрагментів керамічного посуду, в тому числі імпортного, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, каменю, скла та металу (побутові речі, ремісничий інструментарій, елементи одягу, прикраси, медальйон, жетон, текстильні пломби, монети, зброя, епітафії) [6]. Знахідки свідчать про функціонування укріплень Нялабу з кінця XIII до середини XVII ст., що повністю збігається з інформацією письмових джерел.

Метою статті є серіація та аналіз значної групи знахідок, на яких присутні геральдичні символи. Завдання розв'язується шляхом синхронізації екземплярів з певними подіями і відповідно залучаються до історичних реконструкцій.

Одну з найбільш масових категорій інвентарю Королівського замку становить колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, біблійними мотивами, на релігійну тематику, з геральдичними символами, коронкоподібні з верхнього обрамлення печей і т.д. Знахідки характеризуються формовкою з добре відмученого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом переважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до світло-сірого та темно-коричневого.

Основна частина колекції кахлів представлена цілими або майже повно збереженими екземплярами і характеризується серійністю використаних штампів. Більшість цих знахідок походить з розвалу печі 4 (початок XVII ст.) (розкопки 2014 р.) і скупчення кахлів та посуду в камері топки печі 1 (розкопки 2012 р.), куди при розбиранні були складені кахлі від декількох опалювальних споруд XVI ст. Здобуту на основі цілих екземплярів інформацію про оздоблення печей, а відповідно і про інтер'єр залів, допов-

нують дрібні уламки кахлів, розкидані по всій території пам'ятки. Фіксуються вони переважно у верхніх шарах – завалах будівельного сміття. Це явище пояснюється зберіганням кахлів зі старих, розібраних печей, на горищах. Вони могли там лежати досить тривалий період, а у ході руйнації будівель, передовсім дерев'яного перекриття горища, вони падали зі значної висоти, ламалися на дрібні шматки і вкривали значні площі. Це пояснює таку кількість дрібних уламків на Нялабі, тим більше якщо врахувати характер його фінального руйнування в результаті підриву стін.

Взагалі ж еволюція опалювальних кахлів в Європі почалася на рубежі X – XI ст. на прикордонних територіях півночі Швейцарії і південно-германських земель зі зміною у зведенні опалювальних конструкцій, які привели до виникнення сучасних кахельних печей. Якщо раніше печі виготовляли з глини або збирали з цегли, то тут вперше з'явився спеціальний самостійний будівельний елемент – кахлі. Протягом XIII – XV ст. кахлі з району Альп і Саксонії поступово розповсюджуються по всій Германії, Австрії, Чехії, Словаччині, Угорщині та Польщі. Перші відомі в Центральній Європі кахляні печі з'явилися в Вішеграді, Буді, Діюшдері після 1370 р., наприкінці епохи правління короля Людовика Великого, а до середини XV ст. печі «з лицарями» (частіше менш якісні копії) розповсюдилися по всій території Угорського Королівства. До кінця XVI ст. облицьовані коробчастими кахлями печі стали невід'ємним атрибутом замкових інтер'єрів, міських жител та монастирів [1; 2; 5]. Поступово кахлями почали опалювати не тільки опалювальні, але і кухонні печі, призначенні для приготування їжі.

Одночасно з появою моди на кахляні печі в Центральній Європі з північних територій континенту почалося розповсюдження в південному напрямку печей типу *hypocaustum* (назва походить від подібних печей періоду античності), складених з каміння і призначених для обігріву значних площ. На землях Угорського Королівства відбулося раціональне злиття конструкцій цих двох видів опалювальних споруд, у результаті чого високі технічні показники печей типу *hypocaustum* були об'єднані з естетикою оздоблених зображеннями кахельних печей. Цей симбіоз зафіксований і на замку Нялаб.

Постаті, сюжетна лінія, зображені на певній печі, залежали не тільки від тогочасної моди, але й від місцевих умов та соціального статусу власника. У той час, коли еліта здебільш замовляла сюжетні лінії, що підкреслювали її статус, серед нижчих верств, де кахляна піч була символом заможності, спостерігається поєднання офіційних культів та народної релігійності, вірувань. Також печі декорувалися зображеннями святих і магічними символами з метою запобігання лиха, адже вони могли стати джерелом пожежі.

Передані на кахлях мотиви, чи неземні істоти, еротичні сцени, екзотичні тварини, чи образи святих, мали власне, часто досить багатогранне, складне символічне значення. Залежно від характеру сцен можемо говорити про розважальну або захисну функцію, для спостерігачів вони могли нагадувати відомі сюжети, історії. Кахлі відображали ставлення народу до віри, свідчили про просякнення офіційного культу елементами народних вірувань, легендами, забобонами, передовсім з практичних міркувань. Декоративні функції доповнювалися символічними мотивами. Водночас сакральний характер зображень не означає, що печі були пов'язані з молитвою, медитацією, або виконували функцію сімейного вівтаря. Різноманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахляних плиток Королева дає підставу стверджувати про функціонування на Нялабі значної кількості опалювальних споруд. На сьогодні простежені конструкції чотирьох з них.

Окрему групу коробчастих ізразців складають знахідки з геральдичними зображеннями (герби короля Матяша I Корвіна, Габсбургів та роду Перені). За влучним визначенням Ш. Голчіка, погляд на власний герб зігрівав господаря навіть тоді, коли піч не топилася [1, 12]. Зрозуміло, що це стосувалося лише тих геральдичних символів, які належали власникові замку або його високопоставленим гостям.

Іноді ж у печах використовували кахлі із зображенням герба вже померлого правителя, найімовірніше як декоративну прикрасу без будь-якого сенсового навантаження [5]. Ця категорія на замку Нялаб представлена кахлями XVI ст., на яких присутні геральдичні символи короля Матяша I Корвіна.

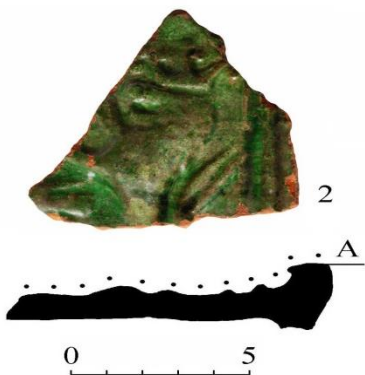
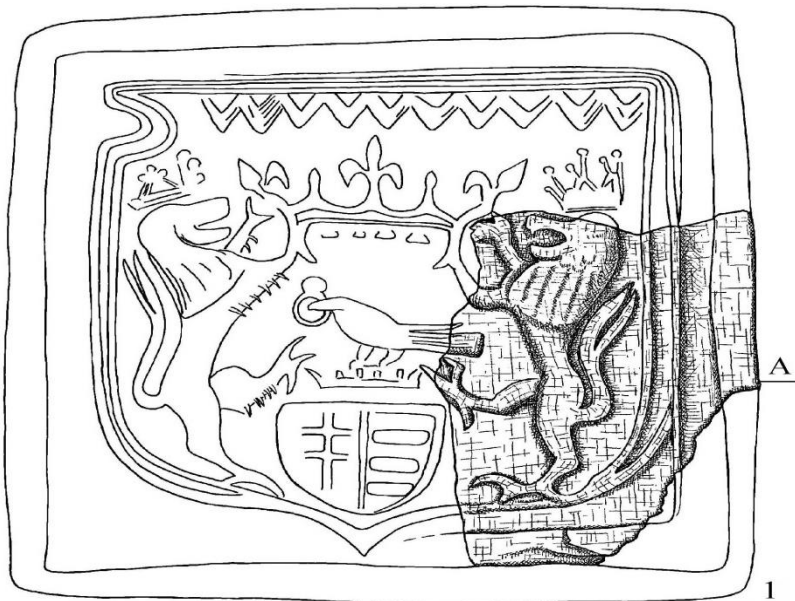
Ворон з кільцем у дзьобі – основний символ дворянського роду Гуняді. Як родина взяла ім'я Корвін (лат. – ворон) розповідає легенда. У ній йдеться про те, що Яноша Гуняді, батька май-

бутнього короля Матяша, відправили відвезти перстень королю Сигізмунду Люксембурзькому. По дорозі Янош заснув, а перстень у нього викрав ворон і почав відлітати з ним. Янош встиг збити ворона останньою стрілою і саме його з кільцем у дзьобі обрав своїм геральдичним символом [2, 32 – 34]. Про дарування графського титулу і розширення герба Яноша Гуняді мова йде в грамоті угорського короля Ласло V Постума (1445 – 1457 рр.) від 1 лютого 1453 р. [1].

Символіка Матяша I Корвіна на Королівському замку представлена на трьох кахляних плитках, які збереглися у дрібних фрагментах. Перший – це частина вкритої зеленою поливою коробчастої кахлі із зображенням верхнього лівого кута геральдичного щита, на полі якого розміщувався птах (на збереженій частині голова), найімовірніше ворон, який у дзьобі тримав перстень. Виготовлена плитка з ретельно відмученого глиняного тіста, випал – достатній, колір – сірий. Екземпляр виявлений в шурфі 1 (дослідження 2007 р., розміри 3 x 2 м), що закладений на території основної замкової споруди, біля її південно-східної стіни. Фрагмент кахлі зберігся на глибині 0,7 м, у верхній частині шару гумусованої землі, насиченої інвентарем. Речова колекція шару датується кінцем XV – початком XVI ст. Однак стратиграфічні спостереження дають підставу говорити про утворення горизонту під час засипання ґрунтом і будівельним сміттям території між двома стінами в першій половині XVII ст. Тобто, весь інвентар був тут не інсїтно, а у перевідкладеному стані. Як би не було, за морфологічними особливостями тіста, кольором поливи і зображенням плитку можна датувати XVI ст.

Інші два фрагменти кахлів з гербом Матяша I Корвіна були виявлені на розкопі II біля кахляної печі з конструкцією печі типу *hypocaustum*, зведеної на початку XVI ст., а зруйнованої у XVII ст. Це вкриті світло- і темно-зеленою поливою коробчасті кахлі із зображенням геральдичного лева (рис. 1). Про належність мотиву ізразців до символіки Матяша I Корвіна свідчить частково збережене на них зображення птаха, більш конкретно – хвіст та крила ворона. Саме цей елемент дав змогу здійснити реконструкцію плиток за аналогіями з території Румунії та Угорщини. Виготовлені кахлі з ретельно відмученого глиняного тіста, випал – достатній, колір – сірий. На основі цілих екземплярів цього

штампу, виявлених у 2006 р. в м. Клуж (Румунія) [2, 32 – 34; 7, 313 – 326], можна говорити, що зовнішня поверхня кахлів наближеної до квадратної форми, розміри – 21,3 x 21,8 см (рис. 1). Художню композицію складали великий геральдичний щит і вписаний у нього менший щит з гербом Угорського королівства, над яким знаходився ворон з кільцем у дзьобі. Два леви стоять на одній лаві і тримають над вороном корону. У верхній частині велико-

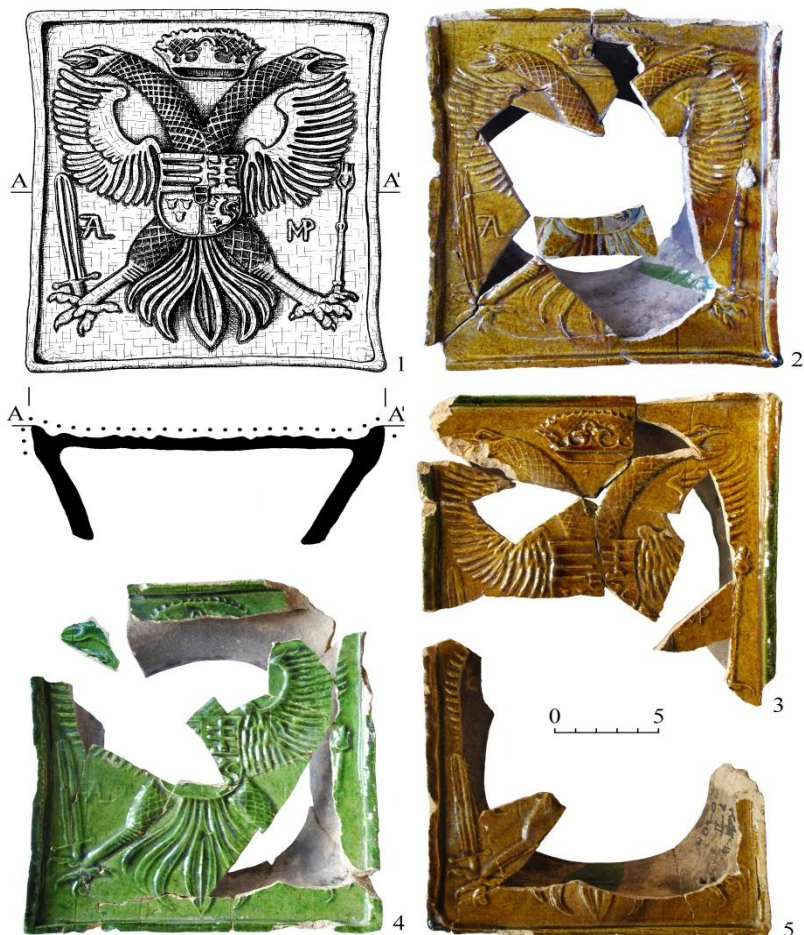

го щита розміщений ряд декоративних трикутників. А. Груя датує Клузьські кахляні плитки XV ст., більш точно – часом до смерті Матяша Корвіна в 1490 році [2, 32 – 34]. Цю думку підтримує і А. Русу [7, 313 – 326]. Дослідники вважають, що після цієї дати не було необхідності зображувати герб Матяша, тому що на престол вже сів його противник – Владислав II Ягеллон з Богемії. Фрагменти ж кахлів з Королівського замку датуються XVI ст., що дає підставу стверджувати про використання цього геральдичного зображення в конструкції виявленої печі не як символу короля, а як декоративної прикраси без сенсового навантаження.

Найбільш глибокий аналіз плиток цього типу був проведений румунським археологом А. Русу. Дві кахлі з зображенням герба короля Матяша I Корвіна були виявлені в ході археологічних робіт в м. Клуж (Румунія) в північно-східній частині міста в 2007 році А. Діаконеску. Екземпляри були збережені повністю, зберігалися в ямі і були позбавлені слідів перебування в конструкції печі. Знахідки дуже схожі на ізразці з Нірбатору, виявлені в резиденції роду Баторі. А. Русу вважає, що єдиним зв'язком між Клужем та Нірбатором був Стівен Баторі – воєвода Трансильванії між 1479 та 1493 рр. Факт не використання цих кахлів в конструкції печі в Клужі дослідник пов'язує з тим, що вони були виготовленні ще за життя короля Матяша I, але реалізовані безпосередньо перед смертю, після чого не було потреби застосовувати їх у конструкції печі. Також дослідник звертає увагу на те, що плитки з геральдичними символами на території Трансильванії хоча і використовувалися в другій половині XV ст., але жодна з них не була вкрита поливою. Також відзначається складність застосованого мотиву, який наштовхнув вченого на думку, що ці ізразці наслідували не місцеві традиційні мотиви, а мотиви більш віддалених територій Центральної Європи.

Найімовірніше, в Королево, Клужі та Нірбаторі дійсно були використані запозичені мотиви. Сам же штамп був виготовлений наприкінці правління Матяша I Корвіна, а випуск і реалізація екземплярів відбулася вже після смерті короля, про що особливо чітко свідчать знахідки з Королівського замку. Безперечно ж, що кінцеву крапку в дискусії про дату використання ізразців цього типу (до чи після смерті короля) поставлять нові чітко стратифіковані матеріали.

На чотирьох кахляних плитках Нялаба переданий герб Габсбургів – двоголовий орел з розпущеними крилами та хвостом. Його лапи розставлені в боки. У пазурах правої орел тримає меч, а лівої – скіпетр. На грудях птаха – геральдичний щит з гербом Угорщини, а над головами – корона. Біля меча написана літера «А», скіпетра – літери «DM», тобто «після різдва Христового». Ізразці вкриті зеленою або світло-коричневою глазурю, в одному випадку присутні обидва ці кольори. Ширина плиток – 16,6 см; висота – 20,7 см (рис. 2).

К. Козак на основі археологічного матеріалу з території Угорщини, Румунії та Словаччини відзначив, що на ранніх зображеннях двоголового орла птах не тримає в пазурах ні шаблі, ні булави, вінець розміщується на головах, а не в полі між ними, кінцівки крил спрямовані до нижніх кутів. Зі свого боку, на ізразцях XVII – XVIII ст. лише іноді зустрічається, що орел не тримає в лапах зброї, і крила завжди направлені до верхніх кутів [4, 65 – 200]. Ці спостереження дають підставу датувати королівські знахідки першою половиною XVII ст., що не суперечить стратиграфічній ситуації залягання цих екземплярів.

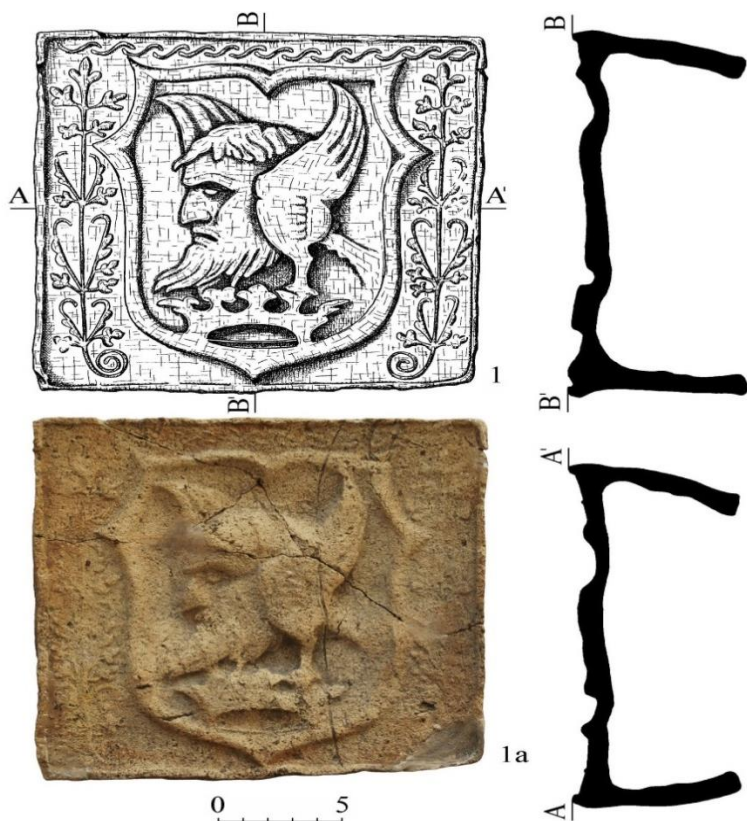
Особливе зацікавлення викликає повністю реставрована плитка з половиною зображення герба Габсбургів (двоголового коронованого орла з довгим хвостом, розставленими у боки лапами та високо піднятими крилами). Виготовлена з милостого, але достатньо відмученого глиняного тіста без помітних домішків. Обпал достатній, колір світло-коричневий. Параметри: ширина – 7,8 см, висота – 18,0 см, товщина – 0,7 см (рис. 3). Найімовірніше це відтиск-негатив з кахлі для виготовлення подібних екземплярів.

Як ми вже згадували, найтриваліший і до того ж щільно насичений різноманітними подіями період історії замку пов'язаний

з перебуванням твердині у власності феодалів Перені. З початку XV до третьої чверті XVII ст. фортеця в Королево виконувала роль родинного гніздечка для баронської гілки роду, яка через це і отримала другу назву – нялабська. Взагалі рід Перені мав значний вплив в Угорському королівстві. Спільним предком для всієї родини був Урбан (comes Urbanus de Dobos) (1271 – ?), який біля 1292 р. отримав від короля Андрія III поселення німецьких госпітів Перень в області Абауй. Від його синів пішли три великі гілки роду. Міклош почав гілку з Рино (кромпахську або краську), останніми представниками якої були сини кижмароцького капітана Павла, Іштван і Павло, що загинули під час селянської війни 1514 р. Другий син Урбана, Янош започаткував баронську, або нялабську гілку. Центрами їх володінь став замок Нялаб на Угочанщині та замок Надьїда, обл. Абауй. Родовід Шімона Перені (1338 – 1374), сина Яноша, безперервно ведеться до сьогодні. Засновником найбільш багатой та впливової гілки Перені (палатинської або трєбішовської) став третій син Урбана – Іштван. На XV ст. саме вона займала сьоме місце серед всіх родів Угорщини. Найвідоміший представник цієї гілки – Імре Перені на початку XVI ст. став навіть палатином Угорщини. Закінчилася гілка бездітним Габором Перені, який у 1532 – 1567 рр. був жупаном комітату Абауй.

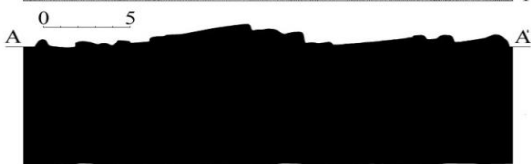
Про володіння родиною Перені Нялабським замком свідчать не тільки численні письмові джерела, а й археологічні матеріали. На сьогоднішній день тільки на Нялабі відомі кахлі з гербом Перені – одного з найбільш впливових родів Угорського королівства. Представлені знахідки трьома штампами. Перший – це неглазуровані коробчасті екземпляри, зовнішня поверхня яких наближена до квадратної форми, розмірами – 18,3 x 19,4 см. Висота тильної румпи – 7,2 см. На плитках переданий оточений рослинним декором геральдичний щит, на полі якого – профіль розвернутої у правий бік крилатої чоловічої бородатої голови, яка в коротких лапках тримає корону (рис. 4). Інші два фрагменти з верхньої окантовки печі, один від грубої поліхромної плитки, политой темно-зеленою, світло-зеленою, помаранчевою та чорною глазуррю, другий – з зеленою поливою. На ізразцях – розвернута вправо аналогічна голова з бородою та косою, перед профілем поліхромного екземпляра поставлена дата – 1578.

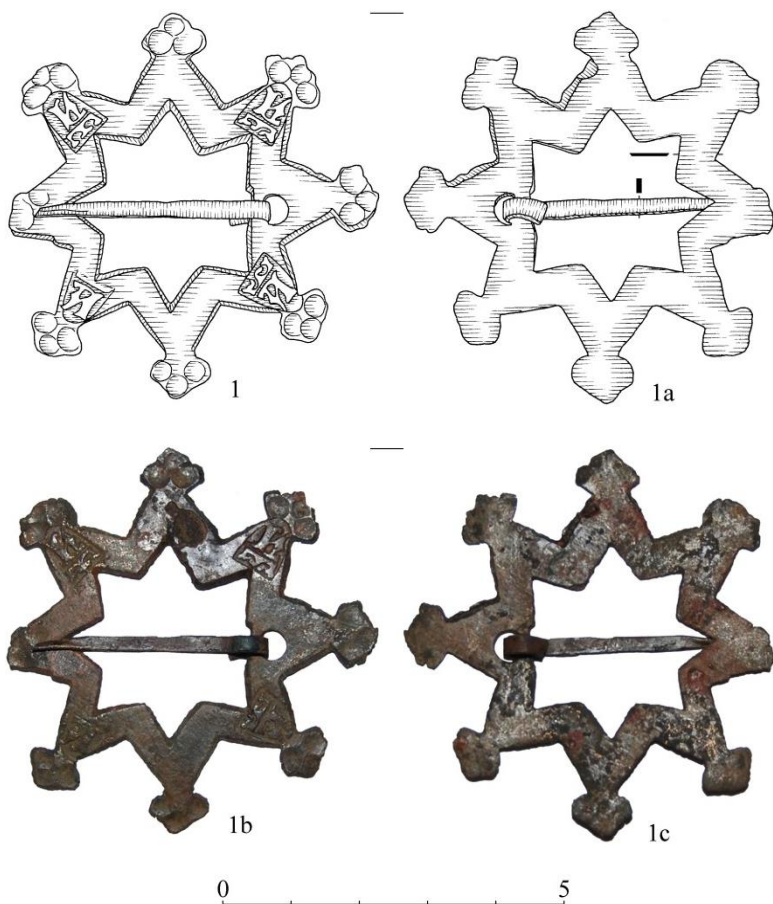
Відзначимо, що хоча це геральдичне зображення на кахлях зустрічається вперше, воно добре відоме за епітафіями з Абауй-вара, Кошиць, Рудабані та Требішова. Також герб Перені представлений в оформленні залів замків Шарошпоток та Шикловш. Присутній він і на печатях представників роду, і в книгах Януса Панноніуса та Бенедикта Ком'яті.

Крім кахлів, зображення герба Перені на Королівському замку Нялаб присутнє на елементі перекриття комину. Виявлена кам'яна брила на площі розкопу III, закладеному біля південної стіни основної замкової споруди. Розкоп обмежений стінами кімнати 2 (36,5 кв. м). У плані житлове приміщення чотирикутної форми, північна та південна стіни трохи заокруглені. Довжина

східної стіни – 6 м, південної – 7,1 м; західної – 7,2 м, північної – 4,4 м. Вхід до кімнати та невелике вузьке вікно розміщували з північного боку, зі сторони внутрішнього замкового дворику. Потужність культурного шару в приміщенні – 4,5 м. Стратиграфічні спостереження дали змогу виділити два горизонти. Горизонт І (від сучасної поверхні до 3,2 м) складався, в основному, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили кімнату. Серед уламків стін у нижній частині горизонту виявлена значна кількість шліфованих рельєфних кам'яних плит, на одній з яких і зображений герб роду Перені (розвернута в лівий бік літаюча чоловіча бородата голова, яка в коротких лапках тримає корону) (рис. 5).

Геральдичні символи на Королівському замку Нялаб у значній кількості представлені і на індивідуальних знахідках. Крім монет, які вже стали об'єктом низки окремих досліджень, чотири однакові герби із вписаною у них латинською літерою «А» простежені на восьмипроменевої застібці для плаща (рис. 6). Виявлена пряжка в нижніх горизонтах кімнати 3, які доволі чітко хронологічно визначаються XV ст. Найімовірніше, тут маємо справу зі штампом геральдичних символів Альберта, який керував Угорщиною з 1437 до 1439 рр.

Висновки. Світ геральдичної символіки доволі різнобічно представлений у колекції знахідок з Королівського замку. На сьогоднішній день, якщо не брати до уваги нумізматичні матеріали, зображення гербів домінують на кахляних плитках і репрезентовані вони трьома основними групами: символіка короля Матяша I Корвіна, Габсбургів та Перені. Як бачимо, на печах Нялабу своє відображення знайшла геральдика не тільки його власників, але і їх високопоставлених гостей. Унікальний випадок присутності і символіки короля Матяша I, вже померлого на час зведення кахляної печі з цими ізразцями, які розглядаємо як простий декоративний елемент без будь-якого додаткового сенсового навантаження.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми є інтенсифікація археологічних досліджень, яка приведе до значного розширення джерельної бази і дасть змогу аналізувати нові серіаційні типи знахідок.

Ілюстрації

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Фрагменти кахлів з зображенням герба короля Матяша I Корвіна (реконструкція за публікацією: Gruia, 2012, р. 34 – знахідка з Клужа (Румунія)).

Рис. 2. Королево. Замок Нялаб. Фрагменти кахлів з зображенням герба Габсбургів.

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Половина плитки з зображенням герба Габсбургів.

Рис. 4. Королево. Замок Нялаб. Кахля з зображенням герба Перені.

Рис. 5. Королево. Замок Нялаб. Фрагмент комину з зображенням герба Перені.

Рис. 6. Королево. Замок Нялаб. Восьмилучева пряжка з зображенням герба з літерою «А».

Джерела та література

I. НАУ. – № DL 24762.

1. Holčík Š. Stredoveké kachliarstvo / Š. Holčík. – Bratislava : Pallas, 1978. – 128 s.

2. Gruia A.-M. Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecției de cahle a Muzeului Național de Istorie Transilvanei / A.-M. Gruia. – Cluj-Napoca : Mega, 2012. – 119 p.

3. Komáromy A. Nyalábvár és uradalma / A. Komáromy // *Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások*. – Ungvár, 2001. – Old. 16–42.
4. Kozák K. Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon / K. Kozák // *Budapest Régiségei*. – Budapest, 1963. – XX. – Old. 65–200.
5. Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska / ed. D. Menoušková, Z. Měřínský. – Uherské Hradiště : Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 2008. – 183 s.
6. Prokhnenko I., Zhylenko M., Moizhes V. Korolevo castle of Nyaláb / I. Prokhnenko, M. Zhylenko, V. Moizhes // *Archaeologia historica*. – Brno, 2016. – 41. – 1. – P. 273–299.
7. Rusu A.A. Stove Tiles with the Royal Coat of Arms of King Matthias I Corvinus / A.A. Rusu // *Ephemeris Napocensis*. – București, 2012. – XXII. – P. 313–326.
8. Székely T. A magyar bibliafordítások történetéből / T. Székely. – Budapest, 1957. – 93 p.

References

I. NAU – Natsionalnyi arkhiv Uhorshchyny, № DL 24762.

1. Holčík, Š. (1978). *Stredoveké kachliarstvo*. Bratislava [in Slovak].
2. Gruia, A.-M. (2012). *Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecției de cahle a Muzeului Național de Istorie Transilvaniei*. Cluj-Napoca [in Romanian].
3. Komáromy, A. (2001). Nyalábvár és uradalma. *Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások, Ungvár* (Old. 16–42) [in Hungarian].
4. Kozák, K. (1963). Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon, *Budapest Régiségei*, XX, 65–200. Budapest [in Hungarian].
5. Menoušková, D., & Měřínský, Z. (Eds.). (2008). *Krásá, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti [in Czech].
6. Prokhnenko, I., Zhylenko, M., & Moizhes, V. (2016). Korolevo castle of Nyaláb. *Archaeologia historica*, 41, 1, 273–299. Brno [in English].
7. Rusu, A.A. (2012). Stove Tiles with the Royal Coat of Arms of King Matthias I Corvinus. *Ephemeris Napocensis*, XXII, 313–326. București [in English].
8. Székely, T. (1957). *A magyar bibliafordítások történetéből*. Budapest [in Hungarian].

PROHNENKO Igor – associate professor, senior research fellow, candidate of historical science, associate professor of the Ancient and Medieval History Department, Uzhhorod National University (prohnenkoigor@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8565-9370>

HERALDIC IMAGES ON THE TILES OF KOROLEVO CASTLE NYALAB

The castle of Nyaláb is located near the village of Korolevo, Vynohradiv district of Zakarpatska oblast of Ukraine. It is distinguished by a very rich cultural layer, a complicated stratigraphy, and a significant number of finds. During the field seasons of 2007, 2011 – 2017 the expedition of Uzhhorod National University studied there three living-rooms, the construction of four tile stoves and found thousands of samples of ceramic, stove-tiles, leather, bones, glass and metal products. The general dating of the finds is the end of XIII – middle of XVII centuries.

A collection of the stove-tiles which are not directly related to particular tile-stove consists of different types of tiles: pot-shaped, onion-shaped, panel, and hybrid tiles with floral and zoomorphic décor, anthropomorphic and zoomorphic images, religious themes, heraldic symbols, as well as crest tiles from the upper framing of tile-stove etc. The finds are formed with well elutriated clay dough with larger or smaller admixture of sand. They are well fired (mainly resonant). The stove-tiles are from ocher to light grey and dark brown in color.

Separate and numerous groups of stove-tiles from the castle of Korolevo consist of finds with heraldic symbols (the coats of arms of the king Matthias I Corvinus, Perényi family, and the Hapsburgs). According to precise definition by Š. Holčík a look at coat of arms warmed the owners up even if the stove was not hot. Definitely it was about owner of the castle or his high-ranking guests only.

Sometimes the stove-tiles depicting a coat of arms of deceased ruler have been used too. Obviously they had been used as décor and did not bear any special content. The stove-tiles fragments of XVI century depicting heraldic symbols of the king Matthias I Corvinus represents this category at the castle of Nyaláb.

Nyaláb is the only place where the stove-tiles with Perényi family, one of the most influential in Hungary, coat of arms have

been discovered by now. The finds are represented by three molds. Despite the fact that this image has been found on stove-tiles for the first time it is well known for epitaphs from Abaújvár, Košice, Rudabánya, and Trebišov. Also Perényi coat of arms has been represented by decorations of the halls in the castles of Sárospatak, Siklós, and Korolevo. It was present on the seals of family members and in the books of Janus Pannonius and Komjáti Benedek.

Habsburg coat of arms with double-headed eagle spreading the wings and tail is depicted on four stove-tiles. His paws are extended far apart. He keeps a sword in the right one and scepter in the left. Heraldic shield with Hungarian emblem is placed on the bird's chest and a crown is overhead. There are letters A close to the sword and DM, meaning Anno Domini, near the scepter.

Numerous polished relief stone slabs have been found among the fragments of wall near tile stove 4. Perényi family coat of arms (A profile of turned to the left flying bearded man's head which keeps a crown in short leg) is depicted on one of them.

Keywords: Korolevo castle, stove tile, heraldic symbols, king Matthias I Corvinus, Habsburg, Perényi.

Стаття надійшла до редакції 03.10.17.

УДК 94(37).07

DOI: 10.24919/2312-2595.40.123251

ГУМЕННИЙ Віктор – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка (hvlturant@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2405-1975>

РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ У ДУРА-ЕВРОПОС В КОНТЕКСТІ ПАРФЯНСЬКИХ КАМПАНІЙ СЕВЕРІВ

*У статті на основі папірологічного та епіграфічного матеріалу охарактеризовано римські військові з'єднання у Дура-Европос, їхню участь у парфянських кампаніях Северів, та роль у реалізації зовнішньої політики Риму на Сході. Проаналізовано хронологію можливого виникнення посади *dux girae*. Встановлено, що найактивніше гарнізон почали посилювати на початку III ст. н. е. Серед з'єднань, зафіксованих у місті, особливу роль відігравала *cohors XX Palmyrenorum*, та вексиларії легіонів провінції *Syria Coelae*.*

Ключові слова: Римська імперія, Парфія, Дура-Европос, римська армія, Близький Схід, династія Северів.

ГУМЕННЫЙ Виктор – аспирант кафедры археологии и специальных областей исторической науки Львовского национального университета имени Ивана Франко (hvlturant@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2405-1975>

РИМСКОЕ ВОЕННОЕ ПРИСУТСТВИЕ В ДУРА-ЕВРОПОС В КОНТЕКСТЕ ПАРФЯНСКИХ КАМПАНИЙ СЕВЕРОВ

*На основании анализа папирологического и эпиграфического материала охарактеризованы римские подразделения в Дура-Европос, их участие в парфянских кампаниях Северов и их роль в реализации внешней политики Рима на Востоке. Проанализирована хронология возможного возникновения должности *dux girae*. Установлено, что наиболее активно гарнизон начали укреплять в начале III века н. э. Среди соединений зафиксированных в городе,*

особую роль имели cohorts XX Palmyrenorum и векиляции легионов расквартированных в провинции Syria Coelae.

Ключевые слова: Римская империя, Парфия, Дура-Европос, римская армия, Ближний Восток, династия Северов.

Постановка проблеми. Одним з ключових пунктів римської військової присутності на Близькому Сході у епоху імперії стало місто Дура-Европос. Засноване Селевкідами на правому березі Євфрату, воно від 165 до 256 р. н. е. перебувало під контролем Риму. З огляду на активну зовнішню політику династії Северів, військові конфлікти з Парфянським царством Аршакідів ставали неминучими. Дура-Европос, зважаючи на географічне розташування, займало особливе місце у системі римської прикордонної політики на Сході. При цьому ключовим тут ставали римські військові підрозділи, розквартировані як місті, так і на його околицях, уздовж середньої течії Євфрату. Вагому роль у реконструкції історії римського військового гарнізону у місті відіграє корпус папірусів і пергаментів, знайдених під час археологічних досліджень, проведених у міжвоєнний час експедиціями Ф. Кюмона та М. Ростовцева. Не менш важливою є інформація археологічних та епіграфічних джерел, адже вони дають нам унікальну інформацію про склад та діяльність римської армії у регіоні.

З огляду на активізацію в останні десятиліття дискусій щодо характеру римської прикордонної політики в епоху імперії [4; 6], аналіз означеної проблеми на прикладі конкретних центрів римської присутності у регіоні, як нам видається, може дати більш позитивний ефект, ніж спроби узагальнено характеризувати всю римську політику на Сході вписуючи її у наперед визначені рамки та концепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що особливістю досліджень, які проводилися у Дура-Европос, стала регулярна публікація їхніх результатів. Завдяки цьому вчені із самого початку мали змогу залучитись до аналізу джерельного матеріалу. У 1959 р. було опубліковано корпус папірологічних джерел. Ключову роль у роботі над матеріалом відіграли К. Брэдфорд Веллс, Роберт Фінк і Дж. Френк Джіліам [12]. Важливим залишається і дослідження Г. Кіпатріка [9, 215 – 225]. Не можна оминати увагою ключову статтю Ф. Міллара та Х. Коттон, при-

свячену аналізу папірологічного матеріалу Близького Сходу [2]. У 2010 р. Жаклін Остін присвятила свою дисертацію вивченню практик читання та письма у середовищі римської армії у Дура-Европос [1]. Значну кількість матеріалі опубліковано П'єром Леріше, який продовжував дослідження міста у 80 – 90-ті рр. XX ст. Римську армію на Близькому Сході у контексті конфліктів з Парфією розглядали Л. Дірвен [3], Т. Кайзер [8], Л. Грегорацці [5], Б. Ісаак [6; 7], Н. Полард [10], П. Едвел [4], М. Сартр [4]. Загалом, варто зазначити що хоча означена тематика і була у полі зору дослідників, проте значення Дура-Европос саме в контексті кампаній Северів на Сході дослідниками спеціально не аналізувалося.

Метою пропонованої статті є реконструкція римської військової присутності в Дура-Европос у контексті зовнішньої політики правителів імператорської династії Северів на Сході. Досягнення мети передбачає аналіз джерельного масиву епіграфічних та папірологічних джерел, які є основним джерелом у питаннях ідентифікації і вивчення римських військових з'єднань у місті.

Аналізуючи кампанії Северів у Парфії, слід розуміти, що передумовою для чергового римо-парфянського конфлікту стала громадянська війна в Римській імперії. Вологез, використавши боротьбу між Септимієм Севером та Песценнієм Нігером, спровокував повстання в Осроені та Адіабені (Dio Cass. 75, 1, 1). Військові дії розпочалися навесні 195 р. і для римлян кампанія стала надзвичайно вдалою, однак повстання Клодія Альбіна в Галії на деякий час не дозволили римлянам до кінця реалізувати свої плани [4, 136 – 151]. Нова кампанія розпочалася у 197 р. і також була досить вдалою, однак згодом римляни вимушені були відступити, і спроба Септимія Севера захопити Хатру завершилася невдачею. Парфянська кампанія навряд чи могла вдовольнити Септимія Севера, адже не вдалося захопити нові території поза колишньою сферою впливу Риму, до того ж війська зазнали важких людських втрат.

У 211 р. імператором стає Каракала. Незабаром після цього правитель Осроени Абгар IX почав розширювати свою владу над сусідами. Каракала змусив цього царя прибути до Риму з дружнім візитом і потім затримав його. Подібною була і політика стосовно Вірменії (Dio Cass. 77, 12, 1). Під час зимівлі в Нікомедії імпера-

тор, ймовірно, почав готуватися до походу на Схід. У кампанії брали участь легіони I і II *Adiutrix*, II *Parthica* під командуванням Елія Деція Триціана, III *Augusta*, III *Italica*, III *Cyrenaica*, IV *Scythica*, останні два з яких ми бачимо серед з'єднань які перебували в Дура-Европос (ILS 8873; CIL III, 142076; VIII, 2564).

Каракала як привід для війни використав той факт, що парфяни відмовилися видати йому Антіоха та Тірідата, який, найімовірніше, був представником вірменської гілки Аршакідів. Коли ж формальна згода на видачу Тірідата та Антіоха була досягнута, це не зупинило Каракалу, який вирішив продовжувати агресивну політику, спрямовану проти Вірменії (Dio Cass. 77, 21). Під час перебування в Антіохії Каракалла відправив послів до Артабана просити руки його доньки. Наступні повідомлення Геродіана створюють картину підступного нападу римлян на парфян під час весілля. Наскільки правдива ця історія сказати важко, втім Мідія зазнала спустошення, зокрема було захоплено місто Арбела, де розміщувалися усипальниці царів Парфії, які були розграбовані римлянами (Herodian. IV, 11). Навесні 217 р. Артабан розпочав військові дії проти римлян і ввів війська на територію Месопотамії. Однак на початку квітня Каракалла був убитий на шляху з Едесси в Карри, і його змінив на троні Макрін [4, 145 – 150].

Новий імператор уважав, що час для продовження військових дій проти парфян був далеко не найкращим, тому повернув парфянам полонених та розпочав спроби укласти мир з парфянами, які, однак, не увінчалися успіхом. Біля Нізібіса відбулася битва, яка тривала три дні і завершилась для римлян не надто вдало (Dio Cass. 78, 26, 7). Лише ціною двохсот мільйонів сестерціїв, які витратили на подарунки Артабану та парфянським вельможам, вдалося укласти перемир'я. Сенату все це було представлено як перемога Риму, і Макріну запропонували надати титул *Parthicus*. У червні 218 р. Макрін зазнав поразки поблизу Антіохії. Згодом і він, і його син були убиті [4, 145 – 150]. Яку ж роль відігравали міста на зразок Дура-Европос у цих подіях і яким був їхній вплив на зміну форм і засобів римської зовнішньої політики стосовно Парфії?

Для вивчення римської військової присутності в Дура-Европос важливою є інформація джерел, здобутих експедиціями Ф. Кюмона, М. Ростовцева, П. Леріше. Так, експедицією Ростовцева було знайдено трохи більше ніж півтори сотні пергаментів

та папірусів, з них греко- та латиномовний корпус складає переважну більшість. Основний масив пов'язаних з римською армією текстів – це документація когорти *Vicesima Palmyrenorum* [12, 6 – 8]. Усі пергаменти і папіруси були знайдені у північній частині міста між головними воротами та Вежею № 3 [12, 3]. Серед матеріалів уламки однієї воскової таблички, яка містила рештки грецького тексту, тому однозначно пов'язувати її з римською військовою присутністю ми не можемо [12, 3]. Пергаментні документи використовувались упродовж всієї історії міста і наявні тексти датуються від II ст. до н. е. до середини III ст. н. е. Появу папірологічних джерел важко датувати, найбільш ранній документ датується 208 р. н. е., проте можливо, що цей матеріал використовували і раніше. Саму традицію використання папірусу як письмового матеріалу у Дурі-Европос найімовірніше слід пов'язувати саме з римською військовою присутністю [12, 4]. Стосовно походження текстів, то маємо масив документів, який було створено як поза межами міста, так і в ньому. Військовий архів, цілком імовірно, розміщувався у невеликій кімнатці храму Аззанаткона, хоча серед знайдених там документів один з пергаментів не має військового характеру. Певна кількість документів була виявлена у місцях, які, на думку дослідників, не були пов'язані з їхнім зберіганням [9, 218 – 223; 12, 4].

З появою у місті римської армії, вона проникає у всі деталі міського життя. Судова влада здійснювалась трибуном (P. Dura 125 – 127). Окрім Пальмірської когорти, у нас є згадки і про *Legio IV Scythica* (P. Dura 32) та *Legio XVI Flavia Firma* (P. Dura 43). Серед когорт називаються також *Cohors III Augusta Thracum* (P. Dura 26) і *Cohors XII Palaestinorum* (P. Dura 30). Ми зустрічаємо свідчення про солдата, який одружився із вдовою іншого вояка (P. Dura 30). Епіграфічний матеріал дає змогу верифікувати цілу низку повідомлень папірологічних джерел. Так, Пальмірська когорта згадується у цілій низці написів (AE 1923, 23; AE 1940, 240). 192 або 193 роком можна датувати присвяту Елія Тиціана, декуріона II Ульпієвої кінної когорти (*Ael(ius) Tittia/nus dec(urio) coh(ortis) / II Ulp(iae) eq(uitatae) Com(modiana)*). AE 1928, 86). Є згадки і про інших офіцерів цього з'єднання (*Tre[b]/ium Maximum trib(unum) coh(ortis) II Ulp(iae) eq(uitatae)*). AE 1934, 280). Бачимо ми і згадку

про Гая Юлія Руфіна, який був центуріоном IV Скіфського легіону ((*centurioni*) *leg(ionis) III Scyt(hicae)*). AE 1929, 181).

Певні дисциплінарні проблеми, які виникали у римської армії III ст. могли бути зафіксованими у папірусах Р. Dura 46, 55 та 63, і вони мали вплив як на вояків гарнізону, так і на цивільне населення [12, 22 – 24]. 180 роком датуються свідчення про відновлення деяких інституцій доби еллінізму, які втратили свою роль з приходом парфян. Жерці Зевса, Аполлона, предки і Селевк Нікатор у деяких документах знову називаються епонімами (Р. Dura 25, Р. Dura 37). Певний вплив римська армія, очевидно, мала і на етнічну ситуацію в міста, у папірологічному матеріалі фіксується зростання кількості носіїв арамейських і латинських імен [10, 111 – 122].

Римляни тимчасово зайняли місто у 115 – 117 рр. н. е., вдруге ж її зайняли римляни у 164 або 165 р. н. е. Нам мало що відомо про перші кілька десятиліть перебування міста під владою Риму. Гарнізон був невеликим і на початку принаймні його частину складали пальмірські лучники [8, 92 – 95]. Коли Септимій Север поділив Сирію на дві частини (194 р. н. е.) Дура Европос була включення до Келесирії, а не до Фінікії, як це сталося з Пальмірою. Про це свідчать і імена намісників провінцій, які зустрічаються у папірологічних та епіграфічних джерелах та вексилляції, які складали основу гарнізону. Серед згаданих осіб виділяється Марій Максим, який був легатом Келесирії, і Мініцій Марціал – прокуратор при ньому (*Marius Maximus tribb(unis) et praeff(ectis) et praepositis nn(umerorum) salutem / quid scripserim Minicio Martiali proc(uratori) Augg(ustorum) nn(ostrorum)*). AE 1933, 107). До 256 р., місто перебувало у складі саме цієї провінції. Відповідно, більшість джерел згадують саме про легіони, які розташовувалися у Келесирії, а саме про *Legio IV Scythica* і *Legio XVI Flavia Firma*. Саме згадки про них, за єдиним винятком, ми натрапляємо і у епіграфічному матеріалі. Цим винятком є *Legio III Cyrenaica*, основна база якого була в Аравії. Вояки цього легіону брали участь у відбудові амфітеатру у Дура Европос у 216 р. н. е. (*vexill(ationes) legion[u]m III Sc[yt(hicae) et] III [Cy]r(enaicae) [An]tonin[ian]arum*). AE 1937, 239) і могли деякий час після цього перебувати у місті, про що опосередковано свідчить один з написів (*Leg(io) III Cyr(enaica) Antonin[iana]*). AE 1934, 277). Сам факт

присутності цієї частини у регіоні, найімовірніше, слід пов'язувати з участю цього з'єднання у Парфянській кампанії Каракали. Цілком можливо, що цей період активної політики Риму на Сході у місті вочевидь перебували і з'єднання *Legio III Gallica* (*(vex(illatio) legg(ionum) III Cyr(enaicae) et III Scyth(icae)) Anton(iniana) / [[[et III Gall(icae)]]]*. AE 1934, 276 та особливо *Leg(io) III Gall(ica)*. AE 1934, 281).

Приналежність Дура та ділянки Євфрату до Келесирії була цілком виправданою, оскільки розташовані тут гарнізони, ймовірно, першочергово мали захищати дороги до Північної Сирії та Антіохії [5, 93 – 149]. Тим не менш, географічне розташування міста у випадку повномасштабного зіткнення з парфянами робило його оборону та загальну координації сил у регіоні вкрай специфічними, оскільки Дура була віддалена як від резиденції намісника провінції, так і від таборів, де розташовувалися основні сили римських військ у регіоні, які, власне, були розміщені північніше. Ця проблема привела до появи посади командира військових з'єднань у регіоні – так званого *dux ripae*. Нам відомо чотири особи, які займали цю посаду, – Доміцій Помпеян, який отримав її в часи Елагабала чи Александра Севера, Ліціній Пакатіан (серпень 245 р.), Ульпій Терцій (248 р.) та Юлій Юліан (251 – 253 pp. н. е.) [12, 24 – 26].

Головною проблемою, спричиненою станом джерельної бази, є час виникнення означеної посади. М. Ростовцев та Б. Веллс на основі невеликого діпінті з резиденції командира припускали можливість датування часами Елагабала або Александра Севера [12, 26 – 28]. Якщо датувати спорудження будівлі у проміжку між 218 та 222 р. н. е. і припускати що діпінті було залишене у перші кілька років функціонування будівлі, можемо пов'язувати виникнення цього інституту з Парфянськими кампаніями Северів. Однак можлива інтерпретація, яка відносить появу цього інституту до періоду війн з Сасанідами. Папірологічна інформація опосередковано свідчить на користь останньої версії, оскільки *dux ripae* найраніше згадується у P. Dura 97. Можна було б сказати, що цей документ не можна вважати надійним хроноіндикатором, з огляду на стан збереження джерельної бази, проте, на думку частини дослідників, для доби Елагабала у нас є достатня кількість документів, хоча у них і відсутні згадки про цей інститут. Водно-

час навіть у пізніший час трибун Пальмірської когорти вирішував питання безпосередньо з намісником та прокуратором провінції. Тому все ж важко зробити однозначні висновки про час появи посади та про те, яким було її реальне значення. До цього гарнізон підпорядковувався адміністрації провінції, що в умовах військових дій і оперативної зміни ситуації теоретично створювало певні труднощі [5, 110 – 128].

Перше регулярне військове з'єднання, про яке ми маємо інформацію, – *Cohors II Ulpia Equitata*, яка з'являється у місті в добу Коммода. Вона брала участь в експедиції Луція Вера проти Парфії, проте у самій Сирії вона була дислокована дещо раніше – починаючи з 156 або 157 р. н. е. В останні роки правління Септимія Севера і в добу Каракали військовий табір збільшили у розмірах, одночасно посиливши гарнізон, який розташовувався у місті. Сам табір був дислокований у північно-західній частині міста і у перші півстоліття існування вочевидь займав досить скромну площу [10, 35 – 69]. Між 209 і 216 рр. він, як уже частково було згадано, збільшився. 208 р. н. е. датується перша згадка про *Cohors XX Palmynerorum*. Вексіяції двох сирійських легіонів – Четвертого та Шістнадцятого – спорудили Мітреум у 209 – 211 рр. н. е. Амфітеатр споруджували вексіяції Четвертого Скіфського легіону та Третього легіону Кіренаїка. Вояки *Legio XVI Flavia Firma* у цей час, найімовірніше, були залучені до військової кампанії Каракали. Також існує певна ймовірність що у цей час у місті перебували вояки *Legio X Frentensis*. Після 217 р. легіонери розташовувалися у місті регулярно, втім розмір гарнізону міг зменшитись [8, 93 – 100].

Cohors XX Palmynerorum – єдине допоміжне римське військо з'єднання, яке фактично відоме нам винятково за папірологічним та епіграфічним матеріалом, знайденим у Дура-Европос. Когорта вперше фігурує у документі Р. Dura 56. Саме виникнення когорти слід пов'язувати з першою парфянською кампанією Септимія Севера, втім можливі й інші варіанти, зокрема в епоху Антонінів напередодні кампанії Луція Вера, або ж у 170-ті рр. н. е., коли у Дура Європос було розквартировано загін лучників з Пальміри. Окрім дати створення цього військового підрозділу, певні труднощі викликає і його нумерація саме як Двадцятої Пальмірської когорти. Вона розташовувалась у місті щонайменш від 208

до 256 рр. н. е. Окрім Дура-Европос, певна частина вояків впродовж 218 – 222 рр. н. е. розмістилися вздовж середньої течії Євфрату (P. Dura 64, P. Dura 100 – 101).

Папірологічний матеріал лише опосередковано повідомляє нам про військові кампанії, у яких брало участь це з'єднання. Серед них виділяється Парфянська кампанія Каракали 216 р. (P. Dura 66). Вона також, ймовірно, була залучена до якихось військових дій у часи Елагабала (P. Dura 55), зокрема перебувала в ескорті імператора (219) (P. Dura 100). Серед більш пізніх кампаній проти Сасанідів, то, вочевидь, вона брала участь у зіткненнях 233 р. (P. Dura 83). Папірологічний матеріал дає підставу безсумнівно ідентифікувати когорту саме як *cohors miliaria*.

Папіруси P. Dura 100 і P. Dura 101 є для нас найкращим джерелом, що допомагає реконструювати кількісний склад когорти станом на 210 – 220-ті рр. У порівнянні з 230-ми рр. (P. Dura 82, P. Dura 89) кількість вояків зменшується з 914 до 781. Перші документи, ймовірно, зафіксували кількісний склад когорти після заходів Каракали 214 – 216 рр. та, можливо, після військових дій Макріна у 217 р. Когортою командував трибун, подекуди його місце міг займати центуріон, який виконував функції препозита. Документи дають нам детальний перелік номенклатури посад, які існували при тогочасній когорті. Цікавою є присутність частин дромедаріїв, які перелічені у папірусах після кінноти [12, 33].

Найдовша зафіксована тривалість служби складала 27 років. У P. Dura 100 зафіксовано 19 вояків а у P. Dura 101 – 21 солдат, які перебували на 26-у році своєї служби, причому, цілком ймовірно, подібні цифри могли б бути більшими з огляду на те, що папіруси пошкоджені. Так, у P. Dura 100 зафіксовано 43 людини які несли 24-й рік своєї служби у когорті. Коли ми проаналізуємо кар'єрні можливості центуріонів та декуріонів, то більшість з них вступали на цю посаду між 12 та 20 роками служби. Документ P. Dura 66, ймовірно, зафіксував підготовку з'єднання до активної участі у кампанії Каракали про Парфії, а P. Dura 83 – у експедиції Александра Севера. Джерела які фіксують чисельність когорти, також відображають її втрати у кампанії Макріна 217 р. (P. Dura 100). Окрім відомостей про чисельний склад та номенклатуру когорти, важливими є документи офіційної документації, зокрема, щоденні звіти, розпорядження трибуна, офіційне листування з адміністра-

цією провінції – все це допомагає реконструювати перебування римського гарнізону та деталізувати специфіку логістики римських військових кампаній III ст. н. е.

Висновки. Військові кампанії Северів проти Парфії мали характер повномасштабних військових експедицій з бойовими діями на території Месопотамії. Такі міста, як Дура-Европос, були важливими пунктами як для розміщення римських військових з'єднань, так і для контролю за територіями безпосередньо у прикордонній зоні. Аналіз джерельного матеріалу дає підставу для висновків, що у місті перебували підрозділи, безпосередньо залучені до військових дій проти Парфії. Це проявлялось зокрема у тому, що у складі гарнізону міста зафіксовані вояки легіонів, місцем дислокації яких не була Сирія. Водночас, як нам видається, сам характер розташування римських військ у регіоні, їхня кількість та віддаленість від основних центрів провінції робили Дура-Европос та довколишній район течії середнього Євфрату вкрай вразливим, що в умовах кампаній проти Парфії, можливо, не було цілком очевидним, проте з виникненням загрози з боку молодшої династії Сасанідів, потреба у наявності на місці командного складу, який зміг би приймати виважені і серйозні рішення, стає актуальною. Наслідком цього, ймовірно, стає поява посади *dux ripae*.

Аналізуючи роль Дура-Европос у Парфянських кампаніях Северів, слід також наголосити на тому, що все ж були спроби посилити військове значення міста, наслідком чого стало як розширення військового табору, так і посилення міського гарнізону. Загалом, ситуація у Дура-Европос частково підтверджує тези тих дослідників, які пропонують відмовитися від модернізації в оцінці зовнішньої політики Риму доби імперії.

Перспективним напрямом можна вважати подальше вивчення ролі інших прикордонних міст східних провінцій Римської імперії у контексті реалізації основних напрямів її зовнішньої політики в епоху принципату.

Література

1. Austin J. Writers and writing in the Roman Army at Dura-Europos. A dissertation submitted to the Department of English / Jacqueline Austin ; Institute of Archaeology & Antiquity for the degree of Doctor of Philosophy. – Birmingham : College of Arts & Law University of Birmingham, 2010. – 336 p.

2. Cotton H.M., Cockle W.E.H., Millar F.G.B. The Papyrology of the Roman near East: A Survey / H.M. Cotton, W.E.H. Cockle, F.G.B. Millar // JRS. – 1995. – Vol. 85. – P. 214–235.
3. Dirven L. The Palmyrenes of Dura-Europos : A Study of Religious Interaction in Roman Syria / Lucinda Dirven. – Boston : Brill, 1999. – 360 p.
4. Edwell P. Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control / P. Edwell. – London & New York : Routledge, 2007. – 320 p.
5. Gregoratti L. Dura-Europos: A Greek Town of the Parthian Empire / Leonardo Gregoratti // Religion, Society and Culture at Dura-Europos / Ed. T. Kaizer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2016. – P. 16–30.
6. Isaac B. The limits of Empire: the Roman army in the East / B. Isaac. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 510 p.
7. Isaac B. The Near East Under Roman Rule : Selected Papers / B. Isaac. – Leiden ; New York : Brill, 1998. – 481 p.
8. Kaizer T. Dura-Europos under Roman rule / Ted Kaizer // Ruling the Greek World: Approaches to the Roman Empire in the East / Eds. ortés, J.M. Copete, E. Muñiz Grijalvo, F. Lozano Gómez. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2015. – P. 91–101.
9. Kilpatrick G.D. Dura-Europos: The Parchments and the Papyri / G.D. Kilpatrick // GRBS. – 1964. – Vol. 5, No 3. – P. 215–225.
10. Pollard N. Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria / Nigel Pollard. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 2000. – 349 p.
11. Sartre M. The Middle East Under Rome / Maurice Sartre. – Cambridge, Mass. ; London : Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – 665 p.
12. The Excavations at Dura-Europos. Final Report. Vol. 5, Part 1 : The parchments and papyri / Eds. C.B. Welles, R.O. Fink, J.F. Gilliam. – New Heaven and London : Yale University Press, 1959. – 457 p.

References

1. Austin, J. (2010). *Writers and writing in the Roman Army at Dura-Europos*. (Doctor's Thesis). Birmingham: College of Arts & Law University of Birmingham [in English].
2. Cotton, H.M., Cockle, W.E.H., & Millar, F.G.B. (1995). The Papyrology of the Roman Near East: A Survey. *The Journal of Roman Studies*, 85, 214–235 [in English].
3. Dirven, L. (1999). *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*. Boston: Brill [in English].
4. Edwell, P. (2007). *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. London & New York: Routledge [in English].

5. Gregoratti, L. (2016). Dura-Europos: A Greek Town of the Parthian Empire. In T. Kaizer (Eds.), *Religion, Society and Culture at Dura-Europos* (pp. 16–30). Cambridge: Cambridge University Press [in English].
6. Isaac, B. (1992). *The limits of Empire: the Roman army in the East*. Oxford: Clarendon Press [in English].
7. Isaac, B. (1998). *The Near East Under Roman Rule: Selected Papers*. Leiden; New York: Brill [in English].
8. Kaizer, T. (2015). Dura-Europos under Roman rule. In J.M. Co-pete, E. Muñiz Grijalvo, F. Lozano Gómez (Eds.), *Ruling the Greek World: Approaches to the Roman Empire in the East* (pp. 91–101). Stuttgart: Franz Steiner Verlag [in English].
9. Kilpatrick, G.D. (1964). Dura-Europos: The Parchments and the Papyri. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 5, 3, 215–225 [in English].
10. Pollard, N. (2000). *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*. Ann Arbor: University of Michigan Press [in English].
11. Sartre, M. (2005). *The Middle East Under Rome*. Cambridge, Mass.; London: Belknap Press of Harvard University Press [in English].
12. Welles, C.B., Fink, R.O., Gilliam, J.F. (Eds.). (1959). *The Excavations at Dura-Europos. Final Report. Vol. 5, Part 1: The parchments and papyri*. New Haven and London: Yale University Press [in English].

HUMENNYI Viktor – Postgraduate at the Department of Archeology and Special Historical Studies, Ivan Franko National University of Lviv (hvltierant@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2405-1975>

ROMAN ARMY IN DURA EUROPOS AND THE SEVERAN PARTHIAN CAMPAIGNS

The article deals with the problem of Roman military presence in Dura Europos in the context of the Parthian campaigns of the Severan dynasty and Roman foreign policy in the East. Due to its geographical position, the town of Dura Europos was quite an important military site in the Seleucid, Parthian and Roman periods. Dura was held briefly by the Romans under Trajan and was later captured by Lucius Verus. Dura was relatively easy to defend, and that value of the city justified the effort to hold it. In the Roman period, after the campaign of Lucius Verus, the city became a garrison on Rome's eastern frontier. Very little is known about the first

decades of Roman presence in Palmyra. The garrison appears to have been not very large.

In the Age of the Severan dynasty, the garrison consisted of the vexillations of the legions that were regularly settled in the province of Syria Coelae. That included Legio IV Scythica and Legio XVI Flavia Firma. The presence of the Legio III Gallica and Legio III Cyrenaica in the city during the years 216 – 220 CE can be strongly connected with the Parthian campaigns of Caracalla. The main attachments in the city were cohorts XX Palmynerorum and the vexillations of the legions settled in the province of Syria Coelae. The papyri documents left by the soldiers and officers of the Cohors help us to reconstruct not only the daily life and the economy of the Roman Army in the East, but they also provide us with information about the military activity of its soldiers including the wars against Parthia.

The author analyzes chronology of the possible appearance of the institute of dux ripae and states, that the only information about the office of the military command of the region before the 240 CE comes from an assumption that was made by M. Rostovtzeff, who believed that the dipinto from the palace of the dux could be used as a source to date the appearance of that office. Nevertheless, the papyrological material finds the earliest mentions about this command only in the 240-s CE. The existing evidence can be used to date this office as by the time of military expeditions of Caracalla and Macrin against Parthia or the other possible variant are the late Severan wars with the Sasanian Persia.

The author concludes that the military garrison was increased at the beginning of the third century CE – the fact that was recorded with a number of epigraphical and papyrological sources. The archaeological sources help us to verify this information for we can see how the military camp expanded in that period that was also followed with an amount of building activity in the area. The soldiers that served in the garrison took an important part in Rome's policy in the East.

Keywords: Roman Empire, Parthia, Dura Europos, Roman army, Middle East, Severan dynasty.

Стаття надійшла до редакції 16.11.17.

УДК 930(092) : 94(37)(092)
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123364

МАРКОВИЧ Марія – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (markovychmasha@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

МИКОЛА РОЗЕНТАЛЬ ЯК ДОСЛІДНИК РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА

Стаття присвячена науковій діяльності відомого історика-антикознавця та медієвіста – професора М. Розенталя, який досліджував релігійну політику імператора Юліана. Показано, що історик першим у російськомовній історіографії відійшов від клерикальних поглядів на релігійну діяльність Флавія Клавдія Юліана. Доведено внесок дослідника у вивчення релігійної боротьби в епоху пізньої античності. Зроблено висновок, що Микола Розенталь не вважав Юліана ворогом християнської Церкви та гонителем християн.

Ключові слова: Микола Розенталь, імператор Юліан, пізня античність, релігійна боротьба, християнська Церква, язичництво, Римська імперія.

МАРКОВИЧ Мария – аспирант кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (markovychmasha@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

НИКОЛАЙ РОЗЕНТАЛЬ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ ИМПЕРАТОРА ЮЛИАНА

Статья посвящена научной деятельности известного историка-антиковеда и медиевиста – профессора Н. Розенталя, исследователя религиозной политики императора Юлиана. Показано, что историк первым в русскоязычной историографии отошёл от клерикальных взглядов на религиозную деятельность Флавиуса Клавдия Юлиана. Доказан вклад исследователя в изучение

религиозной борьбы в эпоху поздней античности. Сделан вывод о том, что Николай Розенталь не считал Юлиана врагом христианской Церкви и преследователем христиан.

Ключевые слова: Николай Розенталь, император Юлиан, поздняя античность, религиозная борьба, христианская Церковь, язычество, Римская империя.

Постановка проблеми. Релігійна політика імператора Юліана традиційно привертає значну увагу науковців. Низка авторів присвятили цій проблемі спеціальні дослідження, зокрема Я. Алфіонов: «Імператор Юліан і його ставлення до християнства» [1] та О. Вишняков: «Імператор Юліан Відступник і літературна полеміка з ним св. Кирила архієпископа Олександрійського, у зв'язку з попередньою історією літературної боротьби між християнами і язичниками» [4]. До грона авторитетних дослідників релігійної політики Юліана входить М. Розенталь, який почав займатися цією темою з 1911 р. [7]. Оцінюючи представників російської історичної науки, він запевняє, що праці Я. Алфіонова та О. Вишнякова нерозривно поєднані з християнською традицією і мають клерикальний характер, а можливість незалежного від неї дослідження з'явилася лише після 1917 р. [10, 387 – 388]. М. Розенталь розглядає діяльність імператора, враховуючи релігійне становище в Римській імперії та світогляд реставратора політеїзму. Такий підхід створив передумови для більш збалансованого розуміння релігійної діяльності імператора Юліана. Видається доцільним присвятити більше уваги постаті М. Розенталя як вагомому дослідника релігійної діяльності імператора Юліана та релігійної боротьби в Римській імперії IV ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що особистість професора М. Розенталя привертає до себе значну увагу дослідників. Про життя та творчість історика писали вчені університетів, в яких він працював. Одним з таких авторів є П. Майборода – викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Автор переконаний, що висновки М. Розенталя і сьогодні залишаються новаторськими [6, 103]. Ще одним дослідником, хто звернув увагу на долю професора М. Розенталя, є В. Брачев – професор Санкт-Петербурзького державного університету [2, 145 –

160]. До праць професора М. Розенталя неодноразово звертався М. Ведешкін [3] – дослідник язичницької опозиції християнізації Римської імперії в IV – VI ст. Свою оцінку магістерська дисертація М. Розенталя отримала і від О. Лосєва – видатного російського філософа. Він зауважує, що у своїх працях автор вперше малює для нас щирість релігійних почуттів Юліана. М. Розенталь подає докладні відомості про язичництво та християнство часів імператора Юліана, про особистість Юліана і його релігії. Але найцікавішою особливістю роботи М. Розенталя, на думку О. Лосєва, є дуже глибоке почуття трагічного роздвоєння Юліана, підкріплене великою кількістю джерел і неспростовних свідчень сучасників Юліана [5, 406 – 407].

Метою статті є з'ясувати внесок вченого у дослідження релігійних процесів IV ст. у Римській імперії та простежити оцінку релігійної діяльності імператора Юліана.

З 1 червня 1934 р. М. Розенталь (1892 – 1960) займав посаду завідувача кафедри середніх віків у Ленінградському державному історико-лінгвістичному інституті. З 1 вересня 1936 р. він перебував на посаді завідувача кафедри історії середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, а з 1938 р. працював на кафедрі загальної історії Курського педагогічного інституту. Попри ці основні посади М. Розенталь викладав і в інших навчальних закладах. Він жив у складні часи, тому зазнавав переслідувань за свої погляди і за наукову роботу. Це висвітлено у дослідженнях, присвячених долі вченого.

У 1921 р. М. Розенталь завершив роботу над магістерською дисертацією на тему: «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)». Проте книга вийшла друком лише через два роки (1923) [2, 146]. Ця робота присвячена релігійному становищу в Римській імперії, особистості імператора та його поглядам. Автор переконаний, що «... удар, завданий язичництву Костянтином, ще далеко не розсіяв всіх грозових хмар, які затьмарювали торжество християнства» [11, 23]. Трагедію Юліана автор вбачає у трагедії людини, позбавленої творчої свободи. В епоху кризи перемагає той, хто творить. «Юліан – одна із жертв цієї трагедії, який віддав всі свої сили на дбайливу охорону вже відкинутого життям, нездатного творити нове» [11, 111]. У 1930-х рр. М. Розенталь критикували за магістерську роботу «Юліан Відступник»,

як наскрізь ідеалістичну і реакційну книгу. Від переслідувань його врятував покайний лист до дирекції інституту історії Комакадемії від 18 лютого 1931 р. [2, 151 – 152]. Він змушений був пристосовуватися до радянських історіографічних реалій. Найімовірніше саме тому вмістив у докторській дисертації такий відгук: «Книгу вважаю тепер ідеалістичною і невдалою...» [8, 506]. Вже тепер, у наш час, ми знаходимо позитивні відгуки на магістерську дисертацію історика. Наприклад, М. Ведешкін відзначає, що цінність цієї монографії полягає у тому, що історик подолав раніше панівний у російськомовній історіографії клерикальний погляд на релігійну боротьбу в пізньоантичний період [3, 41].

М. Розенталь був членом Санкт-Петербурзького філософсько-релігійного товариства, у рамках діяльності якого познайомився з Д. Мережковським, який на той час вже видав роман «Смерть богів. Юліан Відступник», головним героєм якого був імператор Юліан. Їхні зустрічі були наповнені дискусіями з приводу протистояння між християнством і язичництвом та постаті імператора Юліана. «Моїми улюбленими розмовами з Мережковським, – зазначає історик, – були, звісно, розмови про його книги, особливо ті, де зображені великі «язичники» – Юліан Відступник, Леонардо да Вінчі та імператор Петро I. І Дмитро Сергійович, мабуть, теж зацікавився, дізнавшись, що я досліджую особистість і епоху Юліана. При вивченні історичних джерел, мені, звичайно, ставало зрозуміло, що Мережковський підходив до них не як учений, а як романіст. Тому в його «Юліані» виявилось чимало анахронізмів, на кшталт зустрічі героя з філософом Ямвліхом, який на той час уже давно помер, або перенесення в IV ст. полемічних виступів I ст. Втім, я досить добре розумів, що від письменника-художника не слід і неправильно вимагати документальної точності. Набагато серйознішими були помилки Д. Мережковського в розумінні релігійних суперечностей Римської імперії і історичного характеру Юліана [7]».

18 липня 1945 р. в Московському університеті М. Розенталь захистив докторську дисертацію на тему: «Релігійна боротьба в Римській імперії IV ст. до смерті імператора Юліана» [2, 155]. Пошук опонентів був тривалим процесом. Важко було знайти істориків, які б займалися епохою імператора Юліана – пізньою античністю [6, 109]. Врешті-решт, офіційними опонентами були такі

відомі вчені, як М. Машкін, А. Ранович, А. Бокщанін. Це дослідження не було опублікованим, за винятком коротких тез, хоча історик сильно сподівався на це [6, 112], адже хотів цим дослідженням пояснити науковому світу, що Юліан і його однодумці діяли під впливом не порожніх фантазій, а дуже реальних практичних інтересів [7]. У своїх поглядах автор вільний від християнських гасел і переконань, але спробу імператора Юліана відновити політеїзм оцінює як марну, оскільки «...його справу визнано нерозривно пов'язаною з віджилим минулим, що не відповідає потребам сучасного йому людства і тому настільки ж безнадійною, як спроба оживити труп» [11, 104]. Із трупом порівнюють язичництво в IV ст. прибічники християнської історіографії.

Історик переконаний, що християнство в період правління Юліана не було єдиною потужною силою, підтримкою якої міг заручитися імператор Костянтин [11, 22]. Визнана державною владою, Церква сильно розрослася, а в період правління Констанція II боротьба між православною гілкою християнства та аріанами набула жорстокого характеру. Це призвело до послаблення християнства. Язичницька опозиція, у складі відомих родів та освіченої еліти, засуджувала і висміювала таку обстановку в християнській Церкві і, можливо, очікувала вдалого моменту, аби об'єднатися у боротьбі проти цієї структури. М. Ведешкін наголошує на цінності вперше сформованих дослідником у світовій історіографії соціально-економічних передумов формування язичницької опозиції у східних провінціях імперії [3, 41]. М. Розенталь довів, що головною опорою режиму Юліана Відступника була полісна знать східних провінцій. На основі аналізу праць видатних представників муніципальної аристократії дослідник висунув гіпотезу, згідно з якою наполеглива відданість куріальної знаті і тісно пов'язаної з нею інтелігенції східних міст Римської імперії язичництву була вираженням протесту ідеологів занепадаючого полісного ладу проти нових авторитарно-бюрократичних форм державного управління. Критика язичницькими авторами християнства і Церкви, на думку М. Розенталя, була викликана передовсім зміцненням її економічного і політичного становища, часто за рахунок муніципальної власності [3, 41].

Професор М. Розенталь зосереджує увагу на розумінні Юліана як постаті глибоко релігійної, яка переживала епоху релі-

гійної кризи в Римській імперії. Історик зображає імператора Юліана у дослідженні як «вірного рицаря еллінства». Аналіз внутрішньої релігійної боротьби між християнами, а також протистояння християнської та язичницької релігій дав можливість зрозуміти причини спроби Юліана повернути політеїзму державну підтримку. На відміну від християнських істориків, М. Розенталь стверджує, що в середині IV ст. язичництво стояло перед християнством як переможена, але не зламана сила. Віровідступництво Юліана історик пов'язує з перенесенням ненависті до Констанція II на ідеї та релігію, які сповідував останній. Юліан вступив у боротьбу з християнською церквою, офіційно визнаною його попередниками, і зробив це не необдуманно, а у всеозброєнні глибокого знайомства з християнським богослов'ям [10, 387].

Без перебільшень зауважує історик, що «...Крім своєї боротьби з християнством, Юліан залишив по собі особливо яскравий слід завдяки тому, що він був чи не єдиним правителем, який в епоху занепаду Римської імперії вмів тримати в страху варварів. Його блискучі перемоги над германцями, зокрема, розгром алеманів в 357 р. при Аргентораті, є останньою славною сторінкою зовнішньої політики античності» [10, 387].

Розглядаючи становище Церкви напередодні правління Юліана, історик робить вагомні висновки. На його думку, опозиційні християнські угруповання, ведучи боротьбу з церковним керівництвом, фактично ставали союзниками непримиренних язичників. Юліан, піднімаючи повстання проти Констанція II, міг розраховувати на співчуття таких впливових партій, як донатисти і прихильники Афанасія. Недарма, стверджує дослідник, прийшовши до влади, імператор негайно поклав край усім релігійним переслідуванням Констанція II. Таким чином, передумови язичницької реакції потрібно шукати не тільки в невдоволенні язичників а й у внутрішніх суперечностях серед християн [8, 398].

Автор критично оцінює повідомлення авторів IV – VI ст. і, на нашу думку, віддає перевагу язичницьким перед християнськими. Головними критеріями для нього виступають неупередженість та краща інформативність історичних джерел. М. Розенталь пише: «Офіційне становище Зосіма не завадило йому відверто висловлювати свої погляди, неабиякою мірою збагатило його практичним досвідом і допомогло більш ґрунтовно розібратися у важ-

ливих для історика питаннях адміністративного, зокрема фінансового характеру. Звичайно, багато міркувань Зосіма здаються нам певною мірою наївними і навіть безглуздими. Його думка була жорстко скована традиційними стародавніми релігійними уявленнями. Але якщо порівняти «Історію» язичника Зосіма з повчально-фальшивими повідомленнями сучасних йому християнських істориків, Ермія Созомена, Сократа Схоластика або «блаженного» Феодорита Кірського, то Зосім безумовно перевершить будь-якого з них як багатогранністю наведеного матеріалу, так і сміливою правдою опису». Цікавою нам видається думка М. Розенталя: «Якби історія писалася з позицій Зосіма, то, звичайно, Костянтин увійшов би в неї з прізвиськом «відступника», тоді як його антагоніст Юліан – з прізвиськом «великого» (ὁ μέγας). І щодо вірності вітчизняним традиціям і турбот про благо держави це, безумовно, було б куди справедливіше!».

Відмова Юліана негайно одягнути корону в Парижі, так само, як і його початковий намір виконати наказ Констанція II, не були лицемірством. При своїх численних талантах, Юліан не володів дипломатичними здібностями політика. На відміну від Костянтина Великого, він не прагнув до влади як такої. Він був насамперед глибоко релігійною людиною, і дивився на себе лише як на вірного слугу богів. Його коливання перед рішучим кроком закономірно впливали з його релігійної психології. Він прийняв владу за вимогою військ, в якій він побачив прояв божественної волі. Але підкорившись їй, Юліан вже більше не вагався [8, 486 – 487]. Однак в історичній науці розгорнулася дискусія з цього приводу. М. Розенталь піддає сумніву твердження А. Поля про те, що Констанцій II міг перемогти і доводить, що позиції Юліана в 361 р. були сильнішими, ніж у його двоюрідного брата [8, 505 – 506].

Несподівана перемога Юліана без бою та його прихід до влади як одноосібного правителя, на думку М. Розенталя, неминуче відбилися на психології імператора новим потужним піднесенням релігійного почуття. Під впливом релігійного рабства Юліан втратив критичне ставлення до власних сил і до об'єктивних можливостей, що штовхнуло його на необережні вчинки і, безумовно, прискорило його загибель [8, 506 – 507].

Цікавим відзначає історик той факт, що, підбираючи собі помічників, Юліан не відзначався ні злопам'ятністю, ні упередженістю. Серед нових помічників були християни, а також дехто з придворних попереднього імператора. Готовність язичницького імператора мати на службі християн не суперечила його релігійним принципам, адже він брав до уваги лише виконання покладених на них обов'язків [8, 519 – 521]. По суті, він приймав усі релігії, за винятком лише християнської, що була у його очах відступництвом від древніх богів [8, 523].

Розмірковуючи про релігію Юліана, дослідник приходять до висновку, що вчення імператора Юліана про світ, як про безперервну еманцію верховного божества, не має нічого спільного з концепціями перської релігії. У вшануванні Геліоса Юліан знайшов свідомий результат свого дитячого благоговіння перед сонцем. Але вірний учень Ямвліха не відмовився і від іншого кумира своєї молодості – Гомера. Для того, щоб примирити своє геліоцентричне богослов'я з поетичною міфологією древніх греків, Юліан, за прикладом інших неоплатоніків, широко використовував алегоричний метод тлумачення міфів. За допомогою цього методу він прийшов до висновку, що всі давні народи, поклоняючись своїм головним божествам, мали на увазі під різними іменами все того ж царя Геліоса [8, 528].

Звільнений від клерикальних поглядів на епоху пізньої античності, автор визнає, що Юліан – непримиренний ворог християнства, проте ніколи не думав винищити його послідовників. Він боровся лише з тими з них, хто активно протидіяв владі. Важливу річ зауважує історик, що у числі небагатьох осіб, репресованих халкідонським трибуналом, немає жодного, кого християни могли б оголосити своїм мучеником. Тоді постраждали тільки ті, хто заслужено або через непорозуміння, як Урсул, були визнані винними в різних державних злочинах. Заходи Юліана проти християнського духовенства природно впливали із його загальної програми політичної і релігійної реставрації. Служителі Церкви втратили свої привілеї на однакових підставах з тими людьми, які, на думку нового імператора, незаконно ними користувалися. Ніхто з них не піддавався переслідуванням за віру. Якби Юліан фанатично переслідував саму приналежність до християнської релігії, він не дав би загальну амністію безлічі хрис-

тиян, які дійсно пережили жорстоке гоніння за правління його попередника... Чому ж Юліан пішов їм назустріч? Тому, що вони були жертвами, а не катами, позаяк він надавав їм не привілеї, а лише звичайні громадянські права, які ні в кого не прагнув відбирати за релігійні погляди [8, 572 – 573].

Знайшов свою оцінку у працях професора і закон імператора Юліана від 17 червня 362 р., який міститься у Кодексі законів Феодосія. У цьому едикті, який дійшов до нас, імператор передає контроль над освітою у повноваження курій. Учитель мав обов'язково отримувати дозвіл на право займатися викладацькою діяльністю від курії. Останні мали розглядати кандидатури на посади вчителя (СТh. 13, 3, 5). Закон сам собою не є антихристиянським. Це підкреслює і М. Розенталь [8, 574 – 575], але й зауважує, що християни не були позбавлені Юліаном права проповідувати і навчати в християнських церквах. Водночас християнські діти не були позбавлені можливості вчитися у язичницьких школах. Звичайно, цей едикт чинив тиск на ворожу релігію, але не в порядку гоніння її послідовників, а в порядку встановлення громадського і державного контролю над освітою. Християнське духовенство, зрозуміло, було сильно обурене новим законом Юліана, який не тільки обмежував його матеріально, а й звужував сферу його ідеологічного впливу на суспільство. Тому зовсім не дивно, що церковні історики різко засуджували його [8, 577].

Сам історик кваліфікує політику Юліана проти християн не як гоніння за віру, а як боротьбу з могутньою і схильною до супротиву організацією, якою була в IV ст. християнська Церква. Із загостренням цієї боротьби, природно, зростала агресивність обох сторін. Дозволяючи християнам зберігати їх вірування, Юліан не дозволяв їм ні володіти захопленим чужим майном, ні протистояти державним законам. Дії закономірно викликали протидію, і, звичайно, важко сказати, до вжиття яких заходів могла б призвести Юліана логіка боротьби [8, 594]. М. Розенталь вбачає невдачу язичницької реакції Юліана і реставрації політеїзму у внутрішніх суперечностях політики Юліана і вважає її закономірним результатом цих суперечностей [8, 622].

Розмірковуючи про смерть імператора Юліана, історик не припускає ймовірності вбивства перським воїном, він наголошує

на невдоволенні його політикою сформованої опозиції серед правлячої верхівки, а також не відкидає версії вбивства з боку християн. Моральна відповідальність за загибель одного із своєрідних діячів на римському імператорському троні падає насамперед на християнську Церкву. Головним звинувачувальним актом проти неї служать визнання її представників. Даючи моральну санкцію вбивства, церква тим самим стає і його фактичним співучасником [8, 621].

Висновки. Дослідження, присвячені Флавію Клавдію Юліану та його епосі, займають у творчому доробку М. Розенталя значне місце, а їх результати мають велику наукову цінність. Погляди дослідника суттєво відрізняються від оцінок діяльності імператора Юліана, зроблених істориками XIX – XX ст. у російськомовній історіографії. Завдяки детальному вивченню особистості імператора та релігійного становища в Римській імперії в добу Юліана, М. Розенталь, на відміну від християнських авторів, не зображає його ворогом християнської Церкви та гонителем християн, хоча і визнає, що справа реставрації політеїзму була пов'язана з віджилим минулим.

Перспективним напрямом подальшого вивчення пропонуваної теми є дослідження актуальності поглядів вченого у світовій історичній науці XX ст.

Література

1. Алфионов Я.И. Император Юлиан и его отношение к христианству / Я.И. Алфионов. – 2-е изд. – М. : Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. – 470 с.
2. Брачев В.С. Судьба профессора Н.Н. Розенталя (1892 – 1960) / В.С. Брачев // НИР. – 2013. – № 3 (8). – С. 145–160.
3. Ведешкин М.А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи: IV – VI вв. : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / М.А. Ведешкин. – М., 2015. – 316 с.
4. Вишняков А.В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками / А.В. Вишняков. – Симбирск : Губернская Типография, 1908. – 246 с.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Последние века / А.Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1988. – Т. VII. – 440 с.

6. Майборода П.А. Жизнь и творчество Николая Николаевича Розенталя / П.А. Майборода // Curriculum Vitae. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 2. – С. 100–114.

7. Розенталь Н.Н. Из Петербурга в Москву. Воспоминания русского интеллигента и гражданина СССР [Электронный ресурс] / Н.Н. Розенталь. – Режим доступа : http://samlib.ru/s/smekalin_d_o/izpeterburgawmoskwu.shtml.

8. Розенталь Н.Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Николай Николаевич Розенталь. – М., 1945. – 630 с.

9. Розенталь Н.Н. Религиозно-политическая идеология Зосима / Н.Н. Розенталь // «Древний мир : сборник статей в честь академика В.В. Струве». – М. : Издательство восточной литературы, 1962. – С. 611–617.

10. Розенталь Н.Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана / Н.Н. Розенталь // Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. – 1945. – № 5. – С. 387–391.

11. Розенталь Н.Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности) / Н.Н. Розенталь. – Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексеева, 1923. – 111 с.

References

1. Alfionov, Ia.I. (1880). *Imperator Iulian i ego otnoshenie k khristianstvu [Emperor Julian and his attitude to Christianity]* (2nd ed). Moscow: Tipografiia E. Lissner i Iu. Roman, na Arbate, dom Karinskoi [in Russian].

2. Brachev, V.S. (2013). Sudba professora N.N. Rozentalia (1892 – 1960) [The fate of Professor N.N. Rosenthal (1892 – 1960)]. *Noveishaia istoriia Rossii – The newest history of Russia*, 3 (8), 145–160 [in Russian].

3. Vedeshkin, M.A. (2015). *Iazycheskaia oppozitsiia khristianizatscii Rimskoi Imperii: IV – VI vv. [The pagan opposition to the Christianization of the Roman Empire: IV – VI centuries]*. (Candidate's thesis). Moscow [in Russian].

4. Vishniakov, A.V. (1908). *Imperator Iulian Otstupnik i literaturnaia polemika s nim sv. Kirilla arkhiepiskopa Aleksandriiskogo, v sviazi s predshestvuiushchei istoriei literaturnoi borby mezhdu khristianami i iazychnikami [Emperor Julian the Apostate and literary polemics with him St. Cyril Archbishop of Alexandria, in connection with the previous history of literary struggle between Christians and pagans]*. Simbirsk: Gubernskaia Tipografiia [in Russian].

5. Losev, A.F. (1988). *Istoriia antichnoi estetiki. Poslednie veka* [The history of ancient aesthetics. The last centuries] (Vol. VII). Moscow: Iskuststvo [in Russian].
6. Maiboroda, P.A. (2010). Zhizn i tvorchestvo Nikolaia Nikolaevicha Rozentalia [Life and creation of Nikolai Nikolaevich Rosenthal]. *Curriculum Vitae*, 2, 100–114 [in Russian].
7. Rozental, N.N. (n.d.). *Iz Peterburga v Moskvu. Vospominaniia russkogo intelligenta i grazhdanina SSSR* [From St. Petersburg to Moscow. Memories of the Russian intellectual and a citizen of the USSR]. Retrieved from http://samlib.ru/s/smekalin_d_o/izpeterburgawmoskwu.shtml [in Russian].
8. Rozental, N.N. (1945). *Religioznaia borba v Rimskoi imperii IV veka do smerti imperatora Iuliana* [Religious struggle in the Roman Empire of the IV century before the death of Emperor Julian]. (Doctor's thesis). Moscow [in Russian].
9. Rozental, N.N. (1962). Religiozno-politicheskaia ideologiiia Zosima [Religious and political ideology of Zosima]. *Drevnii mir: sbornik statei v chest akademika V.V. Struve – Ancient world: a collection of articles in honor of Academician V.V. Struve* (pp. 611–617). Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].
10. Rozental, N.N. (1945). *Sotsialnye osnovy iazycheskoi reakcii imperatora Iuliana* [Social foundations of the Emperor Julian's pagan reaction]. *Izvestiia Akademii nauk SSSR. Ser. istorii i filosofii – Proceedings of the USSR Academy of Sciences. A series of history and philosophy*, 5, 387–391 [in Russian].
11. Rozental, N.N. (1923). *Iulian Otstupnik (Tragediia religioznoi lichnosti)* [Julian the Apostate (The tragedy of a religious person)]. Petrograd: Gos. uchebno-prakt. shkola-tip. im. tov. Alekseeva [in Russian].

MARKOVYCH Mariya – postgraduate at the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (markovychmasha@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

NIKOLAI ROSENTHAL AS A RESEARCHER OF THE EMPEROR JULIAN'S RELIGIOUS POLICY

The article deals with Professor Nikolai Rosenthal's academic activities. He was a well-known expert in ancient and medieval history, who researched the religious policy of Emperor Julian. It is shown that Nikolai Rosenthal was the first among Russian historians who abandoned the traditional approach to the religious activities of Flavius Claudius Julian and that the researcher contributed to the study

of religious struggle in the era of late antiquity. It is found that Nikolai Rosenthal did not treat Julian as the enemy of the Christian Church or the persecutor of Christians. Before the works of Nicolai Rosenthal, in Russian historiography works dedicated to the Emperor Julian were written only by Christian authors who worked in the theological seminaries. Nicolai Rosenthal tried to evaluate the religious activity of Emperor Julian without bias or prejudice. We take note of his comprehensive and balanced approach to assessing the religious situation in the Roman Empire. Nicolai Rosenthal believed that paganism had not yet been broken and had an impact on the political and public life of the Roman state. This approach created the prerequisites for a more balanced view of late antiquity. The researcher emphasized the lack of unity among Christians of the fourth century, the existence of various Christian branches and the brutal struggle between them. The pagan opposition on the contrary was strong and was waiting for a favorable moment. According to Nicolai Rosenthal, it was formed due to some socio-economic preconditions. The strongest support of Emperor Julian was the polis nobility of the Eastern provinces. At the same time, the curial nobility was devoted to paganism. To back up his position on the negation of Julian being a persecutor of Christians, Nicolai Rosenthal used the fact of the absence of Christians among those condemned by the tribunal in Chalcedon. He argued that Julian's measures against the Christian clergy stemmed from the general program of political and religious restoration.

Keywords: Nikolai Rosenthal, Emperor Julian, late antiquity, religious struggle, Christian Church, paganism, Roman Empire.

Стаття надійшла до редакції 05.09.17.

УДК 94:355.1](37)«– 01»
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123246

ОЛІЙНИК Микола – кандидат історичних наук, старший викладач, відокремлений підрозділ «Львівський факультет менеджменту і бізнесу Київського університету культури» (kolja4791@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

СПРОБИ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ У РИМІ (50 – 30-х рр. II ст. до н. е.)

Стаття присвячена аналізу деяких законопроектів щодо реформування римського війська у другій половині II ст. до н. е. Особливу увагу зосереджено на законотворчій діяльності братів Гракхів, реформи яких були спрямовані на зміцнення боєздатності армії Риму. Розглянуто ініціативи Сципіона Еміліана, Гая Лелія, Фульвія Флакка та Марка Лівія Друза щодо поліпшення становища збіднілих assidui. Зроблено висновок, що lex militaris Гая Гракха – ключова складова усього комплексу запропонованих ним реформ, зумовлених кризою римського війська останньої чверті II ст. до н. е.

Ключові слова: Тіберій Гракх, Гай Гракх, гракханські реформи, аграрне законодавство, закон, законопроект, lex Sempronia militaris, assidui.

ОЛІЙНИК Николай – кандидат исторических наук, старший преподаватель, обособленное подразделение «Львовский факультет менеджмента и бизнеса Киевского университета культуры» (kolja4791@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

ПОПЫТКИ ВОЕННЫХ РЕФОРМ В РИМЕ (50 – 30 гг. II в. до н. э.)

Статья посвящена анализу некоторых законопроектов, касающихся реформирования римской армии второй половины II в. до н. э. Особое внимание уделено законотворческой деятельности братьев Гракхов, которые внедрением своих реформ стремились укрепить боеспособность римского войска. Рассмотрены

инициативы Гая Лелия, Фульвия Флакка, Сципиона Эмилиана и Марка Ливия Друза по улучшению положения обедневших *assidui*. Сделан вывод, что *lex militaris* Гая Гракха – ключевая составляющая всего комплекса предложенных им реформ, обусловленных кризисом римской армии последней четверти II в. до н. э.

Ключевые слова: Тиберий Гракх, Гай Гракх, гракханские реформы, аграрное законодательство, закон, законопроект, *lex Sempronia militaris, assidui*.

Постановка проблеми. Після об'єднання Італії (III ст. до н. е.) Рим починає захоплювати сусідні землі. Приєднані території поглинали значну кількість військових контингентів [2, 118]. Як показує аналіз поступового зниження цензових списків, протягом II ст. до н. е. відбувся значний спад кількості римських громадян, відповідно, ситуація з наборами до війська значно ускладнилася [3, 183; 10, 183 – 184; 14, 79 – 81]. Усі ці чинники, а також ймовірність хвилі невдоволення військовозобов'язаних *assidui* через погіршення умов служби, були причиною реформ другої половини II ст. до н. е. Для Тіберія і Гая Гракхів, а також інших ініціаторів реформування, пошуки шляхів підвищення боєздатності римського війська, і в ширшому значенні, здатність держави утримувати ефективне військо, були одними з рушійних мотивів реформ, у тому числі й самого гракханського руху [17, 231 – 232].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує різні підходи до оцінок напряму гракханських реформ. Одні вважають, що Гракхи найбільшу увагу надавали становищу римського селянства та вершництва і не виділяють військову складову серед реформаторських ініціатив братів-політиків [1, 43]. Інші, посилаючись на працю Аппіана (App. BC. 1.11.1), стверджували, що Гракхи діяли в інтересах так званого сенатського «військового» угруповання, яке було зацікавлене у посиленні військової могутності Римської республіки [2; 3; 15; 25, 31; 29, 56]. До цієї групи можна віднести й сучасних молодих дослідників гракханських реформ, які розглядали прийняття військових законів як одне з найбільших реформувань римської армії II ст. до н. е. [17, 231; 21, 21].

Метою дослідження є потреба у комплексному висвітленні реформаторських ініціатив братів Гракхів та інших римських дія-

чів, причетних до перетворень у військовій сфері Риму другої половини II ст. до н. е.

Після об'єднання Італії (III ст. до н. е.) Рим розпочинає експансію на сусідні землі, а отже, приєднані території поглинали значну кількість військових контингентів [2, 118]. Доки війни проходили на території самої Італії, квіріти, абсолютна більшість з яких були дрібними та середніми землевласниками, охоче поєднували свою господарську діяльність, враховуючи сезонність, із війською з сусідами, сподіваючись на певну здобич. Але з розширенням географії військових дій, що вийшли далеко за межі Апеннінського півострова, значна частина громадян відчували на собі все більше обтяження (Liv. 31.6, 34.56). Тривалий відрив від господарства загрожував розоренням, а військової здобичі не завжди вистачало на покриття витрат, що були пов'язані із тривалою відсутністю власника господарства (Val. Max. 4.4.6). Зауважимо, що у II ст. до н. е. умови віддаленості театрів воєнних дій унеможливлювали регулярне оновлення військових контингентів. Тобто можна говорити про зміну самого характеру воєн, що еволюціонували від сезонних щорічних сутичок до повномасштабних військових кампаній, які тривали роками [14, 79]. Міліційна армія Риму поступово себе відживала. На цьому позначилися недостатність професійного вишколу воїнів, які відривалися від плуга на початку війни і поверталися до нього після її закінчення. Неодноразові поразки римського війська в другій половині II ст. до н. е. (див. нижче – *М.О.*) в Іспанії, Сицилії і Пергамі свідчили про значне падіння боєздатності громадянського ополчення [5, 118].

Як показує аналіз ценових списків другої половини II ст. до н. е. (до них ми ще будемо неодноразово звертатися – *М.О.*), відбувався значний спад кількості військовозобов'язаних громадян – за 139 – 129 рр. до н. е. – на 10 000 осіб (Liv. Epit. 54 – 59) [10, 166; 30, 135]. Однією з причин цього явища були часті військові дії. Від 149 р. до н. е. розпочинається смуга безперервних воєн. Так, за період 149 – 133 рр. до н. е. за межами Італії перебували понад 200 000 вояків римської армії [2, 117 – 118; 3, 183].

З початком зовнішньої експансії Риму та зміною геополітичної ситуації в Середземномор'ї до середини II ст. до н. е., характер воєн змінився. Вони стали затяжними, потребували значних людських ресурсів, оскільки зростали й військові втрати [8, 43].

Нові зовнішньополітичні завдання передбачали й навантаження на громадянський колектив. Постійні війни, причому тепер не тільки на території Італії, а й по всьому Середземномор'ї позначилися на стані його військової потуги. Таким чином, виникла диспропорція між цими новими зовнішньополітичними завданнями й кількістю, а також системою організації *civitas*. Важливе значення мав той факт, що в Римі, який до цього часу став світовою державою, військовий набір, як і колись, здійснювався за принципом міліції. Незаможні *capite censi* не підлягали цензу і не служили в рядах легіонів. Основне навантаження лягало на плечі працюючих верств населення, які несли на собі всі тягарі, пов'язані з подальшим розвитком римської експансії [10, 199 – 200]. На завойованих територіях римляни утримували постійні великі гарнізони. Деякі уявлення про їхню чисельність дають дані втрат римлян, які, за підрахунками дослідників, протягом II ст. до н. е. катастрофічно зростали [2, 118]. Так, за період з 200 до 155 рр. до н. е. загальна кількість загиблих на полях битв сягала 57 000 осіб, а з 154 до 134 рр. до н. е. – 46 100 (App. Iber. 78). У період з 199 до 133 рр. до н. е. від 34 до 40 % призованих на військову службу *assidui* загинули на війнах [8, 48]. Відповідно, ситуація з наборами до легіонів значно ускладнювалася і виникала потреба у пониженні майнового цензу для п'ятого класу [3, 183; 8, 47; 8, 56; 13, 132; 14, 79 – 81].

Ослаблення боездатності армії продемонструвала й III Пунічна війна (149 – 146 рр. до н. е.), яка звелася практично лише до облоги Карфагену. Він ще задовго до її початку втратив свою могутність і був насправді позбавлений відповідних засобів захисту. Нуманційська війна (143 – 133 рр. до н. е.) також ілюструє низький рівень стану тогочасного римської армії. Невелике іспанське місто навіть завдало Риму поразки, змусивши консула укласти ганебне перемир'я. Лише Сципіон Еміліан на чолі з 60 000 військом успішно закінчив цю війну (App. Iber. 92). Таке падіння боездатності було також наслідком посиленого процесу пауперизації римсько-італійського селянства [4, 113 – 114; 6, 463; 13, 131 – 132].

Негативні тенденції спостерігалися й у демографії населення Риму [30, 134 – 135]. Цьому сприяли різні фактори, серед яких можна назвати вищезгадані тривалі війни та внутрішньоіталійську міграцію (Liv. 3. 3.4 – 6) [4, 111 – 113; 8, 49 – 50; 10, 142 – 143; 10,

162; 10, 176; 10, 196 – 197; 10, 200]. Так, протягом 164 – 136 рр. до н. е. чисельність громадян зменшилась із 337 000 до 317 000. Це могло бути спричинене також відміною в 167 р. до н. е. обов'язкового податку від господарства для громадян на військові потреби (*tributum ex censu*), а також запровадженням добровільності для рекрутування легіонів [10, 163; 30, 135].

Щодо падіння бойового духу серед римських воїнів, то його причиною було небажання селян брати участь у далеких походах, які не приносили значної вигоди. Часто вони не були здатні прогодувати свою сім'ю, оскільки військової платні, з якої вираховувалася вартість дорогого спорядження легіонера, одяжі та пайку не вистачало, щоб компенсувати дорожчання життя та інфляцію 40 – 30-х рр. II ст. до н. е. [17, 232]. Частими були випадки масового народного невдоволення і дезертирства, спричинені військовим набором для служби на віддалених від Риму територіях (Liv. 43.14; Epit. 48, 55; Pol. 35.4). Типовою практикою стає затримання демобілізації чинних підрозділів та залишення на повторну службу старих воїнів у легіонах (Liv. 34.56.9; 42.32 – 35). Такі дії держави інколи виливалися у відверті обурення та вояцькі заклоти (Liv. 31.8.6; 32.3; 40.35 – 36) [4, 113 – 114; 22, 87 – 89]. Також не слід забувати, що в Римі, який на той час уже став світовою державою, військовий набір все ще здійснювався за принципом міліції (див. вище – *М.О.*). Основний тягар лягав на плечі середнього та заможного селянства, завдяки якому й відбувалася римська експансія, і саме цей найчисельніший прошарок розумів, що єдиним виходом з цього становища була б військова реформа [10, 200]. Варто зауважити, що приклад ухиляння від військової служби подавали й молоді нобілі. Вони в будь-який спосіб (не виключаючи підкупу та знайомств) намагалися здобути собі місце в штабі воєначальника, щоб уникнути служби у відділах кавалерії, де сини сенаторів мали прослужити п'ять сезонів. У 151 р. до н. е. консул Луцій Лукулл мав навіть труднощі з набором добровольців на нижчі командирські посади в часі військових дій в Іспанії [26, 394]. Отже, немає нічого дивного у тому, що прості вояки неохоче виконували покладений на них обов'язок військової служби [6, 463; 23, 29; 26, 362 – 363].

Мала ефективність кампаній в Іспанії і на Сицилії, пов'язана з характером цих воєн (партизанська тактика кельтіберів і бойові

дії проти рабів), моральне виснаження солдатів внаслідок тривалої служби далеко від своїх родин, зменшення кількості військово-зобов'язаних громадян, відсутність якісної логістики та командування нездібних і корумпованих воєначальників – всі ці перелічені фактори й були тією дійсністю, з якої розпочалися реформи Гракхів (App. Iber. 85) [17, 232; 23, 28 – 29].

Утім, варто відзначити, що деякі сучасні дослідники критикують тезу про перманентне скорочення населення у Римі в II ст. до н. е. У науці віднедавна зазвучали аргументи проти традиційного уявлення про недостачу людських ресурсів того часу. Так, лейденський вчений Люук де Літ пояснює збільшення кількості громадян в 124/125 pp. до н. е. звичайним приростом вільного населення. Низькі результати цензів другої половини II ст. до н. е. нідерландський історик пов'язує з ухиленням великої кількості чоловіків призовного віку від виконання військової повинності (див. вище – М.О.). Тієї ж тези дотримуються й історики Янір Шохат та Невіл Морлі. Так, перший на джерелознавчому матеріалі показав, що у більшості випадків труднощі з набором до війська були найімовірніше пов'язані з небажанням проходити військову службу (Liv. 43.14) [17, 232]. Італійський дослідник Еліо Лью Кашіо вважає причину приросту специфікою роботи цензорів, які при складанні підсумкових звітів не завжди точно вказували кількість незаможних римлян, що й могло стати причиною різних тлумачень цифр Лівієм (Liv. I.44.1 – 2) та іншими античними авторами. Отже, завдяки скрупульозним дослідженням низки істориків, теза про демографічну кризу II ст. до н. е. поступово переходить у категорію історичних міфів [10, 194 – 195].

Головною причиною виникнення труднощів з набором до легіонів була негативна динаміка *assidui*. Після завершення земельної програми сенату у першій половині II ст. до н. е., наділення жителів окремих *municipia sine suffragio* правами римського громадянства, а також відновлення довоєнного (війна з Ганнібалом – М.О.) статус-кво стосовно кампанців, цензова статистика знову демонструвала тенденцію до зниження чисельності *assidui* [10, 199; 27, 19].

Перша ідея реформи аграрного сектора, покликана збільшити кількість доступних до військового набору громадян, сформувалася у середовищі найближчого оточення Сципіона Еміліана,

переможця Карфагену у Третій Пунічній війні. Це так званий «гурток Сципіона», до якого входили його соратники і родичі, серед яких були Гай Лелій, Тіберій та Гай Гракхи [3, 184; 8, 53]. На думку знаного українського історика Ярослава Заборовського, саме в оточенні, наближеному до Сципіона, й визріли плани багатьох реформ, але передовсім – розв’язання військової проблеми. І хоча, як показали подальші події в політичному житті Риму, це не був союз одностайців, на початках його існування в нього була спільна мета – прагнення поліпшити становище війська, від якого залежала доля держави [3, 185].

Ще до прийняття *lex Sempronia agraria* Тіберія Гракха, подібний закон був запропонований Гаєм Лелієм. Він і був одним з перших, хто став ініціатором аграрних реформ, подавши на розгляд сенату свій законопроект [26, 395 – 396; 27, 20]. Це може свідчити про те, що означена на той час проблема була дійсно актуальною [10, 199]. Згідно із законом Лелія, senatorів зобов’язали добровільно відмовитися від частини землі на користь малоземельного та безземельного селянства, щоб у такий спосіб збільшилась чисельність громадян, придатних до військової служби. На жаль, про подальші події після прийняття цього законопроекту нам відомо лише завдяки невеликій згадці Плутарха (Plut. Tib. Gracch. 8.3), з якої неможливо чітко зрозуміти його суть та зміст. Відомо тільки, що пропозиція політика зустріла різкий опір сенату, і Лелій був змушений його відкликати. Складною є й проблема датування спроби Лелія. На думку Заборовського, найбільш ймовірним часом втілення у життя законопроекту є рік преторства Гая Лелія – 145 р. до н. е. Учений мотивує цю дату тим, що, перебуваючи на посаді претора, він міг заручитися підтримкою опонента консервативної частини сенату – тодішнього народного трибуна Гая Ліцинія Красса. За характеристикою Цицерона, це була рішуча і смілива людина (Cic. Lael. 96). Про Красса є свідчення й у Варрона (Varr. R. r. 1.2.9), який неясно згадує про якусь аграрну реформу. Тому можна припустити, що коли претор 145 р. до н. е. Гай Лелій висунув свій законопроект, народний трибун того ж року Гай Ліциній Красс, який виступав проти сенату, цілком міг його підтримати. Таким чином, мова може йти не про дві аграрні реформи – Лелія і Красса, а про одну й ту ж спробу Гая Лелія, втілену в 145 р. до н. е. [3, 185 – 186]. Відмовившись від

законопроекту, Лелій отримує посаду консула на 140 р. до н. е. – гідна платня, яку надав сенат новому консулу за послух (Cic. Brut. 161; Tusc. 5.54; Lael. 96).

Після подій 145 р. до н. е., сципіонівська група частково відходить від планів широких перетворень у державі. Як припустив британський антикознавець Ховард Скаллард, Сципіон Еміліан прагнув відновити соціальну основу армії і у такий спосіб оздоровити всю систему «змішаної конституції» в Римі, однак недооцінив егоїзм сенатської аристократії і був вимушений поступитися, щоб не спровокувати конфлікту [8, 54]. Подібної думки дотримується й історик Борис Селецький, який стверджує, що проекти аграрних реформ Гая Лелія та Тіберія Гракха зародилися саме в «гуртку Сципіона» (Plut. Tib. 8) [15, 91 – 92]. Цілком ймовірно, що на цей раз розв'язати військову проблему римської держави шляхом наділення селян землею здійснила інша група нобілітету. Серед них можна виділити консула 143 р. до н. е. Аппія Клавдія Пульхра (Cass. Dio. XXIV. 74; Oros. 5.4.7; Cic. De Rep. 1.31), визначного оратора Публія Ліцинія Красса Муціана (Cic. Acad. 2.13; Brut. 98; Aul. Gell. 1.13; Plut. Tib. Gracch. 9.1), його брата Публія Муція Сцевола (Plut. Tib. Gracch. 9.1) й збіднілого представника земельної аристократії Тіберія Гракха [3, 187; 28, 396].

Показовим був момент, вибраний для трибунату Тіберія Гракха. Аппій Клавдій з 136 р. до н. е. займав посаду цензора і був обраний ще й принцепсом сенату. Консулом у 133 р. до н. е. був один зі співавторів аграрного закону Публій Муцій Сцевола (CIL. 1.847; Oros. 5.9.6; Val. Max. 2.7.9; 4.3.10). Сципіон Еміліан перебував в Іспанії і йому було важко завадити втіленню законопроекту в життя (Liv. Epit. 79; App. Iber. 89 – 99; Val. Max. 2.7.1 – 6; Oros. 5.7.5 – 18; Flor. 1.34.12 – 17; Eutrop. 4.17). З дев'яти колег за посадою проти Тіберія Гракха виступили тільки двоє: на початку трибунату Марк Октавій і наприкінці – під час придушення руху – Публій Сатурей (Plut. T. Gracch. 19.6). Обстановка на римському форумі цього разу була сприятливою для висування проектів подолання військової проблеми шляхом перерозподілу землі, незалежно від мети їх авторів. Довготривала Нуманційська війна нічого, крім втрат, не обіцяла. У Сицилії римські легіони з великими труднощами придушували повстання рабів (138 – 132 рр. до н. е.) і тому навряд чи з острова прибували кораблі зі звичним дешевим

хлібом – ціна на нього в Римі вже піднялася (Val. Max. 3.7.9). Важким був також тодішній фінансовий стан держави і, ймовірно, сенат у 134 р. до н. е. був змушений зробити велику позику в публіканів, забезпечивши державу доходами на найближчі п'ять років (Plut. Apophthegm. Scipio Min. 15). Не дивно, що всі колони портиків, пам'ятники та стіни будинків Риму були розписані зверненнями до авторів аграрної реформи із закликами якомога швидше втілити її у життя (Plut. Tib. Gracch. 8.4). Таким чином, прагнення римських громадян збіглося з планами частини нобілітету розв'язати військову проблему шляхом перерозподілу землі [3, 187]. Зайнявши посаду народного трибуна (10 грудня 134 р. до н. е.), Тіберій Гракх одразу ж вніс на розгляд свій аграрний законопроект (App. BC. 1.11). У редагуванні закону йому допомагали найкращі правознавці того часу – Публій Муцій Сцевола та Публій Ліціній Красс [7, 403]. Їх підтримали невелика частина нобілітету та селянство. Що стосується вершницького стану, то його представники вчинили значний спротив аграрним законопроектам Тіберія (Vell. Pat. 2.3.2; Liv. Epit. 58). Вершники були зацікавлені у проведенні військової реформи, але не бажали пов'язувати її з аграрною у тому вигляді, в якому її пропонували Гракхи. Це пояснюється тим, що *equites* володіли окупованими землями та побоювалися їх перепаювання на користь селян. Джерелом збагачення для вершників були землі провінцій та їх експлуатація, яка, на думку самих римлян того часу, була б неможливою без відкупної системи (Liv. 14.18). А фінансовими операціями, пов'язаними з відкупом (*redemptiones*), і займалися переважно вершники (Ascon. 94; Cass. Dio. 15.10.5; Liv. 21.63). Їх зацікавлення реформуванням армії, але вже як професійної структури, ми побачимо в період діяльності Гая Марія, коли саме еквітський стан надав широку підтримку Марію у його починаннях з військовою реформою [15, 93].

Тіберій Гракх ставив за мету поліпшити мобілізаційні можливості Риму, збільшивши кількість придатних до військової служби людей шляхом перерозподілу земельного фонду між збіднілим міським плебсом і малоземельними селянами. Аграрний закон передбачав встановлення максимуму для користувачів земельного фонду (*ager publicus*) в 500 югерів на главу сім'ї і по 250 югерів на двох синів. Ці ділянки переходили у їхню постійну

власність і за них не мала стягуватися рента. Всі надлишки мали повернутися до земельного фонду і розподілитися невеликими наділами – по 30 югерів – між зубожілим і малоземельним сільським та міським плебсом. Ця земля була невідчужувана у нових власників, які також мали сплачувати за неї невелику плату [8, 55].

Результати втілення у життя аграрної реформи демонструє динаміка чисельності *assidui* у 136 – 125 рр. до н. е. Так, у 136 та 131 рр. до н. е. було зафіксовано спад військовозобов'язаного населення (317 933 та 317 823 осіб відповідно) у порівнянні з 164 р. до н. е. (377 022 осіб). Однак в 125 р. до н. е. ценз встановив значне зростання римських громадян – вже 390 736 осіб. Це пояснюється, з одного боку, зниженням цензу з 4 000 до 1 500 ассів, а з іншого – результатом діяльності аграрної комісії (*tresviri agris iudicantis adsignantis* – *IIIviri a. i. a.*), що діяла до 125 р. до н. е. (Cic. De Rep. 2.40; Gell. 16.10.10). Дослідники по-різному оцінювали її діяльність. *IIIviri a. i. a.* надала земельні ділянки більш як 15 000 квіритів [8, 56]. Але цей успіх аграрного законодавства був тимчасовим і доволі обмежено призупинив обезземелення. За підрахунками Я. Заборовського, чисельність римських громадян в 124 р. до н. е. могла збільшитись не більше, ніж на 17 000 осіб. Вивчаючи цензові списки того часу, історик взяв до уваги приріст населення у 136 – 124 рр. до н. е., а також неможливість внесення до цензу тих вояків, які перебували за межами Італії, та кількість загиблих або вигнаних з Риму прихильників Тіберія Гракха [2, 118]. Так чи інакше, незалежно від економічної, соціальної чи інших причин, реформа змогла призупинити значний демографічний спад [24, 41].

Також про те, що на початку політичної кар'єри перед Тіберієм Гракхом стояла лише одна мета, з достатньою впевненістю свідчать збережені фрагменти його промов, виголошених під час боротьби навколо аграрного законопроекту. Так, в одному з них він з обуренням говорив про масу рабів, непридатних до військової служби (App. BC. 1.9.36), натякаючи на недостачу у державі військовозобов'язаного населення, що підлягало цензу (App. BC. 1.7). В іншому запитував, чи воїн не корисніший за ту людину, яка не воює, і розкриває перед римлянами перспективи майбутніх завоювань (App. BC. 1.11). Ще в одному фрагменті він говорив про тих громадян, які воюють та вмирають за Італію, а не ма-

ють нічого, окрім повітря та світла (Plut. Tib. Gracch. 9.5). Характерним є те, що усі ці промови були звернені до сенату, куди Тіберій звертався за допомогою, розраховуючи отримати її (App. BC. 1.12; Plut. Tib. Gracch. 11). Ніби підбиваючи підсумок, Аппіан прямо говорить, що метою гракханського законопроекту було отримати для держави якнайбільше боєздатних громадян: «Мета Гракха полягала не в тому, що сприяти добробуту бідняків, а в тому, щоб отримати... боєздатну силу» (App. BC. 1.11).

З цим погоджуються і низка вітчизняних та зарубіжних істориків, підкреслюючи, що ціллю *lex Sempronia agraria*, згідно із задумами його авторів, було не поліпшення добробуту населення, а збільшення його боєздатності задля зміцнення республіки шляхом створення постійної армії з числа громадян, не надто прив'язаних до землі [3, 188; 7, 403; 9, 17; 19, 214; 25, 29]. Як стверджує Іван Меркулов, ініціатива Тіберія приховувала холодний розрахунок: що біднішими будуть селяни, то охочіше вони будуть проходити військову службу, адже згідно з працею Флора, Гракхи не пропонували незаможним великі наділи, а вимагали лише повернення сільському плебсу батьківських земель (Flor. Epit. 2.1.2, 3.2). Оскільки селянська сім'я могла складатися з десяти, а то й більше осіб, один – два югери землі не змогли б її прогодувати (звичайний наділ римського селянина складав 5 – 7 югерів – М.О.). Ця обставина й змушувала би бідних селян вербуватися до війська (Liv. 42.34.6 – 15) [2, 118; 9, 22]. Проте згадуваний в Лівія один югер сабіянина Спурія Лігустина (Liv. 42.34.2), яким оперує Меркулов, не забезпечував прожиткового мінімуму, а лише надавав переселенцеві-колоністу, яким і був Лігустин, можливість запису в ценз, а отже, й реєстрацію його як римського громадянина з правом служби в легіоні.

Таким чином, ми бачимо розбіжності дослідників у визначенні причин самої реформи. Більшість учених говорять про забезпечення селян, завдяки реформі, гідними земельними ділянками в 30 югерів – наділами «міцного господаря», прибуток з яких давав би змогу проходити військову службу, адже тільки *assidui* – «платники податків» мали змогу служити в легіоні [6, 464; 11, 225; 12, 98; 13, 134; 16, 170; 22, 91; 26, 395]. Прихильники цієї теорії опиралися на давню римську традицію, відповідно до якої тільки заможні селяни вважались найкращими воїнами (Cato. Di agri cult.

Praef. 4; Colum. Praef. 17; Plut. Numa. 16; Dion. Hal. 4.21.1; Aul. Gell. 16.10.11; Cic. Resp. 2.22.40; Veget. 1.3, 7). Інші, навпаки, посиляються на фрагмент праці Флора (див. вище – *М.О.*), стверджували про мінімальний наділ (1 – 2 югери), позаяк вважали, що саме бідність приводила незаможних селян до війська. На їхню думку, саме цей фактор сприяв би поступовому процесу професіоналізації армії, чого нібито й прагнули досягнути брати Гракхи [9, 17; 9, 22; 10, 205]. Підсумовуючи, можна відзначити, що більшість сучасних дослідників дотримуються аппіанівської тези, згідно з якою основною метою Семпроніїв Гракхів було *regeneratio* військової сили Риму [1, 44]. Ми ж вважаємо, що суттю аграрного закону Тіберія Гракха, який вчені вважають самоціллю гракханського руху, було посилення боєздатності легіонів, опорою яких залишалося римське селянство.

Повторюючись, підкреслимо, що згідно з аналізом даних ценових списків, робота аграрної комісії не була надто ефективною [4, 118]. Так, за даними цензів у 136 і 131 рр. до н. е. було зафіксовано спад придатного до військової служби населення (317 933 та 317 823 відповідно) у порівнянні з 164 р. до н. е. (337 022 осіб) [8, 56 – 57]. За весь час її роботи, згідно з підрахунками вчених, землю отримали не більше 17 000 осіб – цифра, на той час хоч і значна, та все ж, можливо, далека від передбачуваної (див. вище – *М.О.*). Та відродити середнє селянство у бажаному обсязі на той час було вже неможливим [2, 118; 3, 189].

Втілення аграрної реформи в життя породило нові проблеми, адже свої наділи гракханські посесори отримували не стільки за рахунок землі, відібраної у сенаторів, скільки – у союзників. А це загрожувало розв'язанню тієї ж військової проблеми, заради якої й впроваджувалася аграрна реформа. Не дивно, що в стані ворогів опинилося все оточення Сципіона Еміліана. У 132 р. до н. е. Тіберія осудив сам Сципіон (Plut. Tib. Gracch. 11.4; Diod. 34.7.3), а в 129 р. до н. е. робота гракханської аграрної комісії була призупинена (Cic. Pro Mil. 3.8; App. BC. 1.19).

У 133 р. до н. е., перед спробою обрання на другий термін, як повідомляють Плутарх та Діон Кассій, Тіберієм були висунуті й інші законопроекти, серед яких й закон про скорочення терміну військової служби (Plut. Tib. Gracch. 16.1; Cass. Dio. 24.83.7) [7, 406; 12, 101]. Як вважають більшість дослідників, він був запро-

понований брату Гаєм, який і втілював його пізніше в життя [22, 92]. Як зміст, так і доля цього законопроекту невідомі. Можливо, цей закон, що певною мірою скоротив обов'язкову кількість років служби для римського громадянина, усе ж був прийнятий. У будь-якому випадку, в 109 р. до н. е., коли через Югуртинську війну та війну проти кимврів була гостра потреба у воїнах, були відмінені закони, «... в силу яких зменшилась військова служба» – «... *quibus militae stipendia minuebantur*» (Ascon. Pro Cornel. 68). Існування такого закону, а згідно з коментарями Асконія Педіана, мова може вестися й про декілька подібних законів, є черговим свідченням кризи тодішньої системи набору. Адже багато римлян у супереччю своїй волі були змушені перебувати в легіонах тривалий час [22, 92].

Після земельної реформи Тіберія нашої уваги заслуговує законопроект консула 125 р. до н. е. Марка Фульвія Флакка. Він запропонував союзникам права римських громадян (Val. Max. 9.5.1; Cic. Brut. 108). Як і слід було очікувати, ця пропозиція викликала різкий опір консервативної частини сенату і законопроект був провалений [12, 134; 13, 136]. Особливо Флакк зазнавав нападок з боку трибуна Марка Лівія Друза, який отримав прізвисько «заступник сенату» (Suet. Tib. 3.2). Щоб нейтралізувати пропозицію Гая Семпронія стосовно надання громадянства італікам і протиставляючи себе Флакку та його ініціативам стосовно союзників, Друз запропонував свої законопроекти (App. BC 1.23; Plut. C. Gracch. VIII – IX). Один з них стосувався заборони тілесних покарань римлянами латинських союзників під час військової служби [12, 136]. Це дозволило йому стати досить популярним серед латинів, які були близькими за мовою і культурою до римлян [16, 181]. Він отримав значну підтримку на народних зборах, створивши враження захисника злиднених та обездолених, і що нібито він, Лівій Друз, робить для громадян і союзників більше, ніж Гай Гракх та Марк Флакк. Насправді своїми діями Друз прагнув нанести поразку програмі реформ Гая, будучи висуванцем більшості сенату [24, 280].

Повертаючись до законопроекту Флакка, він, на перший погляд, до розв'язання військової проблеми ніби й ніякого стосунку не мав. Адже союзники й до цього часу служили у складі легіонів у допоміжних загонах та становили загалом більше половини

тодішнього складу легіону (на 4 500 римлян – 5 900 союзників, а це – 2/3 чисельності усієї армії – *М.О.*) [4, 120]. Проте кістяк легіонів набирався винятково з числа громадян. Його процентне співвідношення до всієї маси *cives* було значно вищим, ніж таке співвідношення між союзниками, які служили у війську, та всім населенням Італії (за Карлом Юліусом Белохом, 1/3 чоловічого населення союзників мусили платити цей «податок кров'ю» – *М.О.*). Якщо б законопроект Флакка був ухвалений, то у випадку необхідності чисельність війська одразу зростала за рахунок розподілення відсоткової норми римлян на все вільне чоловіче населення Італії. Таким чином, військова проблема розв'язувалася б зовсім по-новому: чисельність військовозобов'язаних зростала не внаслідок переділу землі, а завдяки залученню до політичного життя Риму сотень тисяч нових громадян [3, 190; 24, 276].

Як і у випадку з аграрним законодавством Тіберія, який не дійшов до нас текстуально, вчені відзначають проблему уривчастості і малочисельності згадок щодо військових ініціатив Гая Гракха [12, 129; 18, 24; 19, 203]. Відправним пунктом у пошуку можливостей для реконструкції відсутніх статей військового закону стали суперечності, зафіксовані в джерелах, у яких містилися посилення то на один, то на декілька «військових законів» [7, 406; 19, 204]. Серед численних заходів Гая Гракха чимало таких, що прямо стосуються подолання військової проблеми. Так, серед законопроектів можна назвати *lex de coloniis deducendis*, *lex de militari*, а також відкинутий сенатом і народними зборами *de civitate sociis danda*. Очевидно, Гай Гракх надто далеко відійшов від планів реформаторської частини сенату, тому сенатори зуміли виступити проти реформ майже єдиним фронтом [3, 190 – 191].

В. Тельмінов, дослідник військової складової реформ Гая Гракха, справедливо зазначає, що такі питання, як зміст та справжня мета військового закону, викликають велику кількість суперечок і не можуть бути з'ясованими й досі [18, 24]. Немає усталеної думки й стосовно назви самого військового закону. У джерелах зустрічаються назви: *lex de militari*, *lex militaria*, *lex militaris*, *lex Sempronia militaris*, *lex Sempronia de militibus*, *Sempronia de militaris sacrata*.

Тим не менше, потрібно визнати, що навіть за умови скупості збереженої традиції про цей закон і при виправданій обереж-

ності в трактуванні сутності, спрямованості та конкретного змісту, він вимагає подальшого вивчення з опорою на здійснені вже відкриття визначних вчених. Деякі джерела все ще не вивчаються у зв'язку з *lex militaria*, а в багатьох історичних працях він взагалі не розглядається як значний. Загалом військовий закон Гая Гракха продовжує залишатися недооціненим [18, 24 – 25].

Основним джерелом, де згадується *lex militaria*, є життєпис Гракхів Плутарха. На відміну від менш інформативних повідомлень Діона Кассія та Діодора, херонейський історик *lex Sempronia de militibus* окреслює чіткіше й інформативніше. Плутарх повідомляє про те, що згідно з цим законом, мінімальний призовний вік мав становити 17 років, а також у випадку видачі обмундирування солдат міг розраховувати на те, що вартість одягу і спорядження не вирахують з жалування: *ὁ δὲ στρατιωτικός, ἐσθῆτά τε κελεύων δημοσίᾳ χορηγεῖσθαι καὶ μὴδὲν εἰς τοῦτο τῆς μισθοφορᾶς ὑφαιρεῖσθαι τῶν στρατευομένων, καὶ νεώτερον ἑτῶν ἑπτακαίδεκα μὴ καταλέγεσθαι στρατιώτην...* (Plut. C. Gracch. 5). Цей набір положень, названий Плутархом *νομός στρατιωτικός*, поставив у тупик багатьох дослідників римської *militaria*, які відмовлялися визнавати його значущим, як, наприклад, Аргіра Ігнатенко [4, 17; 4, 119]. Та деякі автори, зокрема оксфордський історик Девід Стоктон, висунули низку цікавих припущень, збираючи та зв'язуючи складові частини *lex militaria* у різних античних авторів, зокрема у вищезгаданих Діодора Сицилійського та Діона Кассія. Стоктон стверджував, що уривчастість деталей цього закону свідчить про те, що були й інші його складові [18, 25]. В. Тельмінов, підтримуючи припущення англійського вченого, доводить, що свідчення Діона та Діодора можуть говорити не про один, а про декілька військових законів, посилаючись на множинну форму викладу даних про них (Cass. Dio. 24.83.7; Diod. 31 – 35. 25.1) [17, 235; 18, 25].

Проблеми з набором до римського війська Гай Гракх спробував розв'язати регулюванням призовного віку і термінами військової служби. Він утвердив призовний вік від сімнадцяти років (Plut. C. Gracch. 5.1), а громадяни старші 46 років повністю звільнялися від набору до війська [5, 118]. Необхідність у такому законі тим більше зрозуміла, якщо згадати, що його брат Тіберій, ще п'ятнадцятирічним юнаком брав участь у III Пунічній війні, штурмуючи Карфаген (Plut. T. Gracch. 4) [22, 92; 26, 403; 29, 61]. Та-

кож Моммзен висуває припущення, що Гай зменшив необхідну кількість військових походів, які вимагалися для повного звільнення від військової служби, що було дуже важливим для сільського населення [5, 118; 12, 121]. Відомо, що звільнення від військової служби у досліджуваний період наступало при досягненні громадянином шістдесятирічного віку та відбування ним 16 – 20 обов'язкових походів (для піхоти), а також у випадку фізичної неспроможності (через поранення, каліцтво чи важкий стан здоров'я) до служби у війську (Liv. XXVII. 41; Pol. 6.19) [4, 88 – 89; 12, 121].

Також не до кінця розв'язана проблема взаємовідношення «закону про провокації» та військового закону [28, 75 – 76; 28, 81]. Вчені дійшли до висновку, що *lex militaria* був також спрямований проти зловживань римського командування, які мали місце до моменту його видання. Зловживання стосувалися не тільки призову юніорів, як це було в 212 р. до н. е., коли тривала II Пунічна війна (Liv. Epit. 25.3.9) та в період затяжних Кельтіберських воєн (181 – 133 pp. до н. е.) – вони зачіпали й більш серйозні, з точки зору народного трибуна Гая Гракха питання, такі як тілесні покарання і страти вояків без суду [12, 121 – 122; 13, 138]. Солдат мав право *provocatio* до війська (тобто право оскарження трибунського вироку на «загальновійськовому» суді – *M.O.*). Можливо, саме це положення було відмінене *lex Iunia* (законом консула Юнія Сілана) в 109 р. під час Кімврської війни і про яке згадує Асконій Педіан (Ascon. Pro Cornel. P. 68) [17, 230 – 231; 21, 21; 22, 92; 28, 80]. Т. Моммзен також згадує про вищезгадану ініціативу Гая, але пов'язує її із законом про апеляцію. Відповідно до нього, право римських громадян, які перебували на службі, апелювати до народу з'явилося у військовому законодавстві Риму вже після Гракхів. Воїн, який, згідно з вироком, був засуджений до смертної кари, міг оскаржити це рішення на народному зібранні [5, 16]. За головнокомандуючим залишилося право виносити остаточні смертні вирoki лише стосовно союзників [4, 118; 12, 121 – 122; 29, 61].

Іншим важливим компонентом *lex militaris* було відновлення давнього звичаю обирати військових трибунів на коміціях. Девід Стоктон доводить цю версію, опираючись на промову Гая Гракха з приводу «закону Марція Цензорина» (*in rogatione Cn. Marci Censorini*), яку цитує граматик Харізій. У цій промові Гракх скаржить-

ся на те, що вибори трибунів перетворилися на безпорядок і їх просто призначають – без виборів. Стоктон припускає, що закон про вибори не був відмінений, але його вже не дотримувалися, тому потрібен був новий законопроект, який би підтвердив стару практику. Крім того, на «бантинській табличці» (*lex Latina tabulae Bantinae*), на відміну від іншого епіграфічного документа, який з'явився пізніше, але також під час законодавчої діяльності Гая Гракха, нема згадки про посади військових трибунів як виборних. Тут малися на увазі військові трибуни перших чотирьох легіонів. Значить, за час між цими двома законами відбулися якісь зміни в законодавстві республіки, і військові трибуни стали виборними [18, 25 – 26; 19, 207; 20, 8 – 13].

Повертаючись до проблеми цензу 125/124 рр. до н. е. (див. вище – *М.О.*), деякі дослідники припускають, що на початку 20-х рр. II ст. до н. е. сенат, у зв'язку із протистоянням із прихильниками аграрної реформи, здійснив спробу зниження майнового цензу для п'ятого класу [10, 162 – 163; 10, 204]. Проблема військового набору потрібно було розв'язати так, щоб не виникало загрози для майнових інтересів римських та італійських землевласників. Сенат знайшов альтернативний спосіб, завдяки якому антигракханська коаліція сподівалася ліквідувати поле діяльності для опозиціонерів. Якщо римському війську не вистачало *assidui*, то у цьому випадку найбільш безболісним і логічним рішенням було б зниження цензу для громадян.

Ця міра, фактично, поставила під сумнів доцільність перетворень, задуманих ще в часи трибунату Тіберія Гракха. Число римлян, що мали право нести військову службу, збільшилося майже на 80 000. У результаті проведення цензової реформи не наносилася шкода майновим інтересам заможних римлян та італіків, внаслідок чого не порушувалася соціальна рівновага, що була поставлена під сумнів діяльністю Тіберія. Таке рішення може багато в чому пояснити окремі заходи, а також загальну спрямованість політики Гая Гракха. Це стосується, наприклад, його *lex militaris*. Плутарх повідомляє про наявність у цьому законі вищезгаданого пункту, згідно з яким римські громадяни повинні були тепер отримувати від держави зброю та всю необхідну амуніцію для служби в легіонах, причому ці витрати не компенсувалися потім за рахунок грошового утримання воїнів, як це було раніше. Ми знаємо, що

мінімальний ценз для п'ятого майнового стану після зниження його в приблизно 129 р. до н. е. (або перед початком перепису в 125/124 рр. до н. е. – *М.О.*) складав 1 500 асів. Нові *assidui* повинні були неодмінно зіштовхнутися з проблемою недостатчі засобів для купівлі всього необхідного перед відправленням до легіону, позаяк розмір їх статку залишався вкрай незначним. У такому контексті вищеозначена міра Гая Гракха виглядає більше ніж логічною [10, 204 – 205].

Отже, боротьба за *lex Sempronia agraria* змусила обидві протиборчі сторони – як сенат, так і гракханців – вибрати дорогу, яка вела до професійного війська. Таким чином, ми бачимо, що не існує єдиної думки й стосовно мети реформ братів Гракхів. Низка вчених говорять про бажання Гая і Тіберія зберегти стару систему рекрутування до війська, інші ж вбачали у їхніх діях і сенату перші спроби реформ у бік професійності римської армії [10, 205].

Проте нормування чисельності римського війська шляхом збільшення площі земельних наділів римському селянству в 123 – 122 рр. до н. е. не змінювало загальної ситуації. Лише Союзницька війна 90 – 88 рр. до н. е. змогла розв'язати проблему чисельності військовозобов'язаних, але не шляхом переділу землі, а завдяки включенню до політичного життя сотень тисяч нових громадян [3, 191].

Щодо забезпечення спорядженням вояків відповідно до *lex militaria*, то ця міра могла свідчити про зубожіння частини особистого складу легіонів. Новий закон гарантував дрібним власникам мінімум утримання за рахунок збереження грошового утримання в повному обсязі, без відрахування вартості амуніції [4, 90; 10, 204 – 205; 19, 213]. Втілюючи у життя ініціативу надання державою незаможним громадянам спорядження та зброї (Plut. C. Gracch. 5), реформатор вважав, що військо мало обов'язково зберігати цензовий характер і формувати легіони з селян, які не порвали зі своїм господарством [28, 80]. Адже на той час мова про створення професійного війська та відірваних від общини солдат не йшла [18, 28; 19, 213]. Також можна стверджувати, що згідно з цим законом, була можливість набирати до війська більш незаможних громадян, які не могли за власний кошт придбати екіпірування [17, 278].

Отже, незважаючи на всі суперечності у визначенні вченими впливу реформ Гракхів на становище римського війська

того часу, можна говорити про їх важливість, передовсім задля розв'язання проблеми комплектування армії [14, 79]. Діяльність гракханських аграрних комісій – *Illviri a. i. a.* та *Illviri a. d. a.* обумовила збільшення кількості дрібних господарств квіритів, що відбилося на загальній кількості військовозобов'язаних громадян [10, 198]. Та успіх аграрного законодавства був тимчасовим, і доволі обмежено призупинив обезземелення, що було пов'язано з відсутністю єдиної програми в середовищі нобілітету. Розуміння нобіліями загрози знекровлення армії, спричинило неодноразове зниження цензу для громадян, збільшення грошової винагороди воїнам та збільшення чисельності військових контингентів союзників через труднощі у комплектуванні легіонів. Проте ці заходи також виявилися безперспективними і аж до кінця II ст. до н. е. мали епізодичний характер, проводилися недостатньо послідовно, а їхній вплив на армію був переважно короточасним. Загалом, становище з набором воїнів продовжувало залишатися важким. Вироблення консолідованих заходів із довгостроковою перспективою вимагало єдності серед представників нобілітету. Але єдиної більш-менш чіткої програми із цього питання так і не було вироблено [14, 81].

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що реформи Гракхів, як і спорадичні ініціативи інших політиків, були продиктовані дійсністю, яка прослідковувалася в Римській Республіці протягом всього II ст. до н. е. Невідповідність міліційної армії тогочасній експансіоністській політиці Риму, нестача людських резервів та часу для професійного військового тренування у зв'язку з безперервними війнами – усі ці фактори свідчили про потребу реформування армії (рекрутування, вишколу, забезпечення зброєю та спорядженням). Гракхи ставили за мету поліпшити мобілізаційні можливості Риму, збільшивши кількість придатних до військової служби людей шляхом перерозподілу земельного фонду між зубожілим міським плебсом і малоземельними селянами. Античні автори, зокрема Аппіан та Плутарх, трактували проведення комплексу реформ як важливу необхідність для забезпечення держави потрібною кількістю військовозобов'язаного населення. Реформатори вважали, що військо мало обов'язково зберігати цензовий характер, і легіони мали б формуватися з селян, які не порвали зі своїм господарством. Тоді мова про створення постійного, а не

міліційного війська, ще не велася, а поява в Римі армії на професійній основі не була ще на часі. Однією з перших спроб реформ у бік професійності був пункт у *lex militaris* Гая Гракха, за яким римські громадяни отримували без відшкодування від держави зброю та всю необхідну амуніцію для військової служби. Ми погоджуємось з думкою Ярослава Заборовського, що можна простежити зв'язок між ініціативами Гая Лелія (145 р. до н. е.), Тіберія Гракха (132 р. до н. е.), Фульвія Флакка (125 р. до н. е.) та Гая Гракха (123 – 122 рр. до н. е.) з військовою реформою Гая Марія (107 – 104 рр. до н. е.) [3, 191]. Адже всі вони прагнули одного – у зв'язку з кризою порядку набору до армії та браком людських ресурсів, домогтися стабілізації військової системи в момент становлення Риму як найбільшої потуги у всьому Середземномор'ї.

Перспективним напрямом у рамках досліджуваної проблеми є вивчення ролі добровільності як одного з елементів професійності у військовій організації Римської республіки до законодавчої діяльності Грахів та військової реформи Гая Марія.

Література

1. Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата / Алексей Егоров. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1985. – 222 с.
2. Заборовский Я.Ю. К вопросу о достоверности цензовых списков II в. до н. э. / Ярослав Заборовский // ВДИ. – 1962. – № 2. – С. 112–118.
3. Заборовский Я.Ю. Некоторые стороны политической борьбы в римском сенате (40 – 20 гг. II в. до н. э.) / Ярослав Заборовский // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 182–192.
4. Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – 208 с.
5. История древнего Рима : учебник для вузов по спец. «История» / Василий Кузищин, Ия Маяк, Инна Гвоздева и др. – М. : Высшая школа, 2001. – 383 с.
6. История Европы / Виктор Смирин и др. – М. : Наука, 1988. – Т. 1 : Древняя Европа. – 704 с.
7. Ковалев С.И. История Рима / Сергей Ковалев. – СПб. : Полигон, 2003. – 864 с.

8. Коваль А.П. Військово-політична та військова діяльність Помпея Великого : дис. ... канд. іст. наук / Андрій Коваль. – К., 2017. – 271 с.
9. Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н. э.) / Иван Меркулов // Вестник ВолГУ. – 2006. – Вып. 5. – Серия 9 : Исследования молодых ученых. – С. 16–23.
10. Лапырёнок Р.В. Наследие аграрного закона Тиберия Гракха: земельный вопрос и политическая борьба в Риме 20-х гг. II в. до н. э. : дисс. ... д-ра истор. наук / Роман Лапырёнок. – Саратов, 2015. – 368 с.
11. Машкін М.О. Історія Стародавнього Риму / Микола Машкін. – К. : Радянська школа, 1955. – 668 с.
12. Моммзен Т. История Рима : в 5 т. / Теодор Моммзен. – М., Х. : АСТ, Фолио, 2001. – Т. II, кн. 4 : От битвы при Пидне до смерти Суллы. – 525 с.
13. Нечай Ф.М. Рим и италики / Фёдор Нечай. – Минск : Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. – 194 с.
14. Пількевич А. Шляхи подолання кризи військових наборів у римській армії в II ст. до Р. Х. / Андрій Пількевич // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 52. – С. 79–82.
15. Селецкий Б.П. Роль Сципиона Младшего в развязывании Югуртинской войны и политическая позиция его кружка / Борис Селецкий // ВДИ. – 1967. – № 4. – С. 87–95.
16. Сергеев В.С. Очерки по истории древнего Рима. Часть I / Владимир Сергеев. – М. : ОГИЗ, 1938. – 372 с.
17. Тельминов В.Г. Бесплатный хлеб легионера и *lex militaris* Гая Гракха: к вопросу о снабжении провиантским довольствием солдат римской армии II в. до н. э. Часть вторая / Вячеслав Тельминов // Мнемон. – 2013. – Вып. 13. – С. 227–238.
18. Тельминов В.Г. Военный закон Г. Гракха / Вячеслав Тельминов // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы : сб. материалов II региональной молодежной научной конференции. – Новосибирск : Институт истории СО РАН, 2008. – С. 24–28.
19. Тельминов В.Г. Военный закон Г. Гракха и магистратура военных трибунов / Вячеслав Тельминов // Исторический ежегодник : сб. науч. тр. – Новосибирск : Институт истории СО РАН, 2009. – С. 203–215.
20. Тельминов В.Г. Реконструкция статей военного закона Г.С. Гракха с применением методов микротекстуального анализа / Вячеслав Тельминов // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы : сб. материалов III региональной молодежной научной конференции. – Новосибирск : Институт истории СО РАН, 2009. – С. 6–13.

21. Тельминов В.Г. Социальное законодательство Гая Гракха : автореф. дисс. ... канд. истор. наук / Вячеслав Тельминов. – Екатеринбург, 2014. – 27 с.
22. Тянава М. О наборе солдат в Римской республике / Мярт Тянава // Üldajaloo kateedri täid I. – Tartu Riiklik Ülikool. – 1970. – С. 76–92.
23. Ферреро Г. Величие и падение Рима. Книга I / Гульельмо Ферреро. – СПб. : «Наука», «Ювента», 1997. – 480 с.
24. Фриц К. фон. Теория смешанной конституции в античности: критический анализ политических взглядов Полибия / Курт фон Фриц. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 422 с.
25. Чеканова Н.В. Римская диктатура последнего века Республики / Н.В. Чеканова. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. – 480 с.
26. Cary M., Scullard H.H. Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna / Max Cary, Howard Hayes Scullard. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – Tom I. – 608 s.
27. Keavney A. The Army in the Roman Revolution / Artur Keavney. – New-York : Routledge, 2007. – 150 p.
28. Lintott A. The political history, 146 – 95 B.C. / Andrew Linott // САН. – 2008. – Vol. IX. – P. 40–103.
29. Łoposzko T. Ruchy plebejskie w Rzymie od Grakchów do Cezara / Tadeusz Łoposzko. – Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1982. – 168 s.
30. Suder W. *Census populi*. Demografia starożytnego Rzymu / Wiesław Suder. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 300 s.

References

1. Egorov, A.B. (1985). *Rim na grani epokh. Problemy rozhdeniia i formirovaniia principata* [Rome is on the verge of eras. The problems of the birth and formation of the principate]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
2. Zaborovskii, Ia.Iu. (1962). K voprosu o dostovernosti tsenzovykh spiskov II v. do n. e. [On the question of the reliability of the census lists 2nd century BD]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 2, 112–118 [in Russian].
3. Zaborovskii, Ia.Iu. (1977). Nekotorye storony politicheskoi borby v rimskom senate (40 – 20 gg. II v. do n. e.) [Some aspects of the political struggle in the Roman Senate (40 – 20 years of the 2nd BC)]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 3, 182–192 [in Russian].

4. Ignatenko, A.V. (1976). *Armiiia v gosudarstvennom mekhanizme rabovladelcheskogo Rima epokhi Respubliki: istoriko-pravovoe issledovanie* [Army in the state mechanism of the slave-owning Rome of the epoch of the Republic: Historical and legal research]. Sverdlovsk: Sredne-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
5. Kuzishchin, V.I., Maiak, I.L., Gvozdeva, I.A., & Ershova, G.G. (2001). *Istoriia drevnego Rima: uchebnik dlia vuzov po spets. «Istoriia»* [The History of Ancient Rome: A Textbook for Higher Education Courses in History]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
6. Smirin, V.M. et al. (1988). *Istoriia Evropy. Tom 1: Drevniaia Evropa* [History of Europe. Vol. 1: Ancient Europe]. Moscow: Nauka.
7. Kovalov, S.I. (1936). *Istoriia Rima* [The History of Rome]. Saint Petersburg: Poligon [in Russian].
8. Koval, A.P. (2017). *Viiskovo-politychna ta viiskova diialnist Pompeia Velykoho* [Military-political and military activities of Pompey the Great]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
9. Merkulov, I.V. (2006). K voprosu o reforme Gaia Mariia v Rime (II v. do n. e.) [On the question of the reform of Gaius Marius in Rome (II BC)]. *Vestnik VolGU Issledovaniia molodykh uchenykh – Herald of Volgograd State University: Research of young scientists*, 5, 9, 16–23 [in Russian].
10. Lapyrenok, R.V. (2015). *Nasledie agrarnogo zakona Tiberiia Grakha: zemelnyi vopros i politicheskaia borba v Rime 20-kh gg. II v. do n. e.* [The legacy of the agrarian law of Tiberius Gracchus: the land issue and the political struggle in Rome of the 20 years 2nd BC]. (Doctor's thesis). Saratov [in Russian].
11. Mashkin, M.O. (1955). *Istoriia Starodavnoho Rymu* [The history of ancient Rome]. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
12. Mommsen, T. (2001). *Istoriia Rima. Tom 2, kniga 4: Ot bitvy pri Pidne do smerti Sully* [History of Rome. Vol. 2, book 4: From the battle of Pydna to Sulla's death] (Vols. 1–5). Moscow, Kharkov: AST, Folio [in Russian].
13. Nechai, F.M. (1963). *Rim i italiki* [Rome and Italic peoples]. Minsk: Izd-vo M-va vyssh., sred. spets. i prof. obrazovaniia BSSR [in Russian].
14. Pilkevych, A.L. (2017). Shlakhy podolannia kryzy viiskovykh naboriv u rymskii armii v II st. do R. Kh. [Ways to overcome the crisis of military recruitment in the Roman army in 2nd BC]. *Etnichna istoriia narodiv Evropy – The ethnic history of the peoples of Europe*, 52, 79–82 [in Ukrainian].
15. Seletckii, B.P. (1967). Rol Stcipiona Mladshego v razviazuvanii Iugurtinskoi voiny i politicheskaia pozitsiia ego kruzhka [The role of Scipio

Minor in unleashing the Jugurthine War and the political position of his circle]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 4, 87–95 [in Russian].

16. Sergeev, V.S. (1938). *Ocherki po istorii drevnego Rima [Essays on the history of ancient Rome]* (Part 1). Moskow: OGIZ [in Russian].

17. Telminov, V.G. (2013). *Besplatnyi khleb legionera i lex militaris Gaia Grakkha: k voprosu o snabzhenii proviantskim dovolstviem soldat rimskoi armii II v. do n. e. Chast vtoraia [Free legionnaire bread and lex militaris Gaius Gracchus: on the issue of providing food for the soldiers of the Roman army of the 2nd BC. Part two]*. *Mnemnon*, 13, 227–238 [in Russian].

18. Telminov, V.G. (2008). *Voennyi zakon G. Grakkha [The military law of G. Gracchus]*. Historical research in Siberia: problems and perspectives '08: *Istoricheskie issledovaniia v Sibiri: problemy i perspektivy: Sb. Materialov II regionalnoi molodezhnoi nauchnoi konferentsii – Proceedings of the 2nd Regional Youth Scientific Conference*. (pp. 24–28). Novosibirsk: Institut istorii SO RAN [in Russian].

19. Telminov, V.G. (2009). *Voennyi zakon G. Grakkha i magistratura voennykh tribunov [Military law G. Gracchus and magistracy military tribunes]*. *Istoricheskii ezhegodnik – Historical Yearbook* (pp. 203–215). Novosibirsk [in Russian].

20. Telminov, V.G. (2009). *Rekonstruktsiia statei voennogo zakona G.S. Grakkha s primeneniem metodov mikrotekstualnogo analiza [Reconstruction of the articles of the military law of G.S. Gracchus with the application of methods of microtextual analysis]*. Historical research in Siberia: problems and perspectives '09: *Istoricheskie issledovaniia v Sibiri: problemy i perspektivy: Sb. Materialov III regionalnoi molodezhnoi nauchnoi konferentsii – Proceedings of the 3rd Regional Youth Scientific Conference*. (pp. 6–13). Novosibirsk: Institut istorii SO RAN [in Russian].

21. Telminov, V.G. (2014). *Sotsialnoe zakonodatelstvo Gaia Grakkha [Social legislation by Gaius Gracchus]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Ekaterinburg [in Russian].

22. Tianava, M. (1970). *O nabore soldat v Rimskoi respublike [On the recruitment of soldiers in the Roman Republic]*. *Üldajaloo kateedri täid. Tartu Riiklik Ülikool – Works of the Department of World History. Tartu State University*, 1, 76–92. Tartu [in Russian].

23. Ferrero, G. (1997). *Velichie i padenie Rima [The greatness and fall of Rome]*, 1. Sankt-Petersburg: «Nauka», «Iuventa» [in Russian].

24. Fritc, K. von. (2007). *Teoriia smeshannoi konstitutcii v antichnosti: Kriticheskii analiz politicheskikh vzgladov Polibiia [The Theory of a Mixed*

Constitution in Antiquity: A Critical Analysis of Political Views of Polybius]. Sankt-Petersburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].

25. Chekanova, N.V. (2005). *Rimskaiia diktatura poslednego veka Respubliki* [The Roman dictatorship of the last century of the Republic]. Sankt-Petersburg: IC «Gumanitarnaia Akademiia» [in Russian].

26. Cary, M., & Scullard, H.H. (1992). *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna* [The history of Rome. From the earliest times to Constantine] (Vol. 1). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].

27. Keavney, A. (2007). *The Army in the Roman Revolution*. New-York: Routledge [in English].

28. Lintott, A. (2008). The political history, 146 – 95 BC. *The Cambridge Ancient History*, 9, 40–103 [in English].

29. Łoposzko, T. (1982). *Ruchy plebejskie w Rzymie od Grakchów do Cezara* [Plebeian movements in Rome from Gracchi to Caesar]. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

30. Suder, W. (2003). *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu* [Census populi. Demographics of ancient Rome]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Polish].

OLIYNYK Mykola – candidate of historical science, senior lecture of the Kyiv University of National Culture and Art, Lviv filial (kolja4791@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

ATTEMPTS TO INTRODUCE MILITARY REFORMS IN ROME IN 50th – 30th of the 2nd century BC

Owing to the territorial expansion of Rome in the course of the 2nd century BC, there was a need for reforming a number of the political institutions, including a rural sector associated with the census system for recruiting and, therefore, landowning of persons liable to military service in the Roman Republic. Reforms undertaken by Tiberius (132 BC) and Gaius (123 – 122 BC) Gracchus as well as sporadic initiatives of Scipio Aemilianus (150s BC), Gaius Laelius (145 BC), Fulvius Flaccus (125 BC) were motivated by the realities existing in the Roman republic in the course of 2nd century BC. Inconsistency of militia with the contemporary expansion policy of Rome, lack of human resources and time for the professional military training in the context of the recurrent wars represented a complex of reasons for army reform (recruiting, training, provision of weapons

and ammunition). The Gracchus brothers aimed to improve the mobilization capacity of Rome by increasing the number of *assidui* fit for military service through redistribution of lands between the poor city plebs and smallholder peasants. Even the ancient historians, such as Appian and Plutarchus, considered these reforms to be of a vital need for providing the state with the necessary amount of people liable for military service. The reformers believed in the necessity to preserve the census nature of the army and that the legions should have consisted of peasants that did not break away from their households. At that moment, there was no question of creating a constant army instead of militia. Additionally, it was not a time for the professional Roman army to appear. One of the first steps towards establishment of the professional army was the clause in *lex militaris* by Gaius Gracchus stipulating that the Roman citizens were to receive weapons and ammunition necessary for the military service without any reparations from the state. One can investigate a possible connection between the statements made by Gaius Laelius, Tiberius Gracchus, Fulvius Flaccus and Gaius Gracchus and the military reform by Gaius Marius. All of them had a common goal: due to the crisis of recruitment and the lack of the human resources, it was necessary to stabilize the military system, as Rome was becoming the most powerful country of the Mediterranean region.

Keywords: Tiberius Gracchus, Gaius Gracchus, Gracchi reforms, agrarian law, law, bill, *lex Sempronia militaris*, *assidui*.

Стаття надійшла до редакції 10.11.17.

УДК 94(37):355.48

DOI: 10.24919/2312-2595.40.123249

ТАРНАВСЬКИЙ Роман – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (romaha94romaha@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

ПАРФЯНСЬКА КАМПАНІЯ МАРКА ЛІЦІНІЯ КРАССА

У статті доведено, що Марк Ліціній Красс повністю відповідає за поразку у парфянській кампанії. Помилкою було саме рішення щодо парфянського походу. Мабуть, єдиним мотивом Красса було отримати гучну перемогу, щоб зрівнятися військовою славою з Цезарем та Помпеем. Встановлено, що Красс довіряв порадам тих, кому були байдужі інтереси Риму і не довіряв своїм воєначальникам. Він не лише не зміг використати ресурси своїх союзників, але своїми діями відштовхував їх. Доведено, що у критичні моменти Марк Красс втрачав контроль над ситуацією, не здійснював керівництво армією та піддавався тискові легіонерів приймаючи рішення.

Ключові слова: Марк Ліціній Красс, Рим, Парфія, парфянська кампанія.

ТАРНАВСКИЙ Роман – аспирант кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (romaha94romaha@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

ПАРФЯНСКАЯ КАМПАНИЯ МАРКА ЛИЦИНИЯ КРАССА

В статье доказано, что Марк Лициний Красс полностью ответственен за поражение в парфянской кампании. Ошибкой было само решение о парфянском походе. Видимо, единственным мотивом Красса было получить громкую победу, чтобы срав-

ниться военной славой с Цезарем и Помпеем. Установлено, что Красс доверял советам тех, кому были безразличны интересы Рима и не доверял своим военачальникам. Он не только не сумел использовать ресурсы своих союзников, но своими действиями отталкивал их. Доказано, что в критические моменты Марк Красс терял контроль над ситуацией, не осуществлял руководство армией и подвергался давлению легионеров при принятии решений.

Ключевые слова: Марк Лициний Красс, Рим, Парфия, парфянская кампания.

Постановка проблеми. У 60 р. до н. е. Помпей, Цезар та Красс уклали таємну угоду, за якою брали на себе взаємні зобов'язання щодо підтримки один одного. Ця угода відома сьогодні як «Перший тріумвірат». Важко сказати, чи учасники цього союзу розраховували на її довговічність, чи вважали її короточасним і ситуативним союзом. У будь-якому разі, тріумвіри зуміли реалізувати низку важливих ініціатив та стабілізувати суспільно-політичну ситуацію у Римі. Союз між трьома політиками було скріплено шлюбами: Помпей одружився з Юлією, дочкою Цезаря, а Цезар пошлюбив Кальпурнію, дочку Пізона. Але тріумвірат міг існувати лише доти, доки в ньому брали участь усі учасники. Подією, яка зумовила припинення існування Першого тріумвірату стала загибель Красса у 53 р. до н. е., під час Парфянського походу. Поразка римлян мала велике значення для зовнішньої політики Римської держави на Сході. Т. Моммзен зазначив, що це була перша перемога з часів Ахеменідів, яку отримав Схід над Заходом [7, 232]. К. Кріст наголошує, що катастрофа під Каррами десятиліттями тяжіла над подіями на східному кордоні Римської держави і наслідками її довелося займатися Цезарю, Антонію і Августу [6, 53]. Окрім того, катастрофа римської армії в Парфії та смерть Красса значною мірою зумовили загострення політичної кризи у Римській Республіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що Парфянський похід Марка Ліцінія Красса привертає значну увагу науковців. Подекуди звертання до цієї проблеми відбувається у контексті дослідження інших тем. К. Каутський називає похід Красса «грабіжницьким» [5, 116], Г. Вулф – непотрібним [14, 136]. С. Утченко бачить причини поразки римлян у тому, що похід Красса у

Парфію був підготовлений не достатньо ретельно [9, 151]. В. Дюрант та М. Ячиновська наголошують, що свою перевагу довела парфянська кіннота [4, 197; 11, 173].

Низка робіт присвячена саме цьому питанню. А. Бокшанін серед причин поразки римлян називав прагнення східних народів скинути владу західних греко-римських завойовників, недостатню обізнаність римлян з місцевими умовами і тактикою своїх противників і сліпу самовпевненість Красса. Він наголошує на тому, що протягом своєї військової кар'єри Марк Красс мав противниками армії, що були озброєні римською зброєю і застосовували римські тактичні прийоми. Він не розібрався у своєрідності умов місцевості, у тактичних прийомах своїх парфянських противників і дав їм заманити себе та своє військо вглиб пустельних месопотамських степів [3, 50]. Олександр Беліков розглядає цю проблему на широкому тлі взаємин Римської держави та Парфії. Він вважає, що поразка під Каррами змусила римлян переглянути військову тактику та сам принцип комплектування війська і привела до появи броньованої західної кінноти, що домінувала у Європі протягом всього середньовіччя [1; 2]. Військова кампанія 53 р. до н. е. та катастрофа під Каррами розглядається у монографії М. Пієддоня «Політик нездійснених амбіцій». Дослідник справедливо наголошує на тому, що Красс був продовжувачем політики, яку Республіка проводила щодо своїх сусідів на Сході, зокрема Парфії. І саме так потрібно розглядати його діяльність як намісника Сирії у 54 – 53 рр. до н. е. [12, 201].

Метою статті є проаналізувати Парфянський похід Красса та уточнити причини невдач римської армії.

Навесні 56 р. до н. е. відбулася зустріч тріумвірів у місті Лукка. Було продовжено на наступні п'ять років намісництво Цезаря в Галлії, а Помпей та Красс мали стати консулами на 55 р. до н. е. Після виконання магістратури, Красс мав отримати в управління провінцію Сирію, однак він відбув туди ще у 55 р. до н. е. і розпочав готуватися до війни з парфянами. Можливо, цей поспіх був пов'язаний з тим, що у Парфії в цей час загострилася боротьба за владу [10, 49], тому Красс, ймовірно, намагався не втратити сприятливу для вторгнення у парфянські володіння нагоду. Потрібно сказати, що від'їзд Красса у провінцію відбувся за не

зовсім сприятливих обставин. Народний трибун Атей намагався перешкодити від'їзду і навіть виголосив для цього якісь закляття (Plut. Crass. 16.5). Позаяк римське суспільство було досить забобонним [8, 60], це справило негативне враження на присутніх. Однак Красс на це не зважав і розпочав подорож, не взявши до уваги навіть те, що море було неспокійним. Через це він втратив багато кораблів (Plut. Crass. 17).

Уже влітку 54 р. до н. е. Красс переходить Євфрат і вторгається у підконтрольні Парфії землі Північного Межиріччя. Можливо, римський полководець мав намір взяти ці землі під контроль, щоб забезпечити собі міцний тил для подальших військових дій у Вавилонії чи Вірменії [12, 203]. Спочатку Крассові сприяв успіх – римляни зайняли у Месопотамії багато міст, які підкорилися їм добровільно. Залишивши у підкорених містах каральні загони, Красс відійшов у Сирію на зимовий період. На думку Плутарха, це було його першою помилкою, адже замість того, щоб йти вперед і зайняти Вавилон та Селевкію, він дав ворогам час підготуватися (Plut. Crass. 17). Такої ж думки дотримується Діон Кассій (Діо 40.13.4). У сучасній історіографії немає одностайної оцінки такого рішення Красса. Деякі дослідники поділяють позицію античних авторів і вважають, що Красс мав розпочати похід на Селевкію та Вавилон [10, 50]. Висловлено також думку, що Красс не повинен був відходити на зиму у Сирію, а мав залишитися у завойованих районах Північного Межиріччя. З цим не погоджується М. Пієгдонь [12, 205]. Справді, відхід Красса у Сирію дав парфянам час на підготовку до війни. Але, на наше переконання, обидва названі раніше варіанти також не були б вдалими у разі їх втілення у життя. Для захоплення Селевкії та Вавилону наявних у Красса сил було недостатньо. Якщо б він залишився зимувати в уже завойованих областях, то видатки з утримання його армії були б покладені на міста, які ставилися до римлян прихильно. Це могло б змусити їх переглянути свою позицію і перейти на бік парфян. Зрештою, і самим парфянам нічого не перешкоджало б спокійно готуватися до нової військової кампанії проти римлян. Але якщо правильним є висловлене нами вище припущення про мотиви поспішного від'їзду Красса до Сирії, то

його відхід у Сирію суперечив попереднім планам скористатися династичною боротьбою у Парфії.

Сам Красс абсолютно не вважав свою ситуацію складною. Легкість, з якою йому вдалося взяти під контроль деякі території у Межиріччі, утвердила його у думці, що майбутній похід у Вавилонію не повинен створити жодних проблем. Ще більше він переконався у цьому тоді, коли до нього прибули послы від парфянського царя Орода II із питанням щодо причин вторгнення у парфянські володіння. Однак Красс повів себе дуже самовпевнено і сказав, що відповідь про причини війни в Селевкії (Dio 40.16.3). Утім ситуація складалася для нього не так вдало. Не справдився його розрахунок на суттєве ослаблення сил ворога через боротьбу за парфянський трон. Сурен, полководець Орода II, придушив виступи прихильників Мітрідата III, брата парфянського царя, що намагався захопити владу у Парфії. Сам Мітрідат був схоплений і вбитий за наказом Орода, який вважав його радше ворогом, ніж братом: *Mithridates autem fiducia cognationis ultro se in potestatem Orodis tradit. Sed Orodes plus hostem quam fratrem cogitans in conspectu suo trucidari iussit* (Iustin 42.4.3 – 4). Окрім того, Красс змарнував зимовий час у Сирії. Там він займався не перевіркою своїх збройних сил і не підготовкою війська, а вираховував свої прибутки. Плутарх передає ворожу Крассу традицію, ніби він наказував містам і правителям проводити набір воїнів, а потім за гроші звільняв їх від цієї повинності (Plut. Crass. 17.5). Мабуть, достовірним є твердження про те, що парфянський цар перестав поважати Красса через його неактивну діяльність протягом першого року війни, особливо, порівнюючи його з такими полководцями, як Лукулл і Помпей. Ород почав розуміти, що римська армія, як і будь-яка інша, могла бути грізною чи слабкою завдяки сильному чи слабкому командуванню [13, 154].

Перед початком нового походу проти Парфії, Красс мав зустріч з царем Вірменії Артаваздом. Останній порадив наступати через гори Вірменії і обіцяв допомогу піхотою та кіннотою. Красс не дослухався до цієї поради і вирішив наступати через Месопотамію, хоча шлях через гористу місцевість міг би нівелювати перевагу парфянської кінноти. Його мотивація полягала у необхідності підтримати гарнізони, залишені ним раніше у Месопотамії (Plut. Crass. 19.2).

Новий похід римляни розпочали навесні 53 р. до н. е. силами семи легіонів та майже чотирьох тисяч вершників. Під час переправи через Євфрат римлянам довелося змагатися з сильною бурею, яка зруйнувала наведений через ріку міст ще до того, як уся армія зуміла переправитися на лівий берег. Усе це супроводжувалося несприятливими знаменнями, які справили дуже неприємне враження на воїнів. Щоб підбадьорити своє військо, Красс виступив перед воїнами з промовою, яку завершив не зовсім вдало. Він заявив, що міст через ріку він наказує зруйнувати, щоб ніхто із солдат не повернувся назад. Усе це справило гнітюче враження на римську армію (Dio 40.18 – 19; Plut. Crass. 19.3 – 6).

Парфянські війська були розділені на дві частини. Однією, що складалася в основному з піхотинців, командував безпосередньо Ород II. Завданням цієї армії було знищити царя Вірменії Артавазда, що був римським союзником. Інша частина парфянського війська складалася з близько десяти тисяч кінноти, серед яких одна тисяча були важкоозброєними і спрямованими проти армії Красса. Командував цією армією воєначальник Сурен, якого Плутарх характеризує як досвідченого полководця, що своїми якостями переважав усіх серед парфян того часу (Plut. Crass. 21.6 – 7).

Не зустрівши на початках опору, Красс неправильно витлумачив отримані від своєї розвідників дані. Зокрема, вони зазначили, що місцевість попереду абсолютно безлюдна, але вони помітили сліди великої кількості коней, які ніби втікали від переслідування. Усе це Красс витлумачив у приємний для себе спосіб. Він відкинув пропозицію квестора Гая Кассія зупинитися у якомусь із укріплених міст і зачекати, доки не будуть отримані надійні відомості щодо намірів ворога. Відкинув він також і план рухатися вздовж берега річки Євфрат. Мабуть, це була чергова помилка Красса. Плутарх зазначає, що, рухаючись вздовж річки, Красс міг кораблями постачати продовольство і, крім того, убезпечити армію від атаки з флангу (Plut. Crass. 20). А. Бокщанін вважає, що Красс відмовився від наступу вздовж течії Євфрата вимушено через появу у нього на фланзі парфянської кінноти. Він припускає, що Красс різко повернув на схід тому, що вважав, ніби йому вдалося заманити ворога і прагнув вирішальної битви [3, 46 – 47]. Окрім того, Красс довірився якомусь місцевому араб-

ському правителю на ім'я Абгар чи Акбар, який, ймовірно, був правителем міста Едесса [10, 53]. Як передає Плутарх, Акбар, будучи у змові з парфянськими воєначальниками, зумів переконати Красса відійти від ріки та гористої місцевості (Plut. Crass. 20).

Отже, неправильно оцінивши плани ворога, Красс обрав чи не найгірший, з усіх можливих, варіант ведення кампанії. Дорога, якою рухалися римляни, була вкрай важкою: глибокий пісок, відсутність води та рослинності. Посли від царя Вірменії повідомили про важку боротьбу Артавазда з Ородом, що не дозволяє йому надіслати римлянам обумовлену раніше допомогу. Вони передали пораду свого царя, щоб Красс або повернув назад і прийшов на допомогу Артавазду, або продовжував рух вперед, але уникав місцевості, сприятливої для дій парфянської кінноти. Однак Красс відповів, що не має часу на Вірменію, а згодом він з'явиться там для розправи над Артаваздом за його зраду (Plut. Crass. 22.3).

Через декілька днів римляни нарешті підійшли до долини річки Балісс, але виявилось, що ворог не лише припинив удавану втечу, але сам готовий атакувати римлян. Більшість римських командирів радили зупинитися поблизу ріки на відпочинок, провести належну розвідку і на світанку вирушити проти ворога. Проте Красс учергове приймає неправильне рішення. Він пристає на думку тих, що радили негайно атакувати ворога. Не давши своїм воїнам відпочити, Красс веде їх вперед, причому не рівною дорогою, як це робиться зазвичай перед битвою, а швидко і без зупинок. Доки вони не побачили ворога. Сурен, який командував парфянською армією, зумів вишикувати своє військо так, що воно видалось римлянам спершу не надто чисельним і справило враження надто слабкого. Проте коли обидва війська зблизилися, римляни побачили, що їм протистоїть велика і добре озброєна армія (Plut. Crass. 23).

Початок битви дав римлян деякі підстави для оптимізму. Парфянська важка кіннота, озброєна списами, спробувала завдати удару по римських легіонах, але була відкинута. Однак подальший перебіг подій показав, що римське військо перебуває у дуже скрутному становищі. Красс наказав легкоозброєній піхоті вдарити по ворогу, але ця атака була відбита парфянськими лучниками без особливих труднощів. Після цього парфянські стріли завдавали

римлянам важких поранень, а будь-які спроби вступити з противником у ближній бій не досягали успіху. Усі надії Красса на те, що у противника врешті-решт закінчатся стріли, виявилися марними. Велике розчарування римлян викликала інформація про наявність в обозі парфян великого числа верблюдів, навантажених стрілами (Plut. Crass. 24 – 25.1).

Пробуючи виправити ситуацію, Красс наказав своєму синові Публію Крассу, який у цій битві командував правим крилом римського війська, атакувати парфян і спробувати змусити їх прийняти бій. Публій Красс очолив цю атаку, яка спершу видалася багатообіцяючою, але завершилася повною катастрофою. Не розпізнавши військову хитрість ворога, римський загін відірвався від основних сил і був оточений. П'ятсот римлян були взяті у полон, більше п'яти тисяч загинули, в тому числі і Публій Красс (Plut. Crass. 25). Загибель цього загону позбавила Красса кращої частини кінноти і зробила неможливим подальший наступ римлян углиб парфянської території [3, 48]. Під час цієї битви до парфян приєднався також загін під командуванням Абгара (Dio 40.23), що ще більше погіршило становище римлян. З настанням ночі римляни розпочали відступ на північ, вздовж річки Балісс до міста Карри. Рішення про це було прийняте на зборах центуріонів, які були скликані за ініціативи легата Красса Октавія і Гая Кассія. Красс у той час самоусунувся від командування і не виходив зі свого намету. Залишений римлянами табір, уранці зайняли парфяни. При цьому було перебито понад чотири тисячі поранених римських воїнів, яких залишили на милість ворога (Plut. Crass. 27 – 28).

В умовах майже повної дезорганізації основним силам римлян вдалося ще до світанку дійти до Карр і знайти захист за його мурами. Проте місто не було готове для тривалої облоги, і Красс вирішив продовжувати відступ. Він прийняв рішення рухатися не на захід, до Євфрата, а на північний схід, до Вірменії. Не розголошуючи про свої плани мешканцям міста, римляни під покровом ночі розпочали відступ. Однак парфяни зуміли оточити загін Красса в горах Сіннака (Strab. 16.1.23). Діон Кассій говорить, що успішному відходу римлян перешкодив повний місяць (Dio 40.25.3). Натомість Плутарх вважає, що це сталося внаслідок зради знатного грека з Карр Андромаха, якому Красс довірив бути провід-

ником (Plut. Crass. 29). У цій ситуації Красс, фактично втративши контроль над власним військом, під тиском воїнів погодився взяти участь у переговорах з Суреною, але був убитий разом з іншими воєначальниками (Dio 40.27; Plut. Crass. 30 – 31). М. Пієгдонь вважає, що вбивство Красса могло відбутися через непорозуміння. Римляни, які його супроводжували, могли неправильно інтерпретувати дії парфян, і через це дійшло до сутички, яка закінчилася вбивством римського полководця [12, 224].

Отже, парфянський похід Красса завершився дуже невдало. Зі всієї армії у Сирію повернулися не більше чотирнадцяти тисяч воїнів. Понад двадцять тисяч римлян загинули, близько десяти тисяч – взяті у полон. До рук парфян потрапили також штандарти римських легіонів – *signa militaria*. Римляни зможуть отримати їх назад лише за Августа (Suet. Aug. 21.3; Tib. 9.1). Значною мірою завдяки зусиллям Гая Кассія вдалося відбити подальше вторгнення парфян у Сирію, і провінція залишилася під контролем римлян (Vell. Pat. 2.46.4 – 5). Діон Кассій говорить, що це вдалося зробити тому, що парфяни атакували Сирію невеликими силами (Dio 40.28.1).

Загалом можна погодитися з оцінкою результатів парфянської кампанії Красса, яку дає М. Пієгдонь: розпад тріумвірату та загострення боротьби між Помпеем і Цезарем; з того часу Рим змушений був брати до уваги Парфію і розглядати її як політичного партнера; водночас поразка Красса збуджувала у Римі бажання помсти. Але, на нашу думку, твердження про те, що «у римській свідомості надовго оселилося почуття страху перед парфянською кіннотою» є перебільшенням [12, 225 – 226]. Не думаємо, що цей страх відчував Цезар, який готував похід проти парфян, Антоній, який його здійснив (хоч і невдало), Траян та Септімій Север, які здобували над парфянами великі перемоги. Наслідком поразки римлян також стало укладення союзу між Парфією та Вірменією, скріплений шлюбом між сином парфянського царя Орода Пакором та сестрою царя Вірменії Артавазда.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо на тому, що, хоча Красс мав у римському суспільстві репутацію багатія, все ж він свого часу продемонстрував деякі здібності до керівництва військом. Він зумів навести тверду дисципліну в легіонах під час при-

душення повстання Спартака і завдав вирішальної поразки армії повстанців. Однак коли мова йде про парфянський похід, то саме Красс повністю відповідальний за цю поразку. Помилкою було саме рішення щодо парфянського походу. Мабуть, його єдиним мотивом було отримати гучну перемогу, щоб зрівнятися військовою славою зі своїми колегами по тріумвірату. Красс довіряв порадам тих, кому були байдужі інтереси Риму і не довіряв своїм воєначальникам. Він не лише не зумів використати ресурси союзників, але й своїми діями відштовхував їх. Зрештою, у критичні моменти Марк Красс втрачав контроль над ситуацією, не здійснював керівництво армією та піддавався тискові легіонерів, приймаючи рішення.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми може бути дослідження парфянського походу Марка Антонія.

Література

1. Беликов А.П. Парфянский поход Красса : военно-технический аспект / А.П. Беликов // *Para bellum*. – 2001. – № 12. – С. 21–24.
2. Беликов А.П. Рим и Парфия : истоки взаимного неприятия / А.П. Беликов // *АМА*. – Саратов, 2002. – Вып. 11. – С. 51–52.
3. Бокшанин А.Г. Битва при Каррах (Война Марка Лициния Красса с Парфией в 54 – 53 гг. до н. э.) / А.Г. Бокшанин // *ВДИ*. – 1949. – № 4. – С. 41–50.
4. Дюрант В. Цезарь и Христос / В. Дюрант. – М. : Крон-Пресс, 1995. – 736 с.
5. Каутский К. Происхождение христианства / К. Каутский. – М. : Политиздат, 1990. – 463 с.
6. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / К. Крист. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – Т. 1. – 574 с.
7. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. – СПб. : «Наука» – «Ювента», 1995. – Т. 3 : От смерти Суллы до битвы при Тапсе. – 432 с.
8. Петrenchко О. Римське суспільство і *superstitio* доби принціпату / О. Петrenchко // *Древности*. – Х. : Харківське історико-археологічне товариство, 2011. – С. 53–63.
9. Утченко С.Л. Юлий Цезарь / С.Л. Утченко. – М. : Мысль, 1976. – 365 с.
10. Bivar A.D.H. The political history of Iran under the Arsacids / A.D.H. Bivar // *The Cambridge History of Iran*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – Vol. 3 (1) : The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods. – P. 21–99.

11. Jaczynowska M. Historia Starożytnego Rzymu / M. Jaczynowska. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – 416 s.
12. Piegoń M. Krassus : polityk niespełnionych ambicji / M. Piegoń. – Kraków : Historia Iagellonica, 2011. – 292 s.
13. Rawlinson G. Parthia / G. Rawlinson. – New York : Cosimo, 2007. – 432 p.
14. Woolf G. Rome : an Empire's story / G. Woolf. – New York : Oxford University Press, 2012. – 366 p.

References

1. Belikov, A.P. (2001). Parfijskii pokhod Krassa: voenno-tekh-nicheskii aspekt [The Parthian expedition of Crassus: the military-technical aspect]. *Para bellum*, 12, 21–24 [in Russian].
2. Belikov, A.P. (2002). Rim i Parfiia: istoki vzaimnogo nepriiatia [Rome and Parthia: the origins of mutual rejection]. *Antichnyi mir i ar-kheologiya – The Ancient World and Archeology*, 11, 51–52 [in Russian].
3. Bokshchanin, A.G. (1949). Bitva pri Karrakh (Voyna Marka Litciniia Krassa s Parfiei v 54 – 53 gg. do n. e.) [The Battle of Carrhae (War of Mark Licinius Crassus with Parthia in 54 – 53 BC)]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 4, 41–50 [in Russian].
4. Diurant, V. (1995). *Tsezar i Khristos [Caesar and Christ]*. Moskva: Kron-Press [in Russian].
5. Kautskii, K. (1990). *Proiskhozhdenie khristianstva [The Origin of Christianity]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
6. Krist, K. (1997). *Istoriia vremen rimskikh imperatorov ot Avgusta do Konstantina [The history of the Roman Emperors from Augustus to Con-stantine]* (Vol. I). Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
7. Mommzen, T. (1995). *Istoriia Rima [History of Rome]* (Vol. III). St. Petersburg: Nauka – Iuventa [in Russian].
8. Petrechko, O. (2011). Rymskie suspilstvo i superstizio doby pryntsyatu [The Roman society and superstitions of the Principate period]. *Drevnosty – Antiquities* (pp. 53–63) [in Ukrainian].
9. Utchenko, S.L. (1976). *Iulii Tsezar [Julius Caesar]*. Moskva: Mysl [in Russian].
10. Bivar, A.D.H. (1983). The political history of Iran under the Arsacids. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran. Vol. 3 (1): The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods* (pp. 21–99). Cambridge: Cam-bridge University Press [in English].
11. Jaczynowska, M. (1986). *Historia Starożytnego Rzymu [History of Ancient Rome]*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe [in Polish].

12. Piegdoń, M. (2011). *Krassus: polityk niespełnionych ambicji [Crassus: a politician with unfulfilled ambitions]*. Kraków: Historia Iagellonica [in Polish].

13. Rawlinson, G. (2007). *Parthia*. New York: Cosimo [in English].

14. Woolf, G. (2012). *Rome: an Empire's story*. New York: Oxford University Press [in English].

TARNAVSKIY Roman – postgraduate at the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (romaha94romaha@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

THE PARTHIAN CAMPAIGN OF MARCUS LICINIUS CRASSUS

The article proves that Mark Licinius Crassus is fully responsible for the defeat in the Parthian campaign. The mistake was the very decision about the Parthian campaign. Apparently, the only motive of Crassus was to get a great victory in order to compare military glory with Caesar and Pompey. In the summer of 54 BC Crassus crossed the Euphrates and invaded Northern Mesopotamia, which was controlled by Parthia. At first his action was successful. The Romans took control of a number of cities without a fight. But Crassus did not cement his success and led the army to winter quarters in Syria. The decision proved costly as it gave time to the king of Parthia to prepare for the subsequent struggle.

On the contrary, Crassus did not prepare his army for a subsequent war. He wasted his winter, collecting money from nearby territories. After that, the king of Parthia ceased to respect him as a commander. The new campaign of the Romans began in the spring of 53 BC by seven legions and almost four thousand horsemen. He crossed the Euphrates without encountering resistance from Parthians and misinterpreted the data obtained by his scouts. He chose the worst option for continuing the campaign against the advice of his commanders. The way the Romans were moving was extremely difficult: deep sand, lack of water and vegetation. The enemy managed to entice the Romans into the territory, which was very favorable for the action of the Parthian cavalry. Another time Crassus made a wrong decision to attack the enemy immediately, not allowing his soldiers to rest. Not surprisingly, the battle ended in the complete defeat of the Ro-

mans. The subsequent actions of Crassus were not well thought out and led the Roman army to a logical catastrophe.

It is established that Crassus trusted the advice of those who were indifferent to the interests of Rome and did not trust his commanders. He did not only fail to use the resources of his allies but he also repelled them by his actions. It is proved that at critical moments, Marcus Crassus lost control of the situation, did not lead the army, and in taking decisions he had been pressured by the legionnaires.

Keywords: Marcus Licinius Crassus, Rome, Parthia, Parthian campaign.

Стаття надійшла до редакції 24.10.17.

УДК 94 (37)(092)«01/02»
DOI: 10.24919/2312-2595.40.125524

ТАРАСЮК Ярослав – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (varik199237@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8090-977X>

БРИТАНСЬКА КАМПАНІЯ СЕПТИМІЯ СЕВЕРА

У статті розглядаються військові заходи, проведені Септімієм Севером після приходу до влади. З'ясовано причини британської експедиції римського імператора, а також проаналізовано можливі завдання, які ставив перед собою Септімій Север. Виявлено можливі маршрути та опорні пункти римської армії під час військових походів. Наголошено, що в основі висвітлення кампанії лежать дані археологічних досліджень, що доповнюються даними писемних джерел. Охарактеризовано наслідки кампанії Септимія Севера.

Ключові слова: Септімій Север, військова кампанія, Британія, Шотландія, опорний пункт, меати, каледонці.

ТАРАСЮК Ярослав – аспірант кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (varik199237@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8090-977X>

БРИТАНСКАЯ КАМПАНИЯ СЕПТИМИЯ СЕВЕРА

В статье рассматриваются военные мероприятия, проводимые Септимиєм Севером после прихода к власти. Приведены причины британской экспедиции римского императора, а также проанализированы возможные задачи, которые ставил перед собой Септимий Север. Установлены возможные маршруты и опорные пункты римской армии во время военных походов. Отмечается, что в основе освещения кампании лежат данные археологических исследований, которые дополняются письменными источниками. Охарактеризованы последствия кампании Септимия Севера.

Ключевые слова: Септимій Север, военная кампания, Британия, Шотландия, опорный пункт, меаты, каледонцы.

Постановка проблеми. Зовнішня політика Римської імперії посідає вагоме місце у дослідженні античної історії. На кінець II – початок III ст. н. е. Римська імперія продовжувала дотримуватися принципу оборони у зовнішній політиці, започаткованого свого часу імператором Адріаном. Основним завданням імператора було не приєднання нових, а утримання вже завойованих територій. Пріоритетними напрямками зовнішньої політики залишалися парфянський, рейнсько-дунайський та британський. Якщо на сході держава Аршакідів переживала не кращі часи і не становила серйозної загрози, то на північних рубежах Римської держави дедалі більше посилювався тиск германських племен. Залишалася неподоланою британська проблема. Спроби відгородитися від ворожих племен стінами Адріана та Антоніна не дали бажаного результату. Тому у 208 р. н. е. імператор Септимій Север ініціював Британську кампанію, причини, цілі та мета якої залишаються дискусійними у сучасній історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що у сучасній історіографії приділяється чимало уваги як самій постаті Септімія Севера, так і проведенню ним військової кампанії у Британії. У 1976 р. вийшла праця Ніколаса Ріда «Шотландські кампанії Септімія Севера» [10]. Автор на основі археологічних даних та писемних джерел детально розглядає експедицію імператора Септімія Севера.

Подальші напрацювання з окресленої тематики в основному становили спрощений і поверховий виклад проблеми. У 1982 р. Д. Бріз у своїй праці «Північні кордони Римської Британії» [7] підтвердив думку, що стіна Адріана надалі повинна залишатися рубежем на півночі, незалежно від успіху кампанії. У монографії Е. Берлі «Септимій Север – африканський імператор» значна увага приділена розгляду цієї проблеми. Автор вказує, що завданням кампанії було не лише розорення, але й остаточне утвердження Риму у північній Британії [6, 181 – 182].

Серед останніх досліджень, присвячених Британській кампанії Септімія Севера, необхідно назвати працю Н. Ходжсона. Він підтримує думку про нелояльність британських легіонів як один

з факторів, що спричинив початок кампанії. Водночас автор звертає увагу на те, що було б неправильно відкидати небезпеку варварських вторгнень як однієї з основних причин Британській кампанії Септімія Севера [9, 35].

Метою статті є дослідження Британської кампанії Септімія Севера (208 – 211 рр. н. е.).

Після перемоги у громадянській війні 193 – 194 рр. н. е. римським імператором був проголошений Септімій Север. Прийшовши до влади, він здійснив низку військових заходів, які передусім мали соціально-економічний характер і були спрямовані на поліпшення матеріального становища солдат. Ним була розпущена стара преторіанська гвардія (Dio Cass. 75.1.1) і сформована нова, причому на нових засадах. Якщо раніше вона формувалася з числа італіків, то тепер до її складу набирають кращих легіонерів з провінцій (Dio Cass. 75.2.4). Фактично за Септімія загони преторіанців комплектувалися переважно з іллірійських легіонів, ймовірно, на знак подяки військам, котрі привели Септімія до влади та могли надати підтримку в майбутньому [1, 204]. Щодо наслідків такої реорганізації, однозначної думки в історіографії немає. Традиційно преторіанська гвардія була своєрідною військовою академією римської армії, адже набір проводився переважно з італіків, які в майбутньому складали основу вищого офіцерства римських легіонів. Скасування цього інституту призвело до погіршення якості кадрового складу війська [3, 239]. Однак новий принцип формування збільшував боєздатність гвардії і скасовував суперечності між простими легіонерами та гвардійцями. Тепер простий легіонер міг дослужитися до посади центуріона або й вище [6, 56]. На думку Е. Берлі, це був кінець епохи елітного корпусу римської армії, на котрий із заздністю дивилися прості легіонери [6, 103]. Можна припустити, що за Септімія Севера остаточно утвердилася провінціалізація римської армії [4, 76].

Септімій здійснив набір трьох нових легіонів, названих Парфянськими. Один з них, *II Parthica*, вперше в римській практиці, всупереч системі Августа, був розміщений на території Італії, за 20 км. від Риму (м. Альбано). Цілком вірогідно, що цей крок був здійснений з метою постійно мати резерв на випадок надзвичайних ситуацій як в Італії, так і на римських рубежах [11, 495].

Також уперше в римській практиці солдату було дозволено вступати в законний шлюб. Цей захід мав важливе значення, адже досі відносини між солдатами та жінками були невизначеними [1, 203]. Офіційно стосунки легіонерів з жінками були під заборонаю. А діти, народжені від цих відносин, не тільки вважалися незаконнонародженими, а й втрачали право на успадкування майна батьків [4, 71]. Септімій Север дозволив солдатам носити золоту каблучку (Herodian 3.8), що зрівнювало їх з вершниками і створювало можливість у майбутньому посідати військові та адміністративні посади [2, 249]. Військова реформа, проведена Септімєм Севером, наклала значний відбиток на воєнну історію Римської імперії та заклала основи для подальшого посилення ролі війська в управлінні державою.

Після проведення цих заходів, які стабілізували внутрішнє становище держави, імператор міг спокійно перейти до зовнішніх проблем імперії. Септімій провадив доволі активну зовнішню політику: війна з Парфією, кампанія в Африці. А на схилі літ ним була висунута ідея Британської кампанії. Щодо причин Британського походу висловлювалися уже античні автори. Зокрема, Діон Касій (Dio Cass. 87.11.1) вказує, що Септімій Север, незадоволений поведінкою та розбещеністю своїх синів, а також падінням дисципліни у війську вирішив вдатися до військової кампанії. Таку ж причину походу повідомляє Геродіан, водночас наводячи прохання британського намісника Луція Алфенія Сенеки надати війська для боротьби з варварськими племенами (Herodian 3.14.1 – 2). У сучасній історіографії це повідомлення Геродіана ставиться під сумнів як недостовірне, що мало на меті посилити твердження про необхідність присутності імператора в Британії [9, 35]. Можливо, античні автори вдалися до перебільшення з приводу розбещеності синів, однак, можна припустити, що цим походом Септімій Север намагався примирити їх, адже незгоди між ними посилювалися.

Щодо нападів варварських племен, то значною мірою вони були спровоковані діями намісника Британії Клодія Альбіна, який у 196 р. н. е. зібрав британські легіони для боротьби за владу з Септімєм Севером. Цим було створено умови для набігів племен каледонців та меатів (котрі проживали на території сучасної Шотландії), які проникли на південь від Адріанового валу до

Еборакуму (суч. місто Йорк) [3, 245]. Якби там не було, але античні автори намагаються нашоувхнути на думку, що британська проблема, та й сама Британія, викликали особливе зацікавлення у Септімія Севера. Цілком ймовірно, що це зумовлювалося воєнністю британських легіонів, котрі підтримали основного противника імператора – британського намісника Клодія, в громадянській війні 196 – 197 рр. н. е. [9, 35].

В історіографії Британська кампанія Септімія Севера умовно поділяється на три етапи. Перший етап – 208 р. н. е. – приїзд до Британії імператора та підготовка до військових дій. Другий етап – кампанія 209 – 210 рр. н. е. – війна проти племен меатів та каледонців, проведена під командуванням Септімія Севера та його сина Каракалли. Третій етап – кампанія 210 – 211 рр. н. е. – Септімій север перебуває в Еборакуму, а військами командує безпосередньо Каракалла [9, 32; 10, 99]. Ця періодизація є дискусійною, і складена в основному на припущеннях науковців. Адже про етапи кампанії в джерелах немає безпосередньої інформації, і описи мають уривчастий характер. Лише у Діона Кассія ми знаходимо непрямі посилання на дві військові кампанії Септімія Севера.

Як уже згадувалося, основними варварськими племенами Шотландії були меати та каледонці (тому в англосаксонський історіографії поширене твердження про «Шотландську кампанію Септімія Севера»). Найімовірніше, під цими двома назвами римляни узагальнили все варварське населення на північ від валу Адріана [9, 32]. Геродіан повідомляє, що основною зброєю цих племен були спис, щит та меч. Обладунків вони не мали, бо «вважають їх перешкодою при переході через болота», адже більша частина території Британії є болотистою (Herodian 3.14.6 – 8). Діон вказує на особливу витривалість меатів та каледонців, і що «б'ються вони і на колісницях, використовуючи невеликих та швидких коней, і у пішому строю» (Dio Cass. 77.12.3 – 4).

До початку військових дій Септімій Север здійснив адміністративний поділ Британії на дві провінції – *Upper Britain* та *Lower Britain*. Цілком ймовірно, цим він намагався не допустити концентрації військових сил в руках одного намісника, як це було у випадку з Клодієм та Нігером [3, 246].

Септімій Север та його сини прибули до Британії у 208 р. н. е., хоча Н. Рід вказує, що Каракалла прибув до Британії раніше, у

207 р. н. е., а Септімій у той час перебував в Галлії [10, 98]. Опинившись безпосередньо в Британії, Септімій Север залишив молодшого сина Гету в римській частині острова «для здійснення правосуддя та управління державними справами імперії, надавши йому для цього радників». Сам імператор разом з Каракаллою відправився ближче до театру військових дій для активної підготовки до майбутньої кампанії (Herodian 3.14.9.).

Перед 208 р. н. е. проводилася активна реконструкція Алфенієм Сенекою фортець уздовж Адріанової стіни – Саута Шілдс, Бурнсварка, Віндоланд, Бірдосвальда, Корбріджа. Особливого розмаху набула реконструкція фортеці Саут Шілдс, внаслідок чого число зерноховищ зросло до 23 одиниць. Це давало можливість утримувати до 25 тисяч солдат протягом шести місяців. Зазначена база могла бути використана не тільки для постачання провізії солдатам Септімія, а й утримання в майбутньому на постійній основі блок-постів на стіні Адріана [9, 37 – 38]. Безпосередньо у 208 р. н. е. проводилося будівництво переправ, налагоджувалась воєнна інфраструктура (табори, форти, укріплення) на північ від Адріанового валу. Будівництво здійснювалось на території, не підконтрольній Риму, з чого можна зробити висновок, що на 208 р. н. е. меати або не були ворогами Риму, або між ними було укладено перемир'я [10, 95 – 96].

Напрямок експедиції 208 – 209 рр. н. е. можна відтворити за археологічними дослідженнями. На основі аерофотозйомок великої частини Шотландії було локалізовано і проведено відносний поділ римських похідних таборів залежно від їх розмірів. Одна серія таборів має площу 65 акрів (25 га), друга серія 120 – 130 акрів (54 га), і також є серія найбільших таборів – 165 акрів (67 га) [6, 180; 9, 38; 10, 96]. Одночасно з похідними таборами в Шотландії протягом кількох кампаній були використані два римські форти. Форт Антоніна в Крамонді та новозбудований форт в Карпоу, котрі викликають велике зацікавлення з боку науковців у контексті археологічних досліджень.

Сили, які застосував імператор у кампанії проти каледонців, складали три британські легіони, II Парфянський легіон та преторіанська гвардія. Таким чином, сили, задіяні у кампанії, були еквівалентні шести легіонам. Звідси, найімовірніше, впливаючи з пропорції розмірів таборів та кількості воїнів, яку він може роз-

містити, припускається, що діяли дві самостійні армії. Каракалла на чолі трьох британських легіонів здійснив похід поряд зі старим шляхом Агріколи до Кітоку, тобто західним, більш небезпечним маршрутом. Імператор, зважаючи на стан здоров'я (все більше загострювалась подагра), пройшов більш безпечним, східним маршрутом з форту Карпоу до Кіннелла [10, 96 – 97]. Роль флоту у цій кампанії полягала в основному у трудомісткій поставці провіанту військам [6, 175; 10, 99].

Під час кампанії війська Севера зіткнулися зі значними труднощами. Необхідно було долати непрохідні болота, налагоджувати воєнну інфраструктуру – проводити значні роботи з вирубки лісу та будівництва переправ. Одночасно доводилося протистояти ворогу, який не вступав у відкритий бій та вдався до партизанської боротьби, отруюючи воду і вчиняючи диверсії. Діон наводить втрати Септімія Севера, котрі сягали п'ятдесяти тисяч осіб (Dio Cass. 77.13.2). Зрозуміло, що ця цифра – перебільшена, але вона свідчить про те, наскільки важкою була кампанія. Невдача завдати поразки одним ударом пояснює тривалість кампанії у три роки [9, 46]. Тому згодом був укладений мир, що завершив перший етап війни. Відповідно до нього, британці змушені були поступитися частиною своєї території (Dio Cass. 77.13.4).

На початку 210 р. н. е. (31 березня) Септімій Север, Каракалла та Гета отримали титул *Britannicus maximus* [9, 32; 8, 270]. VI Переможний легіон отримав почесний титул Британського (*Legio VI Victrix Hispanesis Pia Fidelis Constans Britannica*). Можливо, цей титул отримали й інші три легіони, задіяні в кампанії [6, 180]. Проте у цей період прослідковується дедалі більше загострення відносин між Септімієм та його сином, Каракаллою. Діон вказує на неодноразові спроби Каракалли здійснити замах на батька (Dio Cass. 77.14.1 – 4). Геродіан також дотримується думки, що саме Каракалла «допоміг» батькові покинути цей світ (Herodian 3.15.2).

Мабуть, у другій половині 210 р. н. е. відбулося повстання меатів, до яких згодом приєдналися каледонці. Що стало його причиною, остаточно невідомо, адже, як уже згадувалося, римляни під час своєї першої кампанії проти каледонців вільно користувалися територією розселення меатів. Н. Рід вказує на дуже суворі повинності, накладені римлянами на них [10, 97 – 98]. Найімовірніше, меати зазнавали значних утисків з боку римлян у період

першої кампанії 209 р. н. е. проти каледонців, які посилилися після перемоги над останніми. Або тут знову спрацював принцип римської зовнішньої політики – *divide et impera*. Подібна акція викликала гнів з боку імператора, який закликав своїх воїнів вбивати всіх, «щоб ніхто не уникнув смерті» (Dio Cass. 77.15.1). Згадана вище кампанія, вочевидь, не входила до планів імператора, тому Септімій закликав до жорстокого винищення повсталих. Проте хвороба все більше прогресувала, його син Каракалла, котрий здійснював командування військами, все більше почував себе імператором. У процесі підготовки до каральної операції проти повстанців імператор Септімій Север 4 лютого 211 р. н. е. помер [6, 187].

Британська кампанія Септімія Севера у сучасних дослідженнях оцінюється по-різному, і в основу оцінки покладена мета кампанії та її реалізація. Е. Берлі, на основі археологічних даних досліджень форту Карпоу, вказує, що основною метою кампанії було підкорення або приєднання північної Британії [6, 182]. У такому випадку племена каледонців та меатів врятувала передчасна смерть імператора, а сама кампанія зазнала невдачі.

Більш обґрунтованою видається версія, що Септімій Север мав на меті не остаточне приєднання цих територій, а лише ідею створення прикордонної зони, яка б відігравала роль буфера між варварами та Адріановим валом. Відносно спокійна та мирна зона, у складі кількох фортів з військами, допомогла б зменшити тиск варварів на римський кордон [9, 44 – 46; 10, 99 – 100]. Цю теорію підтверджує і те, що Каракалла після смерті батька відкликав військові формування з території Шотландії, обмежившись укріпленням форпостів на північ від валу Адріана [3, 247].

Висновки. Проведені Септімієм Севером військові заходи поліпшили соціально-економічне життя легіонерів. Вони нормалізували внутрішнє становище Римської імперії і дозволили імператору проводити активну зовнішню політику, одним з напрямків якої була Британія. Мета кампанії залишається дискусійною, але значний масштаб військових дій дає підстави стверджувати про серйозність намірів імператора щодо досягнення важливих результатів. Проведені Септімієм Севером заходи уможливили стабілізацію ситуації на кордонах Британії практично на все III століття.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми може бути вивчення становища Британії за наступників Септімія Севера.

Література

1. Вэрри Д. Войны античности от Греко-персидских войн до падения Рима. Иллюстрированная история / Д. Вэрри ; под ред. А. Ефремова ; пер. с англ. – М. : Эксмо, 2004. – 223 с.
2. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / П. Коннолли ; пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. – М. : Эксмо, 2001. – 320 с.
3. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина : Историческая б-ка Бека : в 2 т. / К. Крист ; под ред. Н.И. Диденко ; пер. с нем. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – Т. 2. – 512 с.
4. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії / О. Петrenchко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 396 с.
5. Сергеев И.П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории / И.П. Сергеев. – Х. : Майдан, 1999. – 224 с.
6. Birley A. Septimius Severus : The African emperor / A. Birley. – L.; N.Y. : Routledge, 1999. – XV+292 p.
7. Breeze D.J. The Northern Frontiers of Roman Britain / D.J. Breeze. – London : Batsford, 1985. – 188 p.
8. Heil M. On the Date of the Title Britannicus Maximus of Septimius Severus and His Sons / M. Heil // Britannia. – 2003. – Vol. 34. – P. 268–271.
9. Hodgson N. The British Expedition of Septimius Severus / N. Hodgson // Britannia. – 2014. – Vol. 45. – P. 31–51.
10. Reed N. The Scottish campaigns of Septimius Severus / N. Reed // Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. – 1975–6. – Vol. 107. – P. 92–102.
11. Smith R.E. The Army Reforms of Septimius Severus / R.E. Smith // Historia : Zeitschrift Für Alte Geschichte. – 1972. – Vol. 21, № 3. – P. 481–500.

References

1. Verri, D. (2004). *Voiny antichnosti ot Greko-persidskikh voin do padeniia Rima. Illiustrirovannaia istoriia [Wars of antiquity from the Greco-Persian wars to the fall of Rome. Illustrated History]*. A. Efremov (Ed.). Moscow: Eksmo [in Russian].

2. Konnolli, P. (2001). *Gretciia i Rim. Entciklopediia voennoi istorii [Greece and Rome. Encyclopedia of military history]*. (S. Lopukhova, A. Khromova, Trans.). Moscow: Eksmo [in Russian].
3. Krist, K. (1997). *Istoriia vremen rimskikh imperatorov ot Avgusta do Konstantina [The History of the Roman Emperors: From Augustus to Constantine]*. N.I. Didenko (Ed.). (Vols. 1–2; Vol. 2). Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].
4. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymaskoi imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni I. Franka [in Ukrainian].
5. Sergeev, I.P. (1999). *Rimskaiia Imperiia v III veke nashei ery. Problemy sotcialno-politicheskoi istorii [Roman Empire in the third century A.D. Problems of social-political history]*. Kharkiv: Maidan [in Russian].
6. Birley, A. (1999). *Septimius Severus: The African emperor*. L.; N.Y.: Routledge [in English].
7. Breeze, D.J. (1985). *The Northern Frontiers of Roman Britain*. London: Batsford [in English].
8. Heil, M. (2003). On the Date of the Title Britannicus Maximus of Septimius Severus and His Sons. *Britannia*, 34, 268–271 [in English].
9. Hodgson, N. (2014). The British Expedition of Septimius Severus. *Britannia*, 45, 31–51 [in English].
10. Reed, N. (1975–1976). The Scottish campaigns of Septimius Severus. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 107, 92–102 [in English].
11. Smith, R.E. (1972). The Army Reforms of Septimius Severus. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 21, 3, 481–500 [in English].

TARASIUK Yaroslav – postgraduate at the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (varik199237@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8090-977X>

THE BRITISH CAMPAIGN OF SEPTIMIUS SEVERUS

The article deals with the military activities of Septimius Severus after he seized the power in 193 AD. It gives the reasons for the British expedition (208 – 211 AD) of the Roman emperor along with the analysis of the probable goals pursued by Septimius Severus and ascertains possible routes and strongholds of the Roman army during

military campaigns. It is noted here that the study of the campaign including its consequences is based on archaeological research data, which are supported by written sources.

Septimius Severus undertook a series of measures to improve the Roman army. He managed to stabilize the socio-economic situation in the Roman Empire and took active steps in foreign policy. In 208 AD Septimius Severus went to Britain and began arrangements for a future war with Caledonians and Meate. We do not fully understand the real reason behind his decision to begin the British campaign. But his very presence in Britain suggests that the situation in that province was quite complicated. Preparation for the campaign consisted of the construction of camps and strongholds as well as practicing river crossing.

Having completed his preparations, the emperor began military activities. Much of the fighting in that campaign had erupted on the territory of modern Scotland. The troops were commanded by Septimius Severus himself and his son. However, the enemy avoided direct engagement using guerrilla warfare tactics. This factor, as well as difficult weather conditions, led to worsening of the situation and the campaign continued for three more years. But in 210 AD an agreement was signed, and Septimius Severus took the title of *Britannicus maximus*. In February 211, during the preparation for the campaign against the rebellious Meate, Septimius Severus died. His death led to the end of the British campaign. Despite the different opinions on the consequences of the British campaign of Septimius Severus, situation was quite stable until the end of the third century.

Keywords: Septimius Severus, military campaign, Britain, Scotland, stronghold, Caledonians, Meate.

Стаття надійшла до редакції 25.09.17.

УДК 94:316.323.3(37)

DOI: 10.24919/2312-2595.40.126345

ПЕТРЕЧКО Олег – професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (o.petrechko@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

THE ATTITUDE OF THE ROMAN AUTHORITIES TO CHRISTIANITY DURING THE REIGN OF THE SEVERAN DYNASTY

СТАВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ХРИСТІЯНСТВА ЗА ДИНАСТІЇ СЕВЕРІВ

Стаття присвячена ставленню римської влади до християнства за династії Северів. Визначено, що за Северів правовий статус християн не змінився. Християнство залишалося забороненою релігією. Переслідування християн у 197 році було обмеженим, і, ймовірно, було ініційоване натовпом. Каталізатором переслідувань у 203 році був едикт Септімія Севера, який забороняв навернення в іудаїзм та християнство, але був спрямований переважно проти християн. Головними причинами публікації цього едикту були, по-перше, різке збільшення кількості християн та активізація серед них прихильників Монтанізму; по-друге – зростання частки неєвреїв серед прозелітів; по-третє – ідентифікація християн як прихильників магії та віщування. Особливістю цієї хвилі переслідувань було те, що вони, мабуть, відбувалися на всій території імперії, а серед численних мучеників було багато неофітів. Ще однією відмінною особливістю переслідувань 203 було те, що їх ініціатива виходила від імператора. Едикт Септімія Севера згадував одночасно євреїв та християн, але це був останній акт римського уряду, який був спрямований проти євреїв та християн одночасно. Тривалість та інтенсивність переслідувань в різних провінціях були неоднаковою. Є багато свідчень про толерантність Олександра Севера до християн. Але правління Олександра Севера не принесло жодного покращення правового статусу християн. З другої половини II століття можна говорити про зростання серед християн настроїв до більш

активної участі в офіційних установах римської держави, включаючи армію. Можна констатувати, що християни пішли на компроміс з римським урядом. Саме це сприяло тому, що у відносинах між християнами та владою у другому – третьому століттях існували довгі неконфліктні періоди.

Ключові слова: християнство, переслідування, династія Северів, Септімій Север, Олександр Север.

ПЕТРЕЧКО Олег – профессор, доктор исторических наук, заведующий кафедрой всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (o.petrechko@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

ОТНОШЕНИЕ РИМСКОЙ ВЛАСТИ К ХРИСТИАНСТВУ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ СЕВЕРОВ

Статья посвящена отношению римской власти к христианству во время правления династии Северов. Определено, что во время правления династии Северов правовой статус христиан не изменился. Христианство оставалось запрещённой религией. Преследования христиан в 197 году были ограниченными, и, вероятно, были инициированы толпой. Катализатором преследований в 203 году стал эдикт Септимия Севера, который запрещал обращения в иудаизм и христианство, но был направлен преимущественно против христиан. Правление Александра Севера не улучшило правовой статус христиан.

Ключевые слова: христианство, преследования, династия Северов, Септимий Север, Александр Север.

Overview. The formation of Christianity and its early history are closely linked to ancient Rome. Christian communities arose both in Rome itself and in provincial cities; Christian texts were written in Latin and in Greek, which ensured the widest possible spread of Christian doctrine, both in the West and in the Eastern Provinces. The Roman Empire provided a broad political, social and religious environment for the emergence of early Christianity [24, 69]. Actually, Christianity transformed into a world culture phenomenon due to the realities of existence within the Roman Empire, where religious life was not private, but a state affair. However, the process of Christianization of the

Roman Empire was complex and ambiguous. In the first three centuries Christians were persecuted by the Roman authorities. The study of the interaction between the Christianity and the authorities is extremely important both to understand the internal policies of the Roman government and to understand the essence of Christianization. In historiography, we even can find the identification of Christianization with the process of interaction between Christianity and various secular institutions [5, 196 – 197]. Ambrogio Donini believes that Christianization of the empire was actually a merger of Christianity with the new state institutions [4, 171].

Analysis of recent research and publications reveals that the problem of the relationship between Christianity and Roman authorities is largely considered in the context of the persecutions of Christians. This seems justified, given that the study of the causes of these persecutions allows us to understand the logic of the integration of Christianity into Roman society and the evolution of its relationship with the Roman authorities. By carefully examining the legal, political and religious aspects of the attitude of the Romans towards Christians, scientists are trying to find an acceptable solution to the problem of persecution of Christians [21, 131]. There's a lot of talk with regard to the possibility of existence of a general law adopted during the reign of Nero or Domitian, in force in the entire empire, prohibiting the Christianity. Proponents of the theory of *coercitio* believe that Christians were punished by Roman officials without resorting to special legislation, founded on their authority based on their *imperium*. It is also stated that the persecution of Christians took place on the basis of existing laws against specific crimes: infanticide, incest, magic, etc. In addition, there was expressed an opinion that the government policy on Christianity depended on the wishes and views of the incumbent emperor [7, 5 – 36; 13, 116; 14, 25; 31, 209; 33, 199]. Obviously John Crake was right to call this controversy «endless» [16, 62]. Adrian Sherwin-White thoroughly looked into the aforementioned theories in the appendix to his comments on the letters of Pliny the Younger [34, 772 – 787].

The problem of the government's policy on Christianity during the period of the Severan dynasty remains obscure. A vivid example of controversy is the Septimius Severus edict concerning Jews and Christians. There is no consensus on the time of its publication and the

influence on the development of Christianity it had [7, 231 – 237; 9, 15; 29, 154], whether this was an edict, as we also think, or a rescript [18, 511; 23, 573 – 574; 30, 123], there even are expressed doubts regarding the very fact of the existence of this edict [6, 345; 12, 41; 36, 261].

The aim of the research is to define the attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty as well as to clarify the reasons for the persecution of Christians.

At the end of the first century BC there were formed necessary prerequisites for the successful establishment of Christian ideology in Roman society. In this context, it should be mentioned that the Roman, who was a true follower of traditional Roman beliefs, was, more likely, ready to accept the basic postulates of the Christian religion. It was quite common to believe in the immortality of the soul [26, 41]. The veneration of the souls (*manes*) of their ancestors was a commonplace for the Romans. The emperor, as a rule, during his lifetime was awarded the title *pater patriae* – father of the Fatherland. Naturally, the deceased emperor had the divine honors. John Kenrick reasonably good guessed that almost universal introduction of epitaphs *Diis Manibus*, or abbreviation *D.M.* indicates general belief that the spiritual component of human nature continues to exist after death [22, 52]. There is reason to believe that in the minds of the Romans, the souls of dead relatives became younger deities – *manes*. The Roman writers told about the existence of the soul after death, such information we also find on the epitaphs [27]. So, for the Romans, the idea of the existence of the soul after the death of the body was not new. It was new that Christianity told not only about the existence of the soul after the death of the body, but also about the salvation of the soul. However, this fact, obviously, should not have caused a negative reaction in Roman society. Not surprisingly, at the end of the second century, the number of Christians increased significantly.

There was an opinion about the tendency towards a certain religious tolerance during the reign of the Severan dynasty [10, 62]. Tertullian told us about the goodwill of Septimius Severus towards Christians (Tert. ad Scap. 4). Indeed, the beginning of the reign of Septimius Severus was peaceful for Christians. They joined the ranks of the Roman military forces more actively, and even baptized Christians enlisted in the army [19, 291]. In all regions of the Roman Empire,

there is much evidence of the enrolment of Christians in military service, at least since the middle of the second century [20, 156]. This trend, in part, can be explained by the increase in the attraction of the military service due to the reforms of Septimius Severus. He increased the fee to the soldiers and, apart from other privileges, gave them the right to marry «to live with their wives» (γυναιζὶ τε συνοικεῖν) (Herodian 3.8.5). However, we should not exaggerate the mercantile motives in the desire of Christians to join the army. The previous increase in salaries to legionnaires was carried out by Emperor Domitian. The reform of Septimius Severus only made up for the inflation that had taken place since that time [35, 492]. In any case, there is a reason to believe that there was a tendency for more active participation of Christians in the official institutions of the Roman state, including the army.

A perceptible increase in the number of Christians inevitably increased the risk of conflict situations between them and the rest of society. This was facilitated by the intensification among the Christians of factions with extremist views, in particular, Montanists, who called themselves *πνευματικοί*. These were extreme rigorists who opposed military service, urged their followers to become voluntary martyrs and did not approve of escape by flight, as opposed to the policy of the official Church. The follower of this faction, at a certain stage of his life, was a prominent Christian writer Tertullian. Montanists, who expressed extreme views in Christianity, gave enough reasons for association with the most dangerous forms of superstition, such as magic and divination. The typical terminology of Montanism (χάρις, δύναμις, πνεῦμα) is constantly found in magical papyri [38, 277]. Among Christians there were also those, who personally engaged in magic and astrology (Tert. De idololat. 9). Legislation, however, severely punished those engaged in magic and divination. This is referred to by legal experts at the time of Severan dynasty: the soothsayers (*vaticinatores*), after being beaten with sticks, were expelled from the city (*primum fustibus caesi civitate pelluntur*). Particularly malicious were put into fetters or sent «to the island» (*in insulam*). Anyone who introduced new, unknown religious doctrines could be exiled if he was of noble origin (*honestiores*) or executed if he was from commoners (*humiliores*) (Paulus. Sententiae. 5.21.1 – 2).

In our opinion, the hypothesis that precisely «Montanism was a prelude and cause of local persecution» [28, 201] is sufficiently sub-

stantiated. Perhaps it was Montanists who were the catalyst for persecutions that began in 197 in the Proconsul province of Africa. Paulus Orosius points out that Septimius Severus subjected Christians to the fifth, after Nero, persecution (*quinta post Neronem persecutione Christianos excruciauit*) and many of them suffered martyrdom (Oros. 7.17.4). Sources do not give us too much information about these events. Our knowledge is based on the works of Tertullian: «To the Martyrs» (*Ad martyras*), «To the Nations» (*Ad nationes*) and «Apologeticus» (*Apologeticum*). All of them were written in 197, or a little later. According to the sources, those who were revealed in the practice of Christianity were thrown into jail. The prisoners were supported by the brothers in faith. Among them was Tertullian, who cheered prisoners with the words: «the prison gives the Christians what the desert gives the prophets» (*Hoc praestat carcer Christiano, quod eremus prophetis*). Tertullian listed «positive» sides of arrest: prisoners did not see strange gods, did not encounter their images etc. (Tert. *Ad martyras*. 2). The arguments cited by Tertullian should have prevented the apostasy, which was an inevitable companion for any persecution. Paul Keresztes rightly noted the anxiety of Tertullian about apostasy [23, 568]. Probably the initiator of the persecution of 197, as it often happened, was not the government, but the crowd. This is evidenced by the words of Tertullian. Shortly after the aforementioned events, he uses the phrase «an uneducated crowd» (*indoctum vulgus*), «a stupefied crowd» (*caecum vulgus*) (Tert. *Apol.* 22; 49). The hostility of the crowd was largely caused by the lack of reliable information about the essence of Christian doctrine and the distorted perceptions of the relationship between Christians. Tertullian says: «Some of you have dreamed that the donkey's head is our god» (*Nam et, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum*) (Tert. *Apol.* 1). But if such concoction, as well as rumors of Thyestean feasts and Oedipal relations between Christians, had no real basis, the denial of the traditional gods was a reality. And it required a proper reaction from the rulers. Roman religion did not envisage the ban of other cults. Starting under the Flavian dynasty, the Roman coins testify the emergence of eastern cults that get an official character. But even under the Severan dynasty, which was favorable towards the Eastern cults, coins are devoted mainly to Roman gods [1, 421 – 430]. The Romans perceived their religion as part of the state system. During the Principate period, emperors relied on traditional Roman religion

and imperial cult. Therefore, the fact that Christians neglected traditional Roman religion was perceived as an encroachment on the basis of a state organization.

Another aspect of the conflict between Rome and Christians was the disrespect of the latter to the ancestral custom – *mos maiorum* (as it was treated by the Romans). In Rome, the observance of ancient customs was considered to be an inherent part of the duties of each individual citizen and the community as a whole. The introduction of the Principate was accompanied by a struggle for the revival of ancient traditions, which was supposed to reduce foreign influences. At the same time, the Romans endorsed the respect for strict adherence to tradition by other peoples, as can be seen from the example of the assessment given by Valerius Maximus to Massilians: «*Inde Massilienses quoque ad hoc tempus usurpant disciplinae gravitatem, prisci moris observantia, caritate populi Romani praecipue conspicui*» (also Massilians in terms of careful observance of obligations, following the customs of their ancestors, remarkably remind the Roman people) (Val. Max. 2.6.7). Therefore, it is not surprising that those emperors who have taken the greatest care of the interests of the state persecuted Christians the most consistently, and those are, Trajan and Marcus Aurelius. Leaving the activities of Christians without proper reaction meant to encourage them and others to neglect their duties towards the state. Joseph Plescia believes it should be spoken not of the struggle between Christians and pagans, but between Christianity and *Romanitas*, i.e. «the Roman way of life» [30, 121 – 123].

There were other factors that caused hostility towards Christians, in particular, the presence in the Christian communities of a large number of foreigners, who came from the eastern provinces. Negative reaction was also caused by the attempts of Christians to dissociate themselves from all others in a society where the life of a private person was traditionally public. Of all the «superstitions» of that time only Christianity preached an idea about its own exclusiveness [3, 90].

Thus, the first persecution of Christians during the reign of the Severan dynasty, which took place in Africa in 197, was limited in scope and was probably committed on the initiative of the crowd.

According to Eusebius, in the tenth year of the reign of Septimius Severus (δέκατον μὲν γὰρ ἐπέϊχε Σευήρος τῆς βασιλείας ἔτος) (Euseb. Hist. eccl. 6.2), i.e. 203, the second persecution of Christians

began, which lasted for several years. We have a lot more information about these events. The most important sources are «Church History» (*Historia Ecclesiastica*) of Eusebius; biography of Septimius Severus (*Vita Severi*), written by Aelius Spartianus; and the Martyrdom of Saints Perpetua and Felicitas (*Passio Perpetuae et Felicitatis*), which is some kind of report on the suffering and death of Christian martyrs [32, 60 – 95]. The catalyst for this persecution of Christians was the edict of Septimius Severus against the Jews and Christians (201 – 202). According to the testimony of Aelius Spartianus, the emperor, under penalty of punishment, forbade to convert people to Judaism (*Iudaeos fieri*), he also declared the same for Christians (*Idem etiam de Christianis sanxit*) (HA. Sev. 17.1). This testimony of Aelius Spartianus forces to reject Paul Allard's assumption that the prohibition of Septimius Severus meant only the material act of circumcision. Neither can one support the assertion that Septimius Severus tried to persecute only individual Christians, and not Christianity as a whole [2, 71 – 74]. Apparently, Joseph Plescia is right, arguing that this edict «was directed against Christianity, not against the Christians» [30, 124]. Aleksej Lebedev rightly considers this edict as an attempt by the government to put an end the propaganda of Christianity without encroaching on the rights of Christians. Thus, Christianity was to a certain extent recognized as an authorized religion. The law rather protected the *status quo* of pagan religion, especially Roman, than attacked religions that contradicted the dominant cult [7, 228 – 231]. Andrzej Wypustek allows for the possibility that the key to understanding the edict of Septimius Severus must be sought first of all in the struggle against magic and divination. The researcher believes that this was the basis for the behavior of Septimius Severus and his officials [38, 285].

The peculiarity of this wave of persecution was that they probably occurred throughout the Empire, or, as Paulus Orosius said, in different provinces (*per diversas provincias*) (Oros. 7.17.4), and among numerous martyrs there were many neophytes. According to Eusebius, a particularly large number of martyrs were in Alexandria, where they were brought from all over Egypt. Among the executed in Alexandria was Leonidas, who was known as the father of Origen (*Λεωνίδης, ὁ λεγόμενος Ὁριγένους πατήρ*). Another distinguishing feature of the persecution of 203 was that its initiative came from the emperor, as the Eusebius clearly says (Euseb. Hist. eccl. 6.1; 2.2). Of course, the em-

peror did not prepare the decrees (*constitutiones principum*) personally. Such issues were dealt with by the personal secretary of the emperor – *ab epistulis*. The department headed by him practically administered the entire administration: it prepared instructions for officials, rescript and edicts that were issued on behalf of the emperor and sent throughout the entire Empire (*magnum late dimittere in orbem Romulei mandata ducis*), controlled troops and state borders (*viresque modosque imperii tractare manu*) (Stat. Silv. 5.1.86 – 88).

The fact that the edict of Septimius Severus mentioned simultaneously Jews and Christians testifies to the fact that at that time Christians were regarded as being related to the Jews. However, it was at that time that the percentage of non-Jews increased among newly converted Christians. Apparently, the number of Christians from the Gentiles surpassed the number of Christians from the Jews around the middle of the 2nd century. Saint Justin, who wrote the first Apology during the reign of Antoninus Pius, claimed that the Christians of the Gentiles were more numerous (*πλείονας*) as Christians of the Jews and Samaritans (Justin. Apol. 1.53.3). At that time, Latin became the language of the Western Church [17, 234]. The Jews were particularly in disgrace with Septimius Severus because of the uprising that they attempted to raise shortly after his rise to power (HA. Sev. 16.7; Oros. 7.17.3). But one may agree that it was the Christians who were the main target of Septimius Severus's decree [18, 511]. This is confirmed by Eusebius's testimony that during the persecution there were cases of conversion of Christians to Judaism (Euseb. Hist. eccl. 6.12). This edict was the last act of the Roman government, directed against Jews and Christians at the same time. Thus, increasing the share of non-Jews in newly converted Christians could be another motive for Septimius Severus's decree against Christians.

Saints Felicitas and Perpetua, probably, took a martyr's death at the Carthage amphitheater on March, 7 203, although the date is debatable, it might have been year 202 or 204 [15, 618]. Saint Perpetua recorded herself everything that happened to her, up till the moment of her martyr's death. Subsequently, these records were edited and published, perhaps by Tertullian [32, 56 – 57]. Saint Perpetua, like many other martyrs, had to endure not only the physical pain, but also the moral one. After all, by her martyrdom, she inflicted a terrible blow on her parents who did not share her desire for martyrdom. Thus, she

deprived herself of the opportunity to see her newborn son grow. Saint Perpetua's father, until the last minute, in vain persuaded his beloved daughter to retreat and save her life (*Passio S. Perpetuae* 2). Father's visit to the imprisoned showed that Saint Perpetua belonged to two different worlds. Although the Christian community was more important for her, she was still in another world – her family's one [37, 43].

The decree of Septimius Severus did not change the legal status of Christians. Christianity remained a forbidden religion; its followers were to be executed. But officially searched for and executed were only neophytes. Paul Keresztes rightly points out that the edict of Septimius Severus led to a single real, but really important, change. Unlike Trajan's prohibition to hunt for Christians: *Conquirendi non sunt* (Plin. Ep. 10.97), Septimius Severus authorized the search of proselytes. Although now the authorities did not have to wait for denunciations, the search for neophytes, as the historian observed, depended on the initiative of the provincial authorities [23, 573, 577 – 578]. Tertullian gives examples of the brutal persecution of Christians by the provincial administration, as well as of sympathetic attitude towards them (Tert. ad Scap. 3 – 5). At the same time, it should be kept in mind that there were the persecutions of Christians, which would have taken place without the edict of Septimius Severus, as they had happened earlier, and could have continued and probably did continue.

If Septimius Severus's tolerance to Christians gives rise to serious doubts, then the attitude of another representative of the same dynasty, Alexander Severus, may be determined with a greater degree of certainty. Like Antoninus Pius, he was called «pious» (*pius*) and «virtuous» (*sanctus*) (HA. Alex. Sev. 4.5). Aelius Lampridius states that, in the morning Alexander in the lararium (*in larario*), made oblations (*rem divinam faciebat*). At his lararium were the images of the ancestors, the very best, chosen (*optimos electos*) deified principes, as well as of some just people. Among those the historian names Apollonius, Abraham, Orpheus and Christ (HA. Alex. Sev. 29.2). There is no sufficient reason to object strongly the statement about the image of Christ. It echoes the information about Alexander's tolerance towards Christians, about his plan to build a temple for Christ and the support of Christians in the conflict regarding the land plot with the innkeepers (*popinari*) (HA. Alex. Sev. 22.4; 43.6; 49.6).

Perhaps something from the reports of Alexander Severus's attachment to Christians is not true. Doubtful is the story that he gave a command to write in the Palatine palace an utterance from the Gospel, which he heard from some of the Jews or Christians: «What you do not wish that a man should do to you, do not do to him» (Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris) (HA. Alex. Sev. 51.8). However, the tolerant attitude of this emperor to Christians is certainly undoubted. As Eusebius renders, Julia Mammea, the mother of Alexander Severus, was not only versed in Christian doctrine, she also met with Origen, a well-known Christian writer of that time (Euseb. Hist. eccl. 6.21.3). Paulus Orosius even calls her a Christian (Oros. 7.18.7). The emperor was under the strong influence of his mother (Eutr. 8.23). But the reign of Alexander Severus did not bring any improvement to the legal status of Christians.

In the conflict between the Empire and Christianity, one of the parties was to be destroyed or to give something in. According to Borys Łapicki, Christians settled for a compromise, the essence of which was formulated by Apostle Paul [25, 290]. In his epistle to the Romans, which can be dated year 59 [8, 391], he noted: Any soul (πάσα ψυχή) let it be submissive to the supreme authority ... not only because of the fear of punishment, but also through conscience (οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργήν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν) (Paul. Romans 13.1; 5). In the First Epistle of Paul to Timothy he emphasizes that we must pray for the kings (ὑπερ βασιλέων) and all who are in power (Paul. 1 Tm. 2.1 – 2). Tertullian notes: «A Christian knows that the emperor is set up by his God (sciens a Deo suo constitui) and one must love, fear and respect Him, and wish Him prosperity along with the welfare of the entire Roman Empire». Therefore, says Tertullian, «we make oblations for the health of the emperor, but to our God (*Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro*) and we pray for the health of the emperor (*oramus pro salute imperatoris*)» (Tert. Ad Scapul. 2.6; 8 – 9). It is this very practice that contributed to the fact that in the relations between Christians and authorities in the second – third centuries there were long non-conflict periods. During centuries, the confrontation between Rome and Christianity only rarely reached a high level [13, 115].

In sum, we shall state the following: under the Severan dynasty the legal status of Christians, in general, has not changed. Christianity remained a forbidden religion. The persecution of Christians in 197 was

limited in scope and was probably based on the initiative of the crowd. The catalyst of the persecutions in 203 was the edict of Septimius Severus, which forbade the conversion to Judaism and Christianity, but was directed primarily against Christians. The main reasons for the publication of this edict were probably: firstly – a sharp increase in the number of Christians and activation among them of the supporters of Montanism; secondly – the growth of the proportion of non-Jews among the proselytes; and thirdly – the identification of Christians as proponents of magic and divination. The duration and intensity of persecution was uneven in different provinces. From the second half of the 2nd century one can speak of an increase among Christians of the spirits for more active participation in the official institutions of the Roman state, including the army. We can state that Christians came to a compromise with the Roman government.

The study of the Decian persecution is a promising line for further research of the problem.

References

1. Abramzon, M.G. (1995). *Monety kak sredstvo propagandy ofitcialnoi politiki Rimskoi imperii* [Coins as a means of propaganda of the official policy of the Roman Empire]. Moscow: Izd-vo Magnitogorskogo doma pechatii [in Russian].
2. Allar, P. (1898). *Khristianstvo i Rimskaiia imperiia ot Nerona do Feodosiia* [Christianity and the Roman Empire from Nero to Theodosius]. Sankt-Peterburg: Sinoid. Tip [in Russian].
3. Amosova, E.V. (1999). Spontannye goneniia na khristian kak proiavlenie krizisa antichnogo massovogo soznaniia [Spontaneous persecution of Christians as a manifestation of the crisis of ancient public consciousness]. *Antichnyi mir i arkhologiiia – The Ancient World and Archeology*, 10, 88–97 [in Russian].
4. Donini, A. (1989). *U istokov khristianstva (ot zarozhdeniia do Iustiniana)* [At the origin of Christianity (from the origin to Justinian)]. (I. Kravchenko, Trans.). Moscow: Politizdat [in Russian].
5. Kazakov, M.M. (2000). Problema khristianizatsii Rimskoi imperii [The problem of Christianization of the Roman Empire]. *Issledovaniia po zarubezhnoi istorii – Studies in foreign history*. Retrieved from <http://ancientro.me.ru/publik/article.htm?a=1405377993> [in Russian].
6. Krist, K. (1997). *Istoriia vremen rimskikh imperatorov ot Avgusta do Konstantina* [The history of the Roman emperors from Augustus to Constantine] (Vols. 1–2; Vol. 2). Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].

7. Lebedev, A.P. (1994). *Epokha gonenii na khristian i utverzhenie khristianstva v Greko-rimskom mire pri Konstantine Velikom* [The era of persecution of Christians and the strengthening of Christianity in the Greco-Roman world under Constantine the Great]. Moscow: Izd-i ot del Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo Stavropigialnogo monastiria [in Russian].
8. *Tolkovaia Bibliia* [Explanatory Bible]. (1912). (Vol. 10). Peterburg: prilozhenie k zhurnalu «Strannik» [in Russian].
9. Fedosik, V.A. (1991). *Kiprian i antichnoe khristianstvo* [Cyprian and Ancient Christianity]. Minsk: Universitetskoe [in Russian].
10. Aubé, B. (1881). *Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe siècle* [Christians in the Roman Empire from the end of the Antonines to the middle of the third century]. Paris: Didier et Cie [in French].
11. Avemarie, F., & Henten, J.W. van (2002). *Martyrdom and noble death: selected texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian antiquity*. London: Routledge [in English].
12. Barnes, T.D. (1968). Legislation against the Christians. *The Journal of Roman Studies* (Vol. 58, pt. 1–2), (pp. 32–50) [in English].
13. Bryan, C. (2005). *Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower*. Oxford: Oxford University Press [in English].
14. Canfield, L.H. (1913). *The early persecutions of the Christians*. New York: Columbia University [in English].
15. Clarke, G. (2005). Third-century Christianity. *The Cambridge Ancient History* (2nd ed.). (Vol. XII), (pp. 589–672). Cambridge: Cambridge University Press [in English].
16. Crake, J.E.A. (1965). Early Christians and Roman Law. *Phoenix*, 1, 19, 61–70 [in English].
17. Dudley, D. (1962). *The civilization of Roma*. New York: New American Library; London: New English Library [in English].
18. Frend, W.H.C. (2006). Persecutions: genesis and legacy. *The Cambridge History of Christianity. Vol. 1: Origins to Constantine* (pp. 503–523). Cambridge: Cambridge University Press [in English].
19. Gero, S. (1970). «Miles Gloriosus»: The Christian and military service according to Tertullian. *Church History*, 3, 39, 285–298 [in English].
20. Helgeland, J. (1974). Christians and the Roman Army A. D. 173 – 337. *Church History*, 2, 43, 149–163 [in English].
21. Janssen, L.F. (1979). «Superstitio» and the Persecution of the Christians. *Vigiliae Christianae*, 2, 33, 131–159 [in English].
22. Kenrick, J. (1858). *Roman sepulchral inscriptions: their relation to archaeology, language, and religion*. London; York: John Russell Smith. [in English].

23. Keresztes, P. (1970). The Emperor Septimius Severus: a Precursor of Decius. *Historia*, 19, 5, 565–578 [in English].
24. Klauck, H.J. (2006). The Roman Empire. *The Cambridge History of Christianity. Vol. 1: Origins to Constantine* (pp. 69–83). Cambridge: Cambridge University Press [in English].
25. Łapicki, B. (1958). *Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo [Ethical culture of Ancient Rome and early Christianity]*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu [in Polish].
26. Moore, C.H. (1918). *Pagan ideas of immortality during the Early Roman*. Cambridge: Harvard University Press [in English].
27. Petrechko, O. (2016). A burial rite of the Romans in the context of the ancient society conception of the soul. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU im. Ivana Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of humanities: collection of scholarly papers of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series of «History»*, 38, 246–267 [in English].
28. Phipps, C.B. (1932). Persecution under Marcus Aurelius. An historical hypothesis. *Hermathena*, 47, 22, 167–201 [in English].
29. Platnauer, M. (1918). *The life and reign of the Emperor Lucius Septimius Severus*. London: Oxford University Press [in English].
30. Plescia, J. (1971). On the persecution of the Christians in the Roman Empire. *Latomus*, 1, 30, 120–132 [in English].
31. Ramsay, W.M. (1893). *The Church in the Roman Empire*. London: Hodder and Stoughton [in English].
32. Robinson, J.A. (1891). *The Passion of S. Perpetua. Newly edited from the MSS. with an introduction and notes; together with an appendix containing the original Latin text of the Scillitan martyrdom*. Cambridge: The University Press [in English].
33. Sherwin-White, A.N. (1952). The early persecutions and Roman law again. *The Journal of Theological Studies* (Vol. III, issue 2), (pp. 199–213) [in English].
34. Sherwin-White, A.N. (1966). *The letters of Pliny: a historical and social commentary*. Oxford: Clarendon Press [in English].
35. Smith, R.E. (1972). The army reforms of Septimius Severus. *Historia*, 21, 3, 481–500 [in English].
36. Suski, R. (2014). *Jowisz, Jahwe i Jezus: religie w Historia Augusta [Jupiter, Yahweh and Jesus: religions in the History of Augustus]*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa [in Polish].
37. Van Den Eynde, S. (2005). «A Testimony to the Non-Believers, A Blessing to the Believers». The Passio Perpetuae and the Construction of a Christian Identity. In J. Leemans (Ed.), *More than a memory: the discourse of*

martyrdom and the construction of Christian identity in the history of Christianity (pp. 23–44). Leuven: Peeters [in English].

38. Wypustek, A. (1977). Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution. *Vigiliae Christianae*, 3, 51, 276–297 [in English].

Література

1. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М.Г. Абрамзон. – М. : Изд-во Магнитогорского дома печати, 1995. – 656 с.

2. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия / П. Аллар. – Санкт-Петербург : Синоид. Тип., 1898. – vi, 292 с.

3. Амосова Е.В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания / Е.В. Амосова // АМА. – 1999. – Вып. 10. – С. 88–97.

4. Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана) / А. Донини ; пер. с итал. И. Кравченко. – М. : Политиздат, 1989. – 365 с.

5. Казаков М.М. Проблема христианизации Римской империи / М.М. Казаков // Исследования по зарубежной истории. – Смоленск, 2000. – С. 196–204. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405377993>.

6. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина : в 2-х т. / К. Крист. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – Т. 2. – 509 с.

7. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом / А.П. Лебедев. – М. : Изд-й отдел Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.

8. Толковая Библия. – Петербург : приложение къ журналу «Странникъ», 1912. – Т. 10. – 519 с.

9. Федосик В.А. Киприан и античное христианство / В.А. Федосик. – Минск : Университетское, 1991. – 208 с.

10. Aubé B. Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe siècle / B. Aubé. – Paris : Didier et Cie, 1881. – vi, 530 p.

11. Avemarie F. Martyrdom and noble death : selected texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian antiquity / F. Avemarie, J.W. van Henten. – London : Routledge, 2002. – xvi, 200 p.

12. Barnes T.D. Legislation against the Christians / T.D. Barnes // JRS. – 1968. – Vol. 58, Parts 1–2. – P. 32–50.

13. Bryan C. *Render to Caesar : Jesus, the early church and the Roman superpower* / C. Bryan. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – xii, 185 p.
14. Canfield L.H. *The early persecutions of the Christians* / L.H. Canfield. – New York : Columbia University, 1913. – 215 p.
15. Clarke G. *Third-century Christianity* / G. Clarke // CAH². – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 589–672.
16. Crake J.E.A. *Early Christians and Roman Law* / J.E.A. Crake // Phoenix. – 1965. – № 1. – Vol. 19. – P. 61–70.
17. Dudley D. *The civilization of Roma* / D. Dudley. – New York : New American Library; London : New English Library, 1962. – 256 p.
18. Frend W.H.C. *Persecutions: genesis and legacy* / W.H.C. Frend // *The Cambridge History of Christianity* / Ed. by Margaret M. Mitchell & Frances M. Young. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – Vol. I : Origins to Constantine. – P. 503–523.
19. Gero S. «Miles Gloriosus» : The Christian and military service according to Tertullian / S. Gero // ChHist. – 1970. – № 3. – Vol. 39. – P. 285–298.
20. Helgeland J. *Christians and the Roman Army A. D. 173 – 337* / J. Helgeland // ChHist. – 1974. – № 2. – Vol. 43. – P. 149–163.
21. Janssen L.F. «Superstitio» and the Persecution of the Christians / L.F. Janssen // VChr. – 1979. – № 2. – Vol. 33. – P. 131–159.
22. Kenrick J. *Roman sepulchral inscriptions : their relation to archaeology, language, and religion* / J. Kenrick. – London ; York : John Russell Smith ; R. Sunter ; H. Sotheran, 1858. – viii, 70 p.
23. Keresztes P. *The Emperor Septimius Severus : a Precursor of Decius* / P. Keresztes // Historia. – 1970. – Bd. 19, H. 5. – P. 565–578.
24. Klauck H.J. *The Roman Empire* / H.J. Klauck // *The Cambridge History of Christianity* / Ed. by Margaret M. Mitchell & Frances M. Young. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – Vol. I : Origins to Constantine. – P. 69–83.
25. Łapicki B. *Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo* / B. Łapicki. – Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958. – 322 s.
26. Moore C.H. *Pagan ideas of immortality during the Early Roman Empire* / C.H. Moore. – Cambridge : Harvard University Press, 1918. – 64 p.
27. Petrechko O. *A burial rite of the Romans in the context of the ancient society conception of the soul* / O. Petrechko // *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія «Історія»*. – 2016. – Випуск 38. – P. 246–267.
28. Phipps C.B. *Persecution under Marcus Aurelius. An historical hypothesis* / C.B. Phipps // *Hermathena*. – 1932. – № 47. – Vol. 22. – P. 167–201.

29. Platnauer M. The life and reign of the Emperor Lucius Septimius Severus / M. Platnauer. – London : Oxford University Press, 1918. – vi, 221 p.
30. Plescia J. On the persecution of the Christians in the Roman Empire / J. Plescia // *Latomus*. – 1971. – Fasc. 1. – T. 30. – P. 120–132.
31. Ramsay W.M. The Church in the Roman Empire / W.M. Ramsay. – London : Hodder and Stoughton, 1893. – xvi, 494 p.
32. Robinson J.A. The Passion of S. Perpetua. Newly edited from the MSS. with an introduction and notes; together with an appendix containing the original Latin text of the Scillitan martyrdom / J.A. Robinson. – Cambridge : The University Press, 1891. – viii, 131 p.
33. Sherwin-White A.N. The early persecutions and Roman law again / A.N. Sherwin-White // *JThS*. – 1952. – Vol. III, issue 2. – P. 199–213.
34. Sherwin-White A.N. The letters of Pliny : a historical and social commentary / A.N. Sherwin-White. – Oxford : Clarendon Press, 1966. – xv, 805 p.
35. Smith R.E. The army reforms of Septimius Severus / R.E. Smith // *Historia*. – 1972. – № 3. – Bd. 21, H. 3. – P. 481–500.
36. Suski R. Jowisz, Jahwe i Jezus : religie w Historia Augusta / R. Suski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014. – 472 s.
37. Van Den Eynde S. «A Testimony to the Non-Believers, A Blessing to the Believers». The Passio Perpetuae and the Construction of a Christian Identity / S. Van Den Eynde // *More than a memory : the discourse of martyrdom and the construction of Christian identity in the history of Christianity* / Ed. By Johan Leemans. – Leuven : Peeters, 2005. – P. 23–44.
38. Wypustek A. Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution / A. Wypustek // *VChr*. – 1977. – Vol. 51. – № 3. – P. 276–297.

PETRECHKO Oleh – professor, doctor of historical science, the head of the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (o.petrechko@ukr.net); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

THE ATTITUDE OF THE ROMAN AUTHORITIES TO CHRISTIANITY DURING THE REIGN OF THE SEVERAN DYNASTY

This article describes the attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty. It is well proved that under the Severan dynasty the legal status of Christians did not change. Christianity remained a forbidden religion. The persecution of Christians in 197 was limited in scope and was probably based on

the initiative of the crowd. The catalyst of the persecutions in 203 was the edict of Septimius Severus, which forbade the conversion to Judaism and Christianity, but in truth was directed primarily against Christians. The most likely reasons for the publication of that edict were: firstly – a sharp increase in the number of Christians and activation among them of the supporters of Montanism; secondly – the growth of the proportion of non-Jews among the proselytes; and thirdly – the identification of Christians as proponents of magic and divination. The peculiarity of this wave of persecution was that they probably occurred throughout the whole Empire and among numerous martyrs there were many neophytes. Another distinguishing feature of the persecution of 203 was that its initiative came from the emperor himself. The edict of Septimius Severus mentioned simultaneously Jews and Christians but it was the last act of the Roman government, directed against Jews and Christians at the same time. The duration and intensity of persecution was uneven in different provinces. There is much evidence about Alexander Severus' tolerance towards Christians. But the reign of Alexander Severus did not bring any improvement to the legal status of Christians.

From the second half of the 2nd century one can speak of an increase among Christians for more active participation in the official institutions of the Roman state, including the army. We can state that Christians came to a compromise with the Roman government. It is this very practice that contributed to the fact that in the relations between Christians and authorities in the second – third centuries there were long non-conflict periods.

Keywords: Christianity, persecutions, Severan dynasty, Septimius Severus, Alexander Severus.

Стаття надійшла до редакції 27.10.17.

«ДО ЮВІЛЕЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

УДК 001.32+94(3):929 Платон
DOI: 10.24919/2312-2595.40.126348

СТАВНЮК Віктор – професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка (V.Stavnyuk@gmail.com);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7566-0770>

«ЧОМУ АКАДЕМІЯ?»: БІЛЯ ВИТОКІВ АКАДЕМІЇ ПЛАТОНА (ДО 100-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ)

У статті розглянуте питання щодо причин вибору місця для школи Платона. Академія була сакральним, соціально значущим простором в афінському полісі, діатрибою, достойною справжнього громадянина, осередком інтелектуального, політичного, релігійного життя. Юний Платон приходив сюди, шукаючи себе в різних сферах. Він покине Академію, зустрівши Сократа, але знову повернеться до неї після страти вчителя і років мандрування Елладою.

Ключові слова: Академія, Платон, *σχολή*, *παιδεία*, *διатρίβη*, *καλοκαγαθία*, НАН України.

СТАВНЮК Виктор – профессор, доктор исторических наук, заведующий кафедрой истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (V.Stavnyuk@gmail.com);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7566-0770>

«ПОЧЕМУ АКАДЕМИЯ?»: У ИСТОКОВ АКАДЕМИИ ПЛАТОНА (К 100-ЛЕТИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ)

В статье рассмотрен вопрос о причинах выбора места для школы Платона. Академия была сакральным, социально значимым пространством в афинском полисе, диатрибой, достойной

настоящего гражданина, средоточием интеллектуальной, политической, религиозной жизни. Юный Платон приходил сюда в поисках себя в разных сферах. Он покинет Академию, встретив Сократа, но опять вернется туда после казни учителя и нескольких лет странствования Элладой.

Ключевые слова: Академия, Платон, *σχολή*, *παιδεία*, *διατριβή*, *καλοκαὶαθία*, НАН України.

Ідея цієї статті кореспондується з науково-дослідною темою кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (державний реєстраційний номер 0116U007146) і була сформульована під час мого балотування в члени-кореспонденти НАН України по спеціальності «все-світня історія», у зв'язку з осмисленням сторічного ювілею Академії. У розмові з Радником Президії академіком Олексієм Семеновичем Онищенком само собою, якось навіть і самохіть, постало питання: «Чому саме Академія?», «Що таке Академія?». Конкретніше: чому Платон, з якого й розпочинається славна історія Академій усіх часів і народів, розпочав свої студії з друзями, учнями, прихильниками саме в цьому передмісті Афін? – Ця стаття є продовженням згаданої розмови і присвячується 100-річчю Національної Академії Наук України.

Зауважимо для початку загальновідоме: Платон – учень Сократа. Сократ не має спеціального місця для своїх розмірковувань. Найчастіше це відбувалося в Лікейоні [див. особливо: 20], – одному з трьох заміських афінських гімнасіїв, що був влаштований у гаї біля храму Аполлона Лікійського, – та на симпосіонах, практика яких тісно переплітається з гімнасіями [21, 273 – 274] і сходиться ще до передполісної доби (згадати хоча б бучні бенкети гомерівських героїв і, натомість, одноманітні в раціоні але високо повчальні сисітгії спартанців) [див. нотатки М.Н. Ботвинника до перекладу Йегера: 6, 327; пор. до цього: 24, 47 – 48; див. також: 27]. Але часто робить він це й на агорі: звертається до перехожих (афінських громадян) з розпитами, буквально нав'язує свої *διατριβαὶ καὶ λόγοι* [17], втягує у діалог – той спосіб розміркову-

вань, який стане основним і визначальним для його слухача і улюбленого учня Платона.

Коло слухачів для Сократа теж характерне. На відміну від софістів, яким зазвичай протиставляють Сократа і які вперше в європейській історії поставили навчання практичній мудрості на професійну основу [про софістів і Сократа, софістів і Платона див. хоча б елегантний, аж до іронічності, провокативний, в дусі пост-модернізму, нарис Марру: 5, 76 – 89], він (Сократ) охоче, щедро і абсолютно безкоштовно веде свої бесіди з усіма, хто забажає його почути [пор.: 6, 66], хто разом з ним готовий шукати не життєвого успіху, а істини.

Нічим не регламентована, не заснована, так би мовити, на «фізичному рівні» школа Сократа являла собою, фактично, всі Афіни, увесь афінський громадянський загаль.

Очевидно, це може слугувати й одним із пояснень того факту, що в подальшому продовжить справу Сократа не якась певна школа. Оскільки не було школи, то не було й її чільника – наступника Сократа. З'явиться, натомість, ціла когорта славних його слухачів-учнів, які, потрактовуючи на власний розсуд основні ідеї і поведінкові моделі свого вчителя, започаткують цілу низку *сократичних* шкіл.

Не вдаючись у розгляд питання про взаємини учнів Сократа після того як їхній учитель «вип'є свого кіліка до дна», зауважимо тільки, що спільним для них буде певний, як би то парадоксально не звучало, відхід від сократівських поведінкових практик. Це проявиться у двох, принаймні, аспектах.

По-перше, усі вони (чи, принаймні, *майже* всі) прагнутимуть до організаційної формалізації своїх шкіл через відбір слухачів і послідовників, певного унормування повсякденного життя цих шкіл у межах релігійного, філософського а чи й релігійно-філософського союзу по типу союзу піфагорійського тощо.

А по-друге, всі вони (чи, знову ж таки, *майже* всі) прагнутимуть до локалізації, прив'язки до цілком певного, визначеного місця. Спілкування вчителя з його послідовниками, учнями а чи й просто байдикуючими перехожими, могло відбуватися, так би мовити, *en plein air*. Для грека вся природа була присвятою богам чи героям. У кожному струмочку мешкала наяда, у кожному дереві – дріада... Місце служіння Музам, театр початково являв со-

бою лише впорядкований схил пагорба, а спілкування вчителя і учня могло проходити у затінку діброви, саду (учнів Епікура, які збиралися в саду свого вчителя так і називатимуть: «садові філософи», *οἱ ἀπὸ τῶν κήπων*, див., напр.: Sext. Empiric. Adv. phys. 1, 64), на березі дзвінкого струмка... Саме таку місцину зобразить у діалозі «Федр» Платон (*Plato. Phaedr.* 230в-с), і зображення те на всі віки стане ледь не хрестоматійним.

Але місце те могло являти і закінчену споруду а то й архітектурний комплекс. Яскравим прикладом останнього слугуватиме пізніше Стоа Пойкіле, Строкатий Портик стоїків. Традиційно ж таким місцем ставав уже згаданий гімнасіон, гімнасій – «*die zweite Agora*», «друга агора», за влучним висловом Петера Шольца [26, 12] поширена в усьому грецькому світі форма організації схоле (*ἡ σχολή*) – дозвілля громадян античних полісів, античних держав (Жан Делорм, один із кращих дослідників гімнасія як суто еллінського феномена, влучно зауважив «*Qui dit gymnase, dans l'antiquité, dit mœurs grecques, pensée sur le mode grec*» [цит. по: 15, 583]). У гімнасіях (значною мірою, хоч і не виключно) відбуватиметься виховання політа, громадянина поліса [6, 46; пор.: 18, 135: «*Gymnasion und Poliskultur bilden spätestens seit klassischer Zeit eine untrennbare Einheit. Eine Stadt ist von nun an ohne eine derartige Einrichtung kaum denkbar, und umgekehrt formt das Gymnasion einen wichtigen Teil im Leben der Bürger*»], – пайдейя (тут я свідомо вживаю саме термін пайдейя (*ἡ παιδεία*), а не агоге (*ἡ ἀγωγή*) на знак пієтету перед Вернером Йегером, одним з найяскравіших представників «Третього гуманізму»), а за пайдейєю окремого громадянина слідуватиме й пайдейя всього громадянського загалу, всієї, зрештою, античної цивілізації.

Не становила винятку на початках свого існування і школа самого Платона. Про її заснування джерела повідомляють небагато. Діоген Лаєртський у своєму не надто систематичному огляді філософських шкіл і життя окремих філософів зауважує, що до зустрічі з Сократом Платон прилучається до філософських студій в Академії а потім – у Колоні. Зазвичай це повідомлення вважається інтерполяцією: «юнацькі заняття Платона, – констатує перекладач Діогена російською мовою, антикознавець типу класичного М.Л. Гаспаров, – віднесені до місця його майбутньої слави» [1, 467 прим. 6].

Зауважимо одначе, що попри всі вади, які почасти справедливо, а почасти й ні закидають Діогенові [див. особливо: 3, 186 – 191], Лаертид у своєму творі сумлінно переказує свідчення античних авторів, тексти яких не дійшли до наших часів. Ось і в цьому місці (Diog. Laert. 3, 5) він посилається на Александра Полігістора, автора багатьох (Ф. Якобі нараховував 25 назв) творів, фрагменти з яких часто дозволяють прояснити спірні моменти античної історії [детальніше див.: 12]. Ніщо не заважає прийняття як вірогідних свідчень Полігістора і в цьому випадку. Платон і дійсно займався філософією до зустрічі з Сократом, і робити це він міг цілком і в Академії (як, утім, і в Колоні). Інтелектуальна атмосфера Афін часів Перікла і Сократа уможливлювала філософські практики у різних, як про те йшлося вище, формах і в різних локаціях, Академія ж була одним із передмість властиво Афін.

Про можливість філософських студій Платона в Академії до зустрічі з Сократом може свідчити і сама ця Академія. Про неї, як про певну локацію в Аттиці, ми знаємо наступне.

Початково Академія (*Ἀκαδημία* або ж *Ἀκαδηΐα*) являла собою оливковий гай всього за 6 стадіїв (1,6 км) на північний захід від Керамейка і «Священних воріт», відправної точки урочистої процесії з Афін до Елевсіну під час святкування містерій на честь Деметри і Персефони [з довідкових видань див., напр.: 25; див. також все ще актуальну працю Колобової: 2, 26 – 27, 108 – 109, 302 – 304; пор.: 19, 62 – 65]. Звідти ж, від Діпілону («Подвіних воріт»), вела дорога й до Академії. Уздовж цієї дороги ще з архаїчної доби влаштовувалися могили і надмогильні пам'ятники з барельєфами та посвятами найвідомішим афінським діячам і загиблим за рідний поліс воїнам (Про них детально розповідає Павсаній у своєму описі Аттики, називаючи поміж іншими тираноборців Гармодія та Арістогейтона, афінського реформатора Клісфена, героя Марафонської битви Мільтіада, знаменитого Перікла, інших відомих афінських громадян, навіть рабів, що зберегли вірність своїм господарям під час війни з Егіною і з почестями були поховані на суспільний кошт (Paus. 1. 29. 5 – 6); одна з таких могил, надгробок Лікурга, була підтверджена в ході археологічних досліджень у 1979 р.; [див. також: 2, 302 – 304]).

Сам гай назвою своєю завдячує герою Академу, Ἀκάδημος, за іншим читанням – Гекадему, Ἑκάδημος (St. Byz. Ethn. s.v. <Ἀκαδήμεια>). Так, на одному з остраконів, знайдених на території Старої Агори і опублікованому Дж. Бизли [11, 27; 11, 36] напис: *НЕКА[ΔΕΜΟΣ]*; це ж ім'я засвідчує і знайдений у 1966 р. «горос» – датований 6 ст. до Р. Х. камінь, що позначав межі Академії: *ΟΡΟΣ ΤΗΣ ΝΕΚΑΔΕΜΕΙΑΣ* [28, 19]. Згідно з міфологічною традицією, він прислужився Діоскурам, показавши їм місце, де Тесей переховував їхню викрадену сестру Єлену (Plut. Thes. 32, 3 – 5). Осівши в Афінах, герой поселився у насадженому ним же оливковому гаї, де був, зрештою, і похований а потім і вшанований в межах усталеного культу. У 1956 р. грецький археолог Феб Ставропулос розкопав залишки апсидальної будівлі, датованої ще 2300 р. до Р. Х. За його гіпотезою, афіняни у 8 ст. до Р. Х. (тобто, зауважимо, в ході так званої «архаїчної революції», результатом якої стало утворення афінського поліса, див. про це: 8, 87 – 88 прим. 126) асоціювали цю будівлю з Академом, на честь якого неподалік спорудили теж розкопаний Ставропулосом так званий «Священний дім» або ж, по-іншому, «Дім Академа» – місце культу героя [28, 18 – 19; загалом про Академію як археологічний комплекс див. особливо: 13].

Поряд з Академом, у цьому ж гаї вшановувалися й інші боги та герої: біля самого входу в гай Харм, тесть тирана Гіппія, спорудив жертовник Ероту; від жертовника Прометею в Академії до міських воріт ще з архаїчної доби розпочиналася лампадедромія (*λαμπαδεδρομία*) – ритуальний біг юнаків із палаючими факелами на честь Прометея, а згодом ще й Гефеста та Афіни [див. детальніше: 2, 236] (Замальовки з лампадедромії див. в комедії Арістофана «Жаби» [Aristoph. Ran. 1089 сл.]; у Луврі знаходиться червоно-фігурна ойнохоя 4 ст. до Р. Х. із зображенням цього бігу: [Lampadedromia_Louvre_N3357_n2.jpg](#)). Павсаній повідомляє і про інші олтарі та жертовники: на честь Геракла, Гермеса, богині Афіни і, з часів Платона, на посвяту Музам (Paus. 1. 30. 1 – 4).

Розбудовані впродовж тривалого часу, вони поступово утворювали єдиний соціально значущий простір, який потребував свого обмеження – і знайшов його. Так, на наш погляд, можна трактувати знайдений в ході археологічних досліджень 1966 р. «горос» – датований 6 ст. до Р. Х. камінь, що позначав межі Ака-

демії з написом: *ΟΡΟΣ ΤΗΣ ΗΕΚΑΔΕΜΕΙΑΣ*. На це ж може вказувати і так звана «Стіна Гіппарха», сина тирана Пейсістрата, про спорудження якої збереглися свідчення у Суді (Suda, s.v. *τὸ Ἰππάρχου τεῖχρον*) і залишки якої теж знайдені в результаті археологічних розкопок [див. спеціально: 22; 4; і особливо 2, 61 прим. 18].

У межах цього соціально значущого простору могли, на наш погляд, складатися й ті практики, про які йдеться у Ксенофонта. У трактаті «Гіппарх (обов'язки начальника кінноти)» Академію він називає в числі локацій (поряд з Лікеєм, Фалером, гіпподромом), де належить приносити жертви богам за кінноту (*καλλιερήσει τοῖς θεοῖς ὑπὲρ τοῦ ἵππικου*) і влаштовувати урочисті марші кавалерії перед глядачами-громадянами і членами афінської Ради-Буле, у межах свят, визначених полісом (Xenophon. Hipparchicus 3.1 – 14). Початки цих практик – гіпотетичні. Якщо взяти за історичне свідчення лексикографа часів Антонінів Юлія Поллукса, (Pollux. 8.108), що корпус із 96 вершників існував в Афінах ще до часів Клісфена (а переконливих заперечень цього свідчення не існує), то й пожертви богам в Академії могли започатковуватися принаймні в часи, коли споруджує свою стіну довкола Академії Гіппарх, син Пейсістрата.

Із сказаного вище можна зробити висновок, що вже з архаїчної доби Академія розглядалася як діатриба (*ἡ διατριβή*), вірніше, одна з діатриб – *спосіб* чи *місце* проведення, а то й марнування, дозвілля афінських громадян (Цілком правомірно у «Словнику застарілих та малозрозумілих слів» до видання Григорія Сковороди діатриба пояснюється як «забава» [7, 557 – 560]). Остаточно ж такою вона стає завдяки діяльності Кімона, яка може датуватися першими десятиліттями Пентеконтаєтії. «Він перший, – зауважує Плутарх (Plut. Cim. 13.8), – прикрасив місто (*τὸ ἄστυ*) діатрибами для гідного вільних людей, культурного дозвілля (*ταῖς λεγόμεναις ἐλευθερίοις καὶ γλαφυραῖς διατριβαῖς*), що невдовзі по тому так полюбилися. Агору він обсадив платанами, Академію ж, безводну й занехаяну, перетворив на щедро зрошуваний гай із вміло влаштованими доріжками для бігу (*δρόμοις κавαρῖς*) і тінистими алеями (*συσκίοις περιπάτοις*)».

Ось ці «майстерно проведені доріжки для бігу», «рясно зрошуваний гай», «тінисті алеї» і дають підстави деяким дослідникам стверджувати, що саме з Кімона розпочинається влаштува-

ння в Академії гімнасія. Таке припущення можна вважати і дійсно прийнятним – правильно влаштовані бігові доріжки, впорядкована відповідним чином і вдосталь забезпечена водою територія є необхідною характеристикою античного гімнасія. Слова ж про те, що невдовзі по тому ці місця полюбилися громадянам можуть потрактовуватися на користь того, що до цього їх, по-перше, не було в Академії, а по-друге, що й сама Академія не належала до числа улюблених афінськими громадянами діатриб.

Такому висновку, – цілком, повторимося, логічному, – суперечать, однаке, свідчення інші. Афінська традиція утримала в пам'яті згадки про те, що діатрибою в Академії вже за часів Солона міг бути не тільки гай, але й гімнасій, чи, принаймні, якісь його елементи, сьогодні вже почасти археологічно виявлені. За місцем розташування цей гімнасій теж називався Академією (Diog. Laert. 3.7; пор. Paus. 1.29.2) і був одним з трьох громадських, загальнодержавних (полісних) найвідоміших в Афінах принаймні з 6 ст. до Р. Х.: Демосфен у промові проти Тімократа (Demosth. 24.114, пор.: Harp. Lex. s.v. *Ακαδημία*), поряд з Академією, називає ще Лікейон (*Λύκειον*) і Кіносарг (*Κυνόσαυρος*) як такі, що перебували під особливим захистом законів Солона. (Принагідно зауважимо, що такий спеціальний захист саме цих трьох гімнасій від загрози пограбування міг цілком обумовлюватися не тільки (чи, принаймні, не стільки) їх особливим авторитетом, але й їх замиським розташуванням. За стінами властиво Афін така загроза могла й дійсно існувати чи, хоча би, відчуватися гостріше, ніж для гімнасій, розташованих в межах асті – гімнасія Гефесту, наприклад). Той факт, що промова Демосфена орієнтувалася на широкий громадянський загал тільки посилює вірогідність існування гімнасія в Академії (поряд, повторимося, з Лікеєм і Кіносаргом) ще, принаймні, з часів Солона, тобто межі 7 – 6 ст. до Р. Х. – специфіка виступів перед народним загалом передбачає наведення даних, які не викличуть сумніву щодо їх вірогідності у присутніх.

Ще більше нас стверджують у висновку, що гімнасій, чи, принаймні, окремі його елементи, існував в Академії задовго до часів Кімона «Хмари» Арістофана. Постановка цієї комедії була здійснена в Афінах у 423 р. до Р. Х. У ній консервативно налаштований Стрепсіад з ностальгією згадує про старі добрі часи слав-

них марафономахів (тобто часи не Кімона, а його батька, героя Марафону Мільтіада), коли юнаки дозвілля своє проводили не за плітками на агорі, а в гімнасіях (*ἐν γυμνασίοις διατρίψεις*), не «у позовах кругітьських, нікчемних, дрібних, – як то перекладає Борис Тен неологізм Арістофана *γλισχραντιλογεῖς ἐπίτριπτος*, – а прийшовши до Академії:

*Ти в гаях Академії, в тиші олів плодовитих гулятимеш скромно
Із розумним ровесником, в світлих вінках з очеретяних білих листочків.
Аромати озвіночків вчуватимеш там і тополі сріблястої шелест,
На дозвіллі радіючи в час весняний, коли ясен з платаном шепоче.*

І хоча в *Промові проти Алківіада*, яка присвячена подіям 415 р. і приписується зазвичай Андокиду, Академія безпосередньо не згадується, загальна її спрямованість співзвучна з «Хмарами» – діатрибами достойними у цій промові називаються гімнасії, на противагу дікастеріям, судам: ... *τῶν νέων αἱ διατριβαὶ οὐκ ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἀλλ' ἐν τοῖς δικάστηρίοις εἰσὶ* – «діатриби юнаків не в гімнасіях, а в дікастеріях», – ремствує оратор (Andoc. 4.22, пор.: 4.39).

Таким чином, задовго до часів Сократа Академія була вже і гаєм, і гімнасієм, і діатрибою – одним з улюблених місць для проведення дозвілля афінських громадян. Атмосфера урочистості, якою сповнювалися перехожі прямуючи до Академії, надихала їх і готувала духовно до «культурних», – як то висловився Плутарх, – занять і бесід.

У тому, що Плутарх пов'язує з гімнасієм «культурність» можна углядіти певну штучність. І дійсно. Гімнасій суто нормально призначався для гімнастики у буквальному розумінні. Семантика слова гімнасій (*γυμνάσιον*) сходить до прикметника *γυμνός* («голий, оголений»), оскільки його відвідувачі тренувалися і змагалися цілком оголеними, про що достатньо свідчень в античних нарративних і візуальних джерелах (Справжнім гімном гімнасію є трактат Лукіана «Анахарсіс». У полемічному діалозі двох мудреців скіфа Анахарсіса і афінянина Солона, Лукіан розгортає справжній кодекс гімназійного виховання як ледь не альфи і омеги виховання справжнього громадянина). Дуже повно тема ця представлена і в спеціальній літературі (у вітчизняній історіографії зішлемося особливо на праці М. Скржинської, в яких на прикладі Ольвії, з постійними посиланнями на досвід класичних полісів

властиво Греції представлено організацію дозвілля в античних гімнасіях). Зауважимо тільки, що в гімнасійному вихованні, у гімнасійному способі організації дозвілля, схоле вільного громадянина гармонійно поєднується духовне, раціональне, соціальне і фізичне начала.

Громадянин античного поліса (афінського – в тому числі або й найбільше) був учасником народних зборів і реальним чи потенційним полісним магістратом – отже, мав бути соціологізованим, письменним (ще на зорі класичної доби афіняни, як і всі елліни назагал, подолали неписьменність, стали тотально грамотними – «навченими грамоті»), достатньо освіченим і розумово розвинутим аби включатися у політичне життя рідного поліса. Він, громадянин, був водночас реально чи, принаймні, потенційно вільним і самостійним економічним суб'єктом і, першою чергою, сам відповідав за добробут власний, добробут свого дому-ойкоса, а відтак і за благополуччя всього полісного, громадянського загалу; «домоводство, *οἰκονομικός*» – це теж результат рефлексій економічно вільної особистості щодо раціонального влаштування своїх приватних справ у полісному соціумі, колективі не підданих царя-владики-деспота, а вільних громадян, що вільно розпоряджаються умовами і результатами своєї праці. І, нарешті, громадянин був воїном, учасником народного ополчення, захищаючи свою свободу, свій добробут і свою власність, захищаючи конституцію і закони, які він сам і приймав чи принаймні затверджував у народних зборах.

Усі ці функції вільного громадянина, усі ці його «іпостасі» вимагали гармонійного розвитку особистості, ідеал якого проявиться у калокагатії (*καλοκαγαθία*) – при всіх розбіжностях у її трактуванні спільною є констатація гармонійного розвитку фізичних (*καλός*) і моральних (*αγαθός*) якостей громадянина (див. хоча би знову ж таки парадоксально загострені характеристики калокагатії у [5, 71]). Гімнасій, початково зорієнтований на формування *καλός*, все більше перебирає на себе функції і щодо виховання *αγαθός*, стає діатрибою, гідною справжнього громадянина, осередком інтелектуального, політичного, релігійного життя.

Юний Платон, шукаючи себе в різних сферах інтелектуального, творчого життя, приходив, як то вже було сказано вище, до такого осередку в Академії (про всі обставини життя Платона

див. особливо: [23]). Він покине цей осередок, зустрівши Сократа, але знову повернеться до нього після страти вчителя афінською демократією і років мандрування всією Елладою. Звичайно, він не купить (чи йому не куплять) гімнасія в Академії, як то інколи можна почути – загальнополісна власність не могла відчужуватися приватною особою, навіть і громадянином. У джерелах йдеться про те, що Платон придбає (чи, знову ж таки, придбають для нього його друзі) місцинку в гаї Академії. Там, неподалік від гімнасія, «на пленері», і започатковуються прогулянки з учнями і всіма, хто забажає почути вже його *διατριβαὶ καὶ λόγοι*, стати учасником діалогу, спрямованого на вивільнення золотих зернят істини з тьманих сутінків Печери.

І на завершення. Традиційно підкреслюється, що в межах античної цивілізації звернення до класичної традиції Платонівської академії виявляє себе у феноменах академій Середньої і Пізньої. Варто зауважити, що властиво й інші школи у своєму прагненні стати альтернативою Платону і його наступникам *volens nolens* уподібнювалися їм принаймні у своїх організаційних виявах. Лікей Арістотеля тому приклад чи не найяскравіший і вже точно найвідоміший. Але й після завершення античності, одним із символів якого стало закриття афінської школи Юстиніаном, кращі уми цивілізації, що збереглася а чи відроджувалася на руїнах (на руїнах, що стали фундаментом) античності, звертаються знову і знову до теорії і практики Академії. Кассіодор і Відродження Каролінгів, патріарх Фотій, збережуть і утвердять принципи квадріуму з його акцентом на математиці («Не геометр хай не ввійде!»). Середньовічні університети, натомість, відродять заново переосмислену, адаптовану до нових реальностей практику єднання вчителів і учнів у духовних і суто матеріальних практиках спільних трапез і спільних молитов. Ще пізніше, вже на самому схилку західноєвропейського Середньовіччя, в межах всеохопного відродження класичної античності, започатковуються Платонівські товариства й Академії. А ще згодом, в умовах нового утвердження раціоналізму і великого наукового перевороту започатковуються Академії Нової доби, яким судитиметься стати притулком Муз, притулком мистецтв і наук для поколінь і поколінь європейців а затим і всього людства. Таким притулком мистецтв і наук, в яких плекатиметься гуманістичний і гуманітарний ідеал, залишаються

Академії наук і сьогодні. Їм стояти на сторожі добра, правди, величних звершень людського розуму і людського духу і надалі. У столітті двадцять першому [9].

Література

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М. : «Мысль», 1986. – 571 с.
2. Колобова К.М. Древний город Афины и его памятники / Ксения Михайловна Колобова. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1961. – 374 с.
3. Лосев А.Ф. Диоген Лаэртский – историк античной философии / Алексей Федорович Лосев. – М. : Наука, 1981. – 192 с.
4. Маринович Л.П. Археологические открытия в Греции в 1960 – 1961 гг. / Людмила Петровна Маринович // ВДИ. – 1962. – № 4. – С. 137–156.
5. Марру А.И. История воспитания в античности / А.И. Марру ; пер. с франц. А.И. Любжина, М.А. Сокольской, А.В. Пахомовой. – М. : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1998. – 427 с.
6. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека / Йегер Вернер ; пер. с нем. М.Н. Ботвинника. – М. : «Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1997. – 336 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2-х т. / Григорій Сковорода. – К. : «Наукова думка», 1973. – Т. 2. – С. 557–560 = Режим доступу : <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov221.htm>.
8. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса / Віктор Володимирович Ставнюк. – К. : «Аквілон-Плюс», 2005. – 216 с.
9. Ставнюк В. «XXI століття, попри інформаційність, схильність до практичних, прикладних наук, буде гуманітарним» / Віктор Ставнюк // Український тижень. – 2015. – № 49 (421).
10. Шичалин Ю.А. Платон [Електронний ресурс] / Юрий Анатольевич Шичалин. – М. : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина. – Режим доступу : <http://www.mgl.ru/library/24/Platon-Shichalin.html>.
11. Beazley J.D. Attic Black-figure Vase-painters / J.D. Beazley. – Oxford : Clarendon Press, 1956. – P. XVI+851.
12. Breucker De G. Alexander Polyhistor and the Babyloniaca of Berossos / Geert De Breucker // Bulletin of the Institute of classical studies. – 2012. – Vol. 55. – P. 57–68.
13. Caruso A. Akademia. Archeologia di una scuola filosofica ad Atene Platone a Proclo (387 a.C. – 485 d.C.) / A. Caruso // SATAA: Studi di Archeologia e di Topografia di Atene e dell'Attica. – 2013. – Vol. 6. – 254 p.

14. Delorme J. *Gymnasion : étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'empire romain) : [Thèse] / J. Delorme.* – Paris : E. de Boccard, 1960. – 537 p. + 41 plates.

15. Delvoye Ch. *Jean Delorme, Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'Empire romain) [compte-rendu] / Charles Delvoye // L'Antiquité Classique.* – 1960. – Tome 29. – Fasc. 2. – P. 580–583 = www.persee.fr/doc/antiq_0770-2817_1960_num_29_2_3490_t1_0580_0000_2.

16. Ginouvès R. *Jean Delorme, Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce, 1960 / René Ginouvès // Revue des Études Anciennes.* – 1964. – Tome 66. – N°1–2. – P. 229–232 = http://www.persee.fr/doc/rea_0035-2004_1964_num_66_1_3720_t10229_0000_.

17. Glucker J. *Plato in the Academy : Some Cautious Reflections / J. Glucker.* – Retrieved from <http://hdl.handle.net/10795/3535>.

18. Hesberg von H. *Das griechische Gymnasion im 2. Jh. V. Chr. / Henner von Hesberg ; Michael Wörrle & Paul Zanker (Hgg.) // Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus (Vestigia 47).* – München, 1995.

19. Héctor Felipe Pastor Andrés. *Léxico agonístico de los oradores áticos : Tesis doctoral / Héctor Felipe Pastor Andrés.* – Universidad de Granada, 2015. – Retrieved from <http://hdl.handle.net/10481/41151>.

20. Mariat L. *La figure d'un Socrate cynique : perspectives archéologiques à partir des Caractères de La Bruyère / Lora Mariat.* – Université Stendhal, Grenoble 3, 2013. – 232 p.

21. Mango E. *Bankette im hellenistischen Gymnasion / Elena Mango ; Peter Scholz & Daniel Kah (Eds.) // Das Hellenistische Gymnasion.* – De Gruyter, 2004. – S. 273–312.

22. Lynch J.P. *Hipparcho's Wall in the Academy at Athens : a closer look at the tradition / J.P. Lynch // Studies Presented to Sterling Dow, Greek, Roman and Byzantine Monograph.* – 1984. – Vol. 10. – P. 173–179.

23. Riginos A.S. *Platonica : the anecdotes concerning the life and writings of Plato / A.S. Riginos.* – Leiden, 1976. – 248 p.

24. Schmitt Pantel Pauline. *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques / Schmitt Pantel Pauline.* – Rome : École Française de Rome, 1992. – P. 5–585 = http://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1992_ths_157_1.

25. Szlezák Th.A. (Tübingen). *Academy / Th.A. Szlezák // Brill's New Pauly / edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider ; English Edition by : Christine F. Salazar ; Classical Tradition volumes edited by : Manfred Landfester, and English Edition by : Francis G. Gentry. doi: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e111350.*

26. Einführung / Peter Scholz & Daniel Kah (eds.) // Das Hellenistische Gymnasium. – De Gruyter, 2004. – S. 11–24.
27. Wecowski M. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet / M. Wecowski. – Oxford; New York : Oxford University Press, 2014. – P. XXV+ 400.
28. Ακαδημία Πλατωνος [Електронний ресурс]. – Αθήνα, 2015. – Retrieved from https://www.culture.gr/DocLib/filladio_akplaton.pdf.

References

1. Diogen Laertskiy. (1986). *O zhizni, ucheniyakh i izrecheniyakh znamenitnykh filosofov* [Lives and Opinions of Eminent Philosophers]. Moscow: «Mysl» [in Russian].
2. Kolobova, K.M. (1961). *Drevnii gorod Afiny i ego pamiatniki*. [The Ancient City Athens and its Monuments]. Leningrad: «LSU Publishing House» [in Russian].
3. Losev, A.F. (1981). *Diogen Laertsii – istorik antichnoi filosofii*. [Diogenes Laërtius – Historian of Ancient Philosophy]. Moscow: «Nauka» [in Russian].
4. Marinovich, L.P. (1962). Arkheologicheskie otkrytiia v Gretcii v 1960 – 1961 gg. [Archaeological Discoveries in Greece in 1960 – 1961]. *Vestnik drevnei istorii – Journal of Ancient History*, 4, 137–156 [in Russian].
5. Marru, H.I. (1998). *Istoriia vospitaniia v antichnosti* [Histoire de l'éducation dans l'antiquité]. (Trans. from French). Moscow: «Greko-latinskii kabinet» Iu.A. Shichalina [in Russian].
6. Ieger, V. (1997). *Paideia. Vospitanie antichnogo greka* [die Formung des griechischen Menschen]. (M.N. Botvinnik, Trans.). Moscow: «Greko-latinskii kabinet» Iu.A. Shichalina [in Russian].
7. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv* [A complete collection of works] (Vols. 1–2). Kyiv: «Naukova dumka» = Retrieved from <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov221.htm> [in Ukrainian].
8. Stavniuk, V. (2005). *Stanovlennia afinskoho polisa* [The Genesis of the Athenian Polis]. Kyiv: «Akvilon-Plus» [in Ukrainian].
9. Stavniuk, V. (2015). «XXI stolittia, popry informatsiivist, skhylnist do praktychnykh, prykladnykh nauk, bude humanitarnym» [«The twenty-first century, despite the informational, the propensity for practical, applied sciences, will be humanitarian»]. *Ukrainskyi tyzhden – The Ukrainian Week*, 49 (421) [in Ukrainian].
10. Shichalin, Iu.A. *Platon*. Moscow: «Greko-latinskii kabinet» Iu.A. Shichalina. Retrieved from <http://www.mgl.ru/library/24/Platon-Shichalin.html> [in Russian].
11. Beazley, J.D. (1956). *Attic Black-figure Vase-painters*. Oxford: Clarendon Press [in English].

12. Breucker, G. De. (2012). Alexander Polyhistor and the Babyloniaca of Berossos. *Bulletin of the Institute of classical studies*, 55, 57–68 [in English].

13. Caruso, A. (2013). Akademia. Archeologia di una scuola filosofica ad Atene Platone a Proclo (387 a.C. – 485 d.C.). *SATAA: Studi di Archeologia e di Topografia di Atene e dell'Attica* (Vol. 6) [in Italian].

14. Delorme, J. (1960). *Gymnasion: étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'empire romain)*. (Thèse). Paris: E. de Boccard [in French].

15. Delvoye, Ch. (1960). Jean Delorme, Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'Empire romain) [compte-rendu]. *L'Antiquité Classique*, 29, 2, 580–583 = Retrieved from www.persee.fr/doc/antiqu_0770-2817_1960_num_29_2_3490_t1_0580_0000_2 [in French].

16. Ginouvès, R. (1964) Jean Delorme, Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce, 1960. *Revue des Études Anciennes*, 1–2, 66, 229–232 = Retrieved from http://www.persee.fr/doc/rea_0035-2004_1964_num_66_1_3720_t1_0229_0000_ [in French].

17. Glucker, J. (n.d.). *Plato in the Academy: Some Cautious Reflections*. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10795/3535> [in English].

18. Henner, H. von. (1995). *Das griechische Gymnasion im 2. Jh. V. Chr.* In M. Wörrle, P. Zanker (Hgg.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus (Vestigia 47)*. München [in German].

19. Héctor Felipe Pastor Andrés. (2015). *Léxico agonístico de los oradores áticos*. (Tesis doctoral). Universidad de Granada. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10481/41151> [in Spanish].

20. Mariat, L. (2013). *La figure d'un Socrate cynique: perspectives archéologiques à partir des Caractères de La Bruyère*. Université Stendhal, Grenoble 3. Retrieved from <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00842290/document> [in French].

21. Mango, E. (2004). Bankette im hellenistischen Gymnasion. In P. Scholz, D. Kah (Eds.), *Das Hellenistische Gymnasion* (pp. 273–312). De Gruyter [in German].

22. Lynch, J.P. (1984). Hipparcho's Wall in the Academy at Athens: a closer look at the tradition. *Studies Presented to Sterling Dow, Greek, Roman and Byzantine Monograph*, 10, 173–179 [in English].

23. Riginos, A.S. (1976). *Platonica: the anecdotes concerning the life and writings of Plato*. Leiden [in English].

24. Schmitt, P.P. (1992). *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques* (pp. 5–585). Rome: École Française de Rome =

Retrieved from http://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1992_ths_157_1 [in French].

25. Szlezák, Th.A. (Tübingen). (n.d.). *Academy. Brill's New Pauly*. Edited by H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, and English Edition by: Francis G. Gentry. doi: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e111350 [in English].

26. Scholz, P., Kah, D. (Eds.). (2004). Einführung. *Das Hellenistische Gymnasium* (pp. 11–24). De Gruyter [in German].

27. Wecowski, M. (2014). *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*. Oxford; New York: Oxford University Press [in English].

28. Ακαδημία Πλατωνος. (2015). *Αθήνα*. Retrieved from [https:// www.culture.gr/DocLib/filladio_akplaton.pdf](https://www.culture.gr/DocLib/filladio_akplaton.pdf) [in Greek].

STAVNYUK Viktor – professor, doctor of historical science, the head of the Ancient and Medieval History Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (V.Stavnyuk@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7566-0770>

«WHY ACADEMY?»: AT THE ORIGINS OF THE ACADEMY OF PLATO (TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE)

The origins of Plato's school are connected with the Academy. Today, the question of why the glorious history of academies of «all time and all peoples» began in that suburb of Athens is very topical for Ukraine, especially in connection with the celebration of the 100th anniversary of its foundation.

As a student of Socrates, Plato was under the powerful influence of his teacher. It was typical for Socrates to obtrude his transatlantic reasons (διατριβαὶ καὶ λόγοι) on citizens of Athens and not in a particular place. Most often he does this in agora (αγορά), in gymnasiums (γυμνάσιον) and in symposiums (συμπόσιον) this practice dates back to the Homeric epochs. The circle of listeners for Socrates is also a peculiar characteristic. Unlike the Sophists, he holds his conversation with anyone who wishes to hear him and who is willing to jointly seek the truth, not the success in life.

His students later will depart, to a certain extent, from the behavioral practices of their teacher. First, most of them will strive for

the formal formalization of their schools. And secondly, they all will strive to localize, bind to a well-defined place. Communication between the teacher and his followers, students could take place on the plain air. Traditionally, however, such a place was the γυμνάσιον, «die zweite Agora» (Peter Scholz) – a widespread form of leisure activities (ἡ σχολή) for citizens of ancient city-states. In the γυμνάσιον (but not only in the γυμνάσιον) there will be ἡ παιδεία – education of the citizen of the polis, of the whole civil society, in the end, of all ancient civilization.

The possibility of Plato's philosophical studies at the Academy before meeting with Socrates can also be witnessed by the intellectual atmosphere of Athens at the time of Pericles, and the Academy itself. The olive grove, the altars, the γυμνάσιον, the road with the tombstones of the famous Athenians, since the archaic era formed a sacred, socially significant space in the Athenian policy, a diatribe (ἡ διατριβή) worthy of a true citizen, a center of intellectual, political, religious life. The archaeologically discovered wall of the Hipparchus (το Ἰππάρχου τείχιον) and ΟΡΟΣ ΤΕΣ ΗΕΚΑΔΕΜΕΙΑΣ marked its limits already in the 6th century B.C.

Young Plato comes to the Academy, looking for himself in various spheres. He leaves it, meets Socrates, but would return after the execution of the teacher by the Athenian democracy and after several years of wandering in Hellas. Of course, he will not buy (or friends will not buy for him) a γυμνάσιον at the Academy. The sources say that Plato (or his friends for him) will acquire a place in the grove of the Academy. There, near the γυμνάσιον, «on the plain air» starts walk with students and everyone who wishes to hear already *his* διατριβαὶ καὶ λόγοι to become a participant in the dialogue aimed at releasing golden grains of truth from the dim twilight of the Cave.

Keywords: Academy, Plato, σχολή, παιδεία, διατριβή, καλοκαγαθία, NAS of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 30.11.17.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АМА – Античный мир и археология. Саратов
ВДИ – Вестник Древней Истории. Москва
ДАК – Державний архів міста Києва
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДКЗ – Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич
Записки ЧСВВ – Записки Чину Святого Василя Великого. Рим
ІЛ – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського
НАУ – Національний архів Угорщини
НИР – Новейшая история России
РС – Радянське слово. Дрогобич
УІЖ – Український історичний журнал
Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А – Фонди Національного Києво-Печер-
ського історико-культурного заповідника
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів
України у м. Києві
AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
Analecta OSBM – Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni. Roma
Archiwum PAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk
CAH² – The Cambridge Ancient History, 2nd edition
ChHist – Church History : studies in Christianity and culture. Red
Bank (N.J.) : American Society of Church History
GRBS – Greek, Roman and Byzantine Studies. Durham (N.C.) :
Duke University
Hermathena – Hermathena : a Trinity College Dublin review. Dublin
Historia – Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte. Stuttgart : Steiner
JRS – The Journal of Roman Studies. London
JThS – The Journal of Theological Studies. Oxford : Clarendon Pr.
Latomus – Latomus : Revue d'études latines. Bruxelles : Latomus
MUH – Monumenta Ucrainae Historica
Phoenix – Phoenix : journal of the Classical Association of Canada
VChr – Vigiliae Christianae : A Review of Early Christian Life and
Language. Brill : Leiden

ЗМІСТ

Біла Світлана. Унійні процеси в Перемишльській, Львівській та Луцькій єпархіях у дослідженнях Мирослава Марусина.....	4
Вурловська Марія. Кіно у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини у повоєнний період (1944 – 1958).....	15
Галик Володимир. Нереалізований план будівництва фільварку Іваном Франком: на матеріалах епістолярної спадщини вченого.....	31
Драган Володимир. Іван Франко і Стефан Ковалів: до історії взаємин та співробітництва.....	44
Гриценко Галина. Україністичні зацікавлення Митрофана Довнар-Запольського.....	62
Кізлова Антоніна. Соціальні взаємодії братії при гробниці св. прп. Феодосія в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (кінець XVIII – початок XX ст.).....	78
Лозинський Андрій. Теоретико-методологічні аспекти дослідження проблеми «Українці на фронтах Першої світової війни».....	101
Руда Оксана. Освітнє питання у діяльності єврейських політичних партій міжвоєнної Галичини.....	114
Стецик Юрій. Лист-обіжник протоігумена Йосифа Моргульця до монастирів Святопокровської провінції (07.02.1777 р.).....	131

Тельвак Віталій,	
Педич Василь. Політика польської держави на українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського.....	145
Прохненко Ігор. Геральдичні зображення на кахлях Королівського замку Нялаб.....	164
Гуменний Віктор. Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів.....	184
Маркович Марія. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана.....	197
Олійник Микола. Спроби військових реформ у Римі (50 – 30-х рр. II ст. до н. е.).....	210
Тарнавський Роман. Парфянська кампанія Марка Ліцинія Красса.....	236
Тарасюк Ярослав. Британська кампанія Септімія Севера.....	249
Petrechko Oleh. The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty.....	260
«ДО ЮВІЛЕЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»	
Ставнюк Віктор. «Чому Академія?»: Біля витоків Академії Платона (До 100-річчя Національної Академії Наук України).....	278
Список скорочень.....	295

CONTENTS

Bila Svitlana. The union processes in Przemyśl, Lviv and Lutsk dioceses in the studies of Myroslav Marusyn.....	4
Vurlovska Mariia. Cinema in everyday life of the inhabitants of Drohobych region in the postwar period (1944 – 1958).....	15
Halyk Volodymyr. Ivan Franko's non-realized land plan of a manor house: on the materials of the scientist's epistolary heritage.....	31
Drahan Volodymyr. Ivan Franko and Stefan Kovaliv: on the history of their mutual relations and cooperation.....	44
Hrytsenko Halyna. Ukrainian studies of Mitrofan Dovnar-Zapolsky.....	62
Kizlova Antonina. Social interactions of brethren near the St. rev. Theodosius' tomb in Dormition Cathedral of Kyiv Pechersk Lavra (late 18 th – early 20 th century).....	78
Lozynskyi Andriy. Theoretical and methodological aspects of the study of the problem «Ukrainians on the First world war battlefronts».....	101
Ruda Oksana. Educational issues in the activities of Jewish political parties of interwar Galicia.....	114
Stetsyk Yuriy. The encyclical letter of the protohegumen Josephus Morgulets to the monasteries of Saint intercession province (07.02.1777).....	131

Telvak Vitaliy, Pedych Vasyi. The policy of the Polish government on the Ukrainian territory in the studies of Galician students of Mykhailo Hrushevsky.....	145
Prohnenko Igor. Heraldic images on the tiles of Korolevo castle Nyalab.....	164
Humennyi Viktor. Roman army in Dura Europos and the Severan Parthian campaigns.....	184
Markovych Mariya. Nikolai Rosenthal as a researcher of the emperor Julian's religious policy.....	197
Oliynyk Mykola. Attempts to introduce military reforms in Rome in 50 th – 30 th of the 2 nd century BC.....	210
Tarnavskiy Roman. The Parthian campaign of Marcus Licinius Crassus.....	236
Tarasiuk Yaroslav. The British campaign of Septimius Severus.....	249
Petrechko Oleh. The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty.....	260
«TO THE ANNIVERSARY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»	
Stavnyuk Viktor. «Why Academy?: At the origins of the Academy of Plato (To the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine).....	278
List of abbreviations.....	295

В И М О Г И
до збірника фахового наукового видання
«ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДРОГОБИЦЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА»
СЕРІЯ «ІСТОРІЯ»

Редакція приймає до розгляду статті, в яких враховано вимоги ВАК України до наукових статей і дотримано таких умов:

1. Приймаються статті обсягом від 9 – 20 сторінок, які раніше ніде не публікувалися та не були передані для публікації в інші видання. Подавати в комп'ютерному наборі (диск і роздрук – два примірники): редактор Microsoft Word 95 і наступні версії, шрифт Times New Roman 14, інтервал 1,5. Статті надсилати на електронну адресу (zbirnyku@gmail.com) (усі береги по 2,5 см). **У тексті заборонити переноси.** Ретельно вивірені цитати треба засвідчити підписом на берегах біля кожного посилання. **Подати УДК, авторський знак та ключові слова, ORCID.**

2. Статті друкуються українською, російською, англійською та польською мовами. До кожної статті анотацію трьома мовами: українською, російською, англійською (кожне – до **500 символів з пробілами**; два останні обов'язково повинні мати переклад імені, прізвища автора і назви статті). До анотації додаються 5 – 7 ключових слів.

3. Статті збірника повинні відповідати структурі. **Основна частина статті** повинна відповідати вимогам Атестаційної колегії МОН України до фахових видань та публікацій і обов'язково містити такі структурні елементи: **1. Постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. **2. Аналіз останніх досліджень** (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор та **3. Виділення не-вирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття); **4. Визначення мети та завдань дослідження** (формулюється мета статті та визначаються завдання, які дозволяють її досягти); **5. Результати досліджень** (виклад основного

матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів); **6. Висновки** (висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок цього питання).

Список літератури – за абеткою (спочатку кирилиця, потім – латинка), оформлених відповідно до вимог ДАК; у тексті в квадратних дужках позначається позиція та сторінка – [5, 100]. Посилання на античних та середньовічних авторів традиційно подаються в тексті у круглих дужках і до списку літератури не вносяться – (Cic. N.D. 1. 122); (Plin. Ep. 2. 13); (Tac. Ann. 1. 1).

У наступному рядку після списку літератури подається транслітерація списку використаних джерел із заголовком **References**, оформлена за міжнародним бібліографічним стандартом **APA**. Використовувати такі онлайнві транслітератори: Стандартну українську транслітерацію (Паспортна КМУ 2010) <http://www.slovnkyk.ua/services/translit.php>; транслит по-руськи <http://ru.translit.net/?account=zagranpassport>).

4. *Архівні джерела подаються окремим блоком з римською нумерацією (за абеткою назв архівів) перед списком літератури.*

5. До статті додається **реферат англійською мовою обсягом 1 сторінка, 12 кегль, 1,5 інтервал (до 3 тисяч знаків).**

До статей здобувачів наукових ступенів (аспірантів) додається рекомендація кафедри (відділу) установи, де автор працює, і рецензія доктора чи кандидата наук.

6. Авторська картка: прізвище, ім'я, по батькові, посада, місце праці, вчений ступінь, звання, адреса (службова, домашня, поштова, електронна), телефони.

Редколегії відхиляють статті з порушенням цих вимог.

7. Оплата здійснюється після розгляду статті редакційною колегією та прийняття рішення про її друк. Видання здійснюється із залученням коштів авторів. Номер картки Приватбанку буде надіслано автору.

Редакція залишає за собою право на рецензування, наукове і літературне редагування матеріалів.

Рішення про включення статті до збірника приймає редакційна колегія.

Відповідальний секретар – к.іст.н., доцент Медвідь Оксана Василівна тел. 096 563 02 34

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

**Збірник наукових праць Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка**

Серія «Історія»

ВИПУСК 40

Головний редактор **Олег Петречко**

Технічний редактор **Ольга Лужецька**

Коректор **Олександр Голубєв**

Здано до набору 25.12.2017 р. Підписано до друку 29.12.2017 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура. Times. Наклад 100 прим.
Ум. друк. арк. 18,87. Зам. 283.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140 від 01.07.2016 р.). 82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24, к. 42, тел. 2 – 23 – 78.